

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК ЮРИДИКАЛЫК ИНСТИТУТУ

*Кол жазма укугунда
УДК 343.137.5(575) (04)*

Жаасынбек кызы Айнура

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕКТЕР
ТАРАБЫНАН ПАЙДА КӨЗДӨӨ БАГЫТЫНДА ЖАСАЛГАН
КЫЛМЫШТАРДЫ ТЕРГӨӨНҮН МЕТОЛОГИЯСЫ**

12.00.09 – кылмыш процесси, криминалистика;
ыкчам-издөө ишмердиги

**юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илимий жетекчиси:

юридика илимдеринин кандидаты, доцент
Токторов Эгемберди Самидинович

ОШ– 2023

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕКТЕР
ТАРАБЫНАН ПАЙДА КӨЗДӨӨ БАГЫТЫНДА ЖАСАЛГАН
КЫЛМЫШТАРДЫ ТЕРГӨӨНҮН МЕТОЛОГИЯСЫ**

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....3

1-ГЛАВА. Жашы жете электер тарабынан пайда көздөө багытында жасалган кылмыштардын криминалистик мүнөздөмөсү

1.1. Кыргыз Республикасында жашы жете электердин жазык иштери боюнча жазык-процесстик өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү28

1.2. Жашы жете электердин кылмыштуулугунун криминастикалык мүнөздөмөлөрү кылмыш иликтөө методологиясынын ажырагыс бөлүгү катары.....69

1.3. Жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарынын криминастикалык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөчөлүктөрү.....99

2-ГЛАВА. Проблемы организации и тактики расследования корыстных преступлений несовершеннолетних в современных условиях

2.1. Изилдөөнүн методологиясы136

2.2. Жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарын тергөөдө сотко чейинки өндүрүш стадиясында пайда болгон тергөө кырдаалдарынын өзгөчөлүктөрү137

2.3. Жашы жетпегендер тарабынан пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарды иликтөөнү уюштуруунун өзгөчөлүктөрү.....172

2.4. Жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасалган топтук кылмыштарын тергөөдө, тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн тактикалык-психологиялык өзгөчөлүктөрү196

Корутунду236

Колдонулган адабияттардын тизмеси

КИРИШҮҮ

Изилденип жаткан темасынын актуалдуулугу. Жашы жете элек адамдар тарабынан жасалган кылмыштардын сандык көрсөткүчтөрү коомубузду өзгөчө тынчсыздандырууда, ошол эле учурда адамдардын бул тобу тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы зомбулук кылмыштарынын саны өсүп жатат. Буга байланыштуу "... өспүрүмдөрдүн кылмыштуулук көйгөйү жылдан жылга курчуп баратат жана ал акыркы 20 жылдын ичинде бүтүндөй кыргыз коомчулугу саясий, экономикалык, укуктук жана башка мүнөздөгү терең өзгөрүүлөргө дуушар болуп жаткандыгы менен шартталган. Мында коомдо көрсөтүлгөн чөйрөлөрдө келип чыккан карама-каршылыктардын күчөшү жашы жете электерге өзгөчө оор таасирин тийгизет, бул сөзсүз түрдө алардын ар кандай формаларда чагылдырылган деструктивдүү жүрүм-турумунун активдешүүсүнө алып келет"¹ - деген позиция туура. Ошондон улам, кылмыш-жаза процессинде, кылмыш-жаза мыйзамдарында, криминологияда, криминалистикада, психологияда ж.б. объективдүү баа берүүнү изилдөөгө, ошонун негизинде жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун бетин ачуунун, иликтөөнүн жана алдын алуунун ыкмаларын, методдорун жана сунуштарын иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурулганы жана бурулуп жатканы мыйзам ченемдүү.

Окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын баалуулугунун талашсыздыгына карабастан, бул иште көтөрүлгөн кылмыштуу жосундарды иликтөөнүн бир катар маселелери терең илимий иштеп чыгуунун алкагынан тышкары калды, бул аларды автор тарабынан кошумча жана өз алдынча илимий жактан түшүнүүнү, топтолгон теориялык жана практикалык тажрыйбаны изилдөөнү жана ушул негизде жашы жете электердин катышуусу менен пайда көздөө багытындагы кылмыштарды иликтөө методикасынын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча комплекстүү чараларды иштеп чыгууну талап кылууда.

¹ Мирзаева З.К. ----- диссер. С. 3

Атайын булактарды талдоо көрсөткөндөй, кылмышка шектүү жашы жете электердин катышуусундагы тергөө аракеттерине арналган эмгектердин басымдуу бөлүгүндө азыркы психологиялык ой жүгүртүүнүн жетишкендиктери, ошондой эле жасалган жосундардын мүнөзү жетиштүү түрдө эске алынган эмес. Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарга тиешеси бар тергөө аракеттерине арналган маселелерди изилдөөнүн процесстик аракеттеринин жүрүшүндө жашы жете электин так психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн эсепке алууга, анын психикалык абалын жана жүрүм-турумун, жашы жете электер жашырган маалыматты визуалдык диагностикалоого, психологиялык байланышты орнотууга, каралып жаткан иштердин категориясына жараша калпты ачыкка чыгаруу максатында психикалык таасир этүү ыкмаларына тиешелүү маселелер тийиштүү түрдө иштелип чыккан эмес.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасында психикалык аномалиялары бар жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөнүн ыкмалары боюнча монографиялык эмгектер дээрлик жок. Тергөө учурунда психикалык аномалиялары бар өспүрүмдөргө мүнөздүү психологиялык мүнөздөмөлөрдүн болушуна, ошол эле учурда илимде кылмыштарды иликтөө боюнча натыйжалуу сунуштардын жоктугуна көңүл буруу керек экендиги талашсыз. Жашы жете электерге алардын психикалык аномалияларын эске алуу менен, ошондой эле жашы жете электердин кылмыштуулугунун жалпы өсүшү (жана анын ичинде жалпы кылмыштуулуктун пайда көздөө багытындагы кылмыштын) диссертанттын изилдөө темасын тандап алышын түшүндүрөт. Өспүрүмдөр тарабынан пайда көздөө багытында жасалган кылмышты иликтөө менен байланышкан көйгөйлөр, көрсөтүлгөн себептерден тышкары, өспүрүмдүн өздүгү мурунтан эле аныкталган соң, жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарын иликтөө методикаларында сунуштар негизинен тергөөнүн кийинки этабына багытталгандыгын эске албай коюуга болбойт. Ошондуктан иш боюнча баштапкы маалыматты талдоо жана сотко чейинки өндүрүш этабында жашы жете электерге пайда көздөө багытындагы кылмышты жасоо жөнүндө версияны

текшерүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу менен бул боштукту жоюу зарыл болуп калат. Ар кандай категориядагы кылмыш иштерин тергөөнүн ийгилиги, жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштары да четте калбашы, негизинен колдонулган методикалык сунуштардын теориялык да, практикалык да маанисине байланыштуу экендиги талашсыз. Алар иштеп жаткан негизги принциптерге жана эрежелерге ылайык иштелип чыгышы, максаттуу жана натыйжалуу колдонулушу, ошондой эле каралып жаткан иштердин категорияларын иликтөөнү жетектөөчү сотко чейинки өндүрүштүн ишин уюштурууну камсыз кылышы зарыл.

Ошондой эле, Кыргыз Республикасында кабыл алынган жаңы жазык жана Жазык-процесстик мыйзамдар мазмундуу планда, ошондой эле жазык процессинин катышуучулары аткарган функцияларда белгилүү бир өзгөрүүлөрдү алып келгендигин, ошондуктан өзгөртүүлөр жашы жете электердин жеке кызыкчылыктарын иликтөөнүн сапатын жогорулатууга багытталган колдонулуучу ыкмаларды илимий кайра карап чыгуу жана натыйжалуу тактикалык ыкмаларды, ыкмаларды жана сунуштарды иштеп чыгуу зарылдыгын жаратарын баса белгилөө керек.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-процесстик мыйзамдары өлкөдөгү саясий–экономикалык кырдаал, укуктук саясаттын негизги багыттары, өнүгүүнүн тарыхый тажрыйбасы, биздин коомду мүнөздөгөн улуттук менталитет ж.б. менен шартталган өзүнүн өзгөчө өзгөчөлүктөрүнө ээ экендигин эске алуу керек. Албетте, Эл аралык укуктун ченемдерин улуттук мыйзамдарга киргизүүдө бул жагдайларды эске албай коюуга болбойт.

Көрсөтүлгөн жагдайлар илимий-теориялык жактан иштеп чыгууну, башкача айтканда жазык-процесстик жана криминалистикалык мүнөздөгү көптөгөн маселелерди кайра карап чыгууну жана жашы жете электердин катышуусу менен жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштарды иликтөөдө тергөөчүлөрдүн жана алгачкы текшерүү органдарынын ишине оңдоолорду киргизүүнү талап кылат, алар бүтүндөй тергөө ишин уюштурууну натыйжалуу пландаштыруунун, ошондой эле Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-

процесстик мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнүн негиз болушу, бул изилдөөнүн ушул темасын тандоону шарттады.

Диссертациянын темасынын негизги илимий программалар (долбоорлор) жана ири илимий долбоорлор менен байланышы.

Диссертациялык изилдөө Кыргызстанда жашы жете электер тарабынан пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштарды иликтөөнүн өзгөчөлүктөрү жаатында жүргүзүлүп жаткан изилдөө багыттары менен тыгыз байланышта болгон автордун демилгелүү эмгеги болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн *максаты* – аныкталган мыйзам ченемдүүлүктөрдүн негизинде тиешелүү методологияны иштеп чыгуу үчүн жашы жетпегендер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштарды тергөөдө сотко чейинки өндүрүштө келип чыккан жазык-процессуалдык жана психологиялык жана криминалистикалык көйгөйлөргө комплекстүү системалык талдоо жүргүзүү саналат, алардын өзгөчөлүгү күнөөлүү адамдардын курактык өзгөчөлүктөрү менен шартталган бул кылмыштарды жасоонун аныкталган мыйзам ченемдерине негизделген тиешелүү методиканы иштеп чыгуу.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү *милдеттер* белгиленди:

1. Кыргыз Республикасында жашы жете электердин катышуусу менен жазык иштери боюнча жазык-процесстик өндүрүштүн өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
2. иштин ушул категориясын иликтөө методикасынын маалыматтык модели болуп саналган жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөөгө багытталган кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнө карата теориялык позицияларды ар тараптан изилдөө жана сунуштоо;
3. жашы жете электердин, анын ичинде адамдардын жана психикалык аномалиялардын жеке кызыкчылыктарын иликтөөдө түзүлгөн типтүү тергөө абалдарын иликтөө, ошондой эле түзүлгөн тергөө кырдаалына жараша жүргүзүлүп жаткан тергөө аракеттеринин ырааттуулугун иштеп чыгуу;
4. жашы жете элек шектүүлөрдүн, айыпталуучулардын жалган көрсөтмөлөрүнүн мүнөзүн, предметин, себептерин иликтөө, ошондой эле

тактикалык-психологиялык таасир этүү методдоруна негизделген жашы жете электердин (шектүүлөрдүн), айыпталуучулардын көрсөтмөлөрүндө калпты ашкерелөө ыкмаларын карап чыгуу;

5. жашы жете электердин, анын ичинде психикалык аномалиялары бар адамдар тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштарды иликтөөдө жүргүзүлгөн башка тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн тактикалык өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы Кыргыз Республикасынын жаңы Жазык-процесстик мыйзамдарынын негизинде жашы жете электердин катышуусу менен пайда көздөөгө багытталган жазык иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө пайда болгон айрым теориялык жана практикалык маселелерди комплекстүү жана системалуу изилдөө жүргүзүлгөндүгүндө. Мындан тышкары, изилдөөдө сунушталган сунуштар криминалистика, психология, психиатрия, педагогика жана изилдөө темасына байланыштуу башка илимдердеги акыркы жылдардагы илимий жетишкендиктерге негизделген.

Жашы жетпегендин өздүгүн изилдөөнү шарттаган негизги түйүндүк процесстик маселелер белгиленген, ошондой эле ага инсандыктын эң маанилүү жана зарыл элементтерин киргизүү менен мүнөздөмөнүн эки баскычтуу системасы сунушталган, ошондой эле кылмыш иштери боюнча пайда көздөөгө багытталгандыгы аныкталууга тийиш болгон жазык иши боюнча далилдөө предметине кирген маселелердин тизмесин толуктоо үчүн автор сунуш кылган маалыматтардын тобу берилген, жазык сот өндүрүшүнүн өзүнчө категориясына жашы жетпегендердин кылмыштуулугун өз алдынча изилдөө зарылдыгы далилденген, ошондой эле унификациялоонун негизги белгилери чагылдырылган.

Ошол эле учурда диссертациялык иште:

- Кыргыз Республикасынын жаңы КК жана ЖПКнын ченемдерин анализдөөнүн негизинде, криминологиялык жана криминалистикалык адабияттарды талдоонун, кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн

мазмуну жалпысынан кылмыш системасынын негизги элементи катары кайра иштелип чыккан жана аныкталган;

- жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн маанисин, анын спецификалык ар түрдүүлүгү катары, иштин бул категориясында негиздейт, ошондой эле анын элементтеринин ортосундагы үзгүлтүксүз байланыштар системасынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт;

- жашы жете элек айыпкердин инсандык криминалдык-криминалисттик мүнөздөмөсү жеке криминалисттик теориянын позициясынан каралды, мында жашы жете электин инсандыгы жөнүндө комплекстүү криминалистикалык окуу алардын жазык жана жазык-процесстик позицияларынан келип чыккан көйгөйлөрүнө жараша өзгөчөлүктөргө таянууга тийиш экендиги далилденген. Мындан тышкары, жашы жете элек айыпкердин өздүгүн изилдөөнүн негизги багыттары жана компоненттери сунуш кылынган;

- каралып жаткан иштердин категориясы боюнча жашы жете элек баланын криминалдык-активдүүлүгүнүн типтеринин автордук классификациясы, анын ичинде анын укуктук, социалдык жана психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрүнө негизделген жашы жете элек адамдардан турган кылмыштуу топтордун классификациясы берилген;

- жашы жете электердин катышуусу менен жазык иштери боюнча сотко чейинки өндүрүш этабында чыр-чатактуу кырдаалдарды чечүүгө тоскоол болгон өзгөчө факторлор чагылдырылган;

- жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштардын криминалисттик мүнөздөмөлөрүнүн элементтеринин ортосунда бөлүнгөн мыйзам ченемдүү байланыштардын негизинде бул категориядагы иштерди иликтөөнү уюштуруунун, типтүү кырдаалдарда тергөөнү пландаштыруу боюнча, сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө психологиялык жана педагогикалык билимдерди практикалык пайдалануу боюнча өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн, ошондой эле кылмыштарды программалоо жана алгоритмдештирүү маселеси боюнча өзүнүн позициясы чагылдырылган;

- ушул тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн процесстик жана этикалык ченемдерин кыйшаюусуз сактоо шарттарында алардын психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жашы жете электерди (шектүүлөрдү) пайда көздөө багытындагы кылмышы үчүн суракка алуунун тактикалык-психологиялык негиздери боюнча жаңы теориялык жоболорду, илимий негизделген жана иш жүзүндө маанилүү сунуштарды иштеп чыгуу жана өркүндөтүү;

- атайын психологиялык билимдерди колдонуунун укуктук негиздери келтирилген, атап айтканда, бир жагынан, психологиялык билимдерди колдонуунун зарылдыгын көрсөткөн жазык-укуктук, ал эми экинчи жагынан аларды колдонуунун тартибин жана кылмыш ишин чечүү үчүн зарыл болгон иш жүзүндөгү маалыматтарды белгилөөнүн зарылдыгын жөнгө салуучу процесстик негиздер келтирилген;

- каралып жаткан кылмыштарды жасаган жашы жете электерге карата жазыктык куугунтуктоону жүзөгө ашыруу менен байланышкан маселелерди жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын жаңы жазык жана жазык-процессуалдык ченемдерин андан ары тактоо жана толуктоо зарылдыгы негизделген;

- каралып жаткан иштердин категориясы боюнча тергөө кырдаалынын моделин түзүү критерийлерине жана алардын түрлөрүнө карата автордук позиция чагылдырылган;

- психикалык аномалиялары бар жашы жете электердин тергөө ишине катышкандыгын көрсөткөн мүнөздүү белгилер көрсөтүлөт;

- психикалык аномалиялары бар жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштардын криминалисттик мүнөздөмөсүнүн айрым элементтеринин ортосундагы туруктуу ыктымалдык-статистикалык өз ара байланыштар аныкталды, аларды билүү жана пайдалануу ушул категориядагы иштерди иликтөөдө сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатат.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси, ал жазык-процесстик укук жана криминалистика илимин андан ары өнүктүрүү үчүн маанилүү болгон бир катар маселелердин чечимдерин камтыган изилдөө болуп саналат. Диссертацияда жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштарын иликтөөнү уюштуруунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча маселелерди комплекстүү чечүүгө, ошондой эле каралып жаткан кылмыштарга тиешеси бар адамдарды аныктоо боюнча андан аркы иштин эң оптималдуу багыттарын тандоого мүмкүндүк берген теориялык тыянактар жана сунуштар баяндалган.

Алынган жыйынтыктар криминалистикалык окууну андан ары өнүктүрүүгө, ошондой эле жашы жете электер тарабынан жасалган жеке кызыкчылыктуу кылмыштарды тергөө методикасына жана процесстик аракеттерге толуктоого өбөлгө түзөт.

Мындан тышкары, иштин маанилүүлүгү, алынган тыянактар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын айрым тергөө аракеттерин жүргүзүүнү жөнгө салуучу Жазык-процесстик мыйзамдарын, жашы жете электер жасаган иштердин ушул категориясы боюнча криминалисттик, эксперттик ишти өркүндөтүүдө, криминалисттик тактика жана методика проблемалары боюнча илимий-изилдөө иштеринде, юридикалык билим берүү мекемелеринин окуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Коргоого чыгуучу негизки жоболор:

1. Жашы жете электердин укук бузууларын өз алдынча изилдөөнүн зарылчылыгы, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар боюнча кылмыш иштерин жазык сот өндүрүшүнүн өзүнчө категориясына бөлүштүрүү зарылчылыгы төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүлөт деп эсептейбиз: 1) ушул категориядагы адамдардын өмүрүн жана ден соолугун коргоо боюнча коомдун жана мамлекеттин алдына коюлган милдеттердин маанисин жана масштабын, буга байланыштуу жашы жетпегендердин укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоону камсыз кылуу боюнча мамлекеттик саясатты калыптандыруу, буга мамлекеттик органдардын, анын ичинде укук коргоо

органдарынын ишин багыттоо; 2) бул категориядагы иштерди өндүрүүдө: а) сот өндүрүшүнүн жалпы максаттарынан (милдеттеринен) келип чыккан өзгөчө максаттар (милдеттер) болушу; б) жашы жете электерге карата жазык-процесстик аракеттерди жүргүзүү тартибинде олуттуу айырмалоочу белгилеринин болушу; в) мындай ишти өндүрүп чыгарууда бир катар атайын билимдерди, атап айтканда, социология, психиатрия, психология жана педагогика тармагынан пайдалануу зарыл; г) анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иш боюнча жазык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө жашы жетпегендин субъективдүү укуктарын коргоонун атайын механизминин болушу; д) жашы жете электердин арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча профилактикалык чараларды колдонууга биринчи кезекте басым жасоо; ж) жашы жете электерге карата сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, тактап айтканда, далилдөө предметин жөнгө салуучу адистештирилген укуктук ченемдердин жыйындысын камтыйт; камакта кармоо жана башка алдын алуу чараларын колдонуу; айрым тергөө аракеттерин жүргүзүү, сотко чейинки өндүрүштү токтотуу, сотто иштерди кароо; 3) Жашы жете электердин кылмыш иштери боюнча өзгөчө процесстик эрежелер жашы жете элек адамдардын жаш курагын, психофизикалык, социалдык-психологиялык жана башка касиеттерин жана шарттарын эске алуу менен мыйзам тарабынан белгиленет. Мындай эрежелер кылмыштын жагдайларын ар тараптуу иликтөөнүн жана жашы жетпегендердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун ишенимдүү кепилдиги жана механизми болуп саналат; 3) жашы жете электердин катышуусу менен жасалган кылмыштар жөнүндө жазык ишинде далилденүүгө тийиш болгон фактылык жагдайларды аныктоонун коомдук мааниси жана кыйынчылыктарынын даражасы, ошондой эле каралып жаткан жазык иштери боюнча тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн тартибин жөнгө салуунун жетишээрлик толуктугуна жетишүү; 4) кылмыштуу иш-аракеттерди жасоодо мотивациялоочу компоненттин өзгөчөлүктөрү, бул алардын жашоосуна таасир этүүчү бир катар факторлор менен шартталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: жашы жете электин инсандыгынын калыптанышынын анча

маанилүү эмес мезгили; социалдык позициялардын ыраатсыздыгы, чөйрө жана социалдык функциялардын мазмунунун өзгөрмөлүүлүгү, адамдын чектелген укук жөндөмдүүлүгүнүн болушу жана башкалар, социалдык-топтук, психологиялык жана башка мүнөздөмөлөрдүн өзгөчөлүктөрү; 5) жашы жете электердин кылмыштуулугу: а) инсандык, жаштык жана психологиялык өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланышта, б) инсандын мазмунунун деңгээлинин жана түзүмүнүн өзгөчөлүгү, жашы жете электердин кылмыштуулуктун кыйла жогорку активдүүлүгү менен кылмыштуулуктун өсүшүнүн себептери жана динамикасы, ички жазык сот өндүрүшүндө сотко чейинки өндүрүштүн мындай формасынын жоктугун тастыктаган Кыргыз Республикасынын процессуалдык мыйзамдары ошондой эле процесстик форманы жөнөкөйлөштүрүү кылмыш-жаза тармагында үстөмдүк кылуучу тенденция эмес. Ошентип, мамлекет сотко чейинки өндүрүштүн негизги жана жалгыз формасы катары, бир жагынан, тергөө идеологиялык факторлорду эске алса, экинчи жагынан жашы жете электерди жазык сот өндүрүшүнүн кошумча процессуалдык камкордукту талап кылган субьектттеринин өзгөчө категориясы катары бөлүп көрсөтөт.

2. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде КРнын КПКнын 457-беренесине төмөндөгүдөй мазмундагы өзгөртүү жана толуктоо сунушталууда:

- 4-пункттун 1-бөлүгү төмөнкүдөй мазмунда толукталып берилсин: *«чоңдор жана шериктери тарабынан жашы жете элек балага таасиринин болушу же болбошу, же ага өзүнөн улуу башка жашы жете электерге таасир этиши».*

- 5-пункттун 1-бөлүгү төмөнкүдөй мазмундагы жаңы пункт менен толукталсын: *«5. Жашы жете электердин кылмыш жасоосуна түрткү болгон себептер жана шарттар».*

- толуктоо 2¹: *«2¹. Жашы жетпегендин курагы жөнүндө маалыматтар жок болсо же анын психикалык бузулушу менен байланышпаган психикалык өнүгүүсүнүн артта калгандыгы жөнүндө маалыматтар болгондо комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертиза жүргүзүлөт».*

- 3-бөлүк төмөнкүдөй редакцияда толукталсын: *«3. Жашы жетпегенди медициналык кароодон өткөрүү мыйзамда белгиленген тартипте тергөөчүнүн*

чечиминин негизинде сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө жүргүзүлөт. Жашы жетпегенди медициналык кароонун натыйжалары (корутунду түрүндө) жазык ишинин башка материалдары менен бирге сотко берилет».

КРнын ККнин 28-беренесинин 3-бөлүгү төмөнкүдөй редакцияда толукталса максатка ыайык болот: «3. Эгерде кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу курагына жеткен, бирок психикасынын бузулушу менен байланышпаган акыл-эсинин жетишсиздигинен улам ушул статьянын биринчи жана экинчи бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн кылмыштарды жасоо учурунда жашы жетпеген адам кылмыштын иш жүзүндөгү мүнөзүн жана коомдук коркунучун өз аракетинде (аракетсиздигинде) толук түшүнө албаса, ал кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылбайт».

3. Жашы жете элек (шектүү) айыпкерди суракка алууда педагогду же психологду милдеттүү түрдө тартууга негиз болуучу конкреттүү жагдайлардын чөйрөсүн жөнгө салууну жөндүү деп эсептейбиз, атап айтканда: а) эгерде, социалдык жактан аз камсыз болгон үй-бүлөдө чоңойгон жашы жете элек бала, жашы жете элек башка балдарга терс таасирин тийгизген болсо (мисалы, мурда кылмыш жоопкерчилигине тартылган баңги заттарды, алкогольдук ичимдиктерди колдонуу); б) жашы жете элек өспүрүм, балдар үйүндө чоңойгон болсо; в) жашы жете элек өспүрүм психиатриялык стационарларда болгон же нейропсихиатриялык мекемелерде каттоодо турган учурларда, ошондой эле ал мурда соттук-психиатриялык экспертизадан өткөн болсо; г) жашы жете электердин билим берүү мекемелеринде окуудан олуттуу артта калуусу; д) эгерде жашы жете элек бала мурда ооруга кабылып (мисалы, менингит, энцефалит), ошондой эле баш мээсинен (баш сөөгү) жабыркаган болсо; е) эгерде жашы жете элек бала көмөкчү мектепте же психологиялык коррекциялоонун адистештирилген классында билим алган болсо.

4. Берилген позициялар, албетте, бири-бирине карама-каршы келбеши мүмкүн. Жашы жете электердин кылмышы жөнүндө кылмыш ишинин далил предметине кирген жашы жете электердин жашоо шарттарын жана тарбиясын белгилөөдө такталууга тийиш болгон булактардын кеңири спектрин жана ар

кандай авторлор тарабынан сунушталган маселелердин тизмесин талдоонун негизинде, ошондой эле тергөө жана соттук практикада иштелип чыккан сунуштарды эске алуу менен «Ювеналдык юстиция жөнүндө» маалыматтык топтун курамында төмөнкүлөрдү белгилөөнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз: 1) *жашы жете элек баланын үй-бүлөсүнүн абалы (микроклиматы) жөнүндө;* 2) *жашы жете электердин айлана-чөйрөсү жана кызыкчылыктарынын диапозону жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө;* 3) *эгерде жашы жете элек бала окуп жаткан болсо, жашы жете электердин билим алуу чөйрөсү жана шарттары;* 4) *эгерде жашы жетпеген адам иштесе: жашы жете электин айлана-чөйрөсү жана эмгек шарттары;* 5) *жашы жете элек баланын азыркы жана өткөндөгү жүрүм-туруму жөнүндө ар кандай булактардан алынган мүнөздөмөлөр;* 6) *кылмыштар кайталанган учурда төмөнкү маалыматтар алынууга тийиш;* 7) *жашы жете элек бала кылмыш жасагандан кийин алынган маалымат;* 8) *төмөнкү элементтерди камтыган кылмыш жасоого көмөктөшүүчү себептер жана шарттар.*

5. ККМ жашы жете электердин керт башынын кызыкчылыгын көздөгөн кылмыштарын тергөөнүн жеке ыкмаларын иштеп чыгуунун олуттуу компоненти катары да, тергөөчүнүн ишинин натыйжалуулугун жогорулатууда олуттуу роль ойной турган методикалык сунуштарды түзүүнүн негизи катары да каралууга тийиш. Бул чөйрөдө мындай мамиле кылуу бир катар факторлор менен аныкталат: 1) криминалистикалык мүнөздөмө – бул тергөө, эксперттик, оперативдүү-издөө, соттук практиканы талдоого негизделген жана ушул практикада тиешелүү түрдөгү кылмыштарды тергөөнүн методологиясы аркылуу колдонулган илимий абстракция, аны иштеп чыгуунун баштапкы негизи (мүнөздөмөсү) болуп саналат, демек, бул биз карап жаткан категорияга да тиешелүү; 2) Каралып жаткан иштердин категориясында, ККМ менен далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын ортосунда жетишээрлик тыгыз байланыштын болушу аларды айкалыштыруу зарылдыгын билдирбейт, анткени булар бир катардагы жана эки жактуу түшүнүктөр эмескендигин белгилей кетүү керек. Далилдөө предмети КРнын ЖПКда аныкталган, ошондуктан

милдеттүү болуп саналат жана кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ болгон жазык-процессуалдык кодекс менен алмаштырылышы мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу ККМ жана далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар өз ара тыгыз байланышкан, бирок бул категориядагы иштерди иликтөөнүн жеке соттук-медициналык ыкмаларынын өз алдынча элементтери катары каралууга тийиш;

3) Сотко чейинки өндүрүш органдары ККМнын бул түрүн билиши керек, анткени андагы маалыматтар анын ишинин стратегиясы жана тактикасы, биздин шартта бул жашы жетпегендердин ишинин керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмыштары, ошондой эле алардын корутундулары аныкталуучу маалыматтын ажырагыс, маанилүү бөлүгү болуп саналат.

4) Тергөөчүнүн жашы жете электердин керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмыштуулук системасынын элементтерин жана алардын өз ара байланыштарын изилдөөсү жана билүүсү, мүмкүн болгон тергөө кырдаалдары, анын ичинде чыр-чатактар жана ушул позициялардын негизинде бүтүндөй каралып жаткан иштердин категориясы боюнча процесстик аракеттерди жүргүзүүнүн эң натыйжалуу тактикасын тандоо, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштардын ошондой эле иштер боюнча болгон далилдердин айрым элементтерин изилдөө ага тергөөнүн толуктугуна ар тараптуу жана объективдүү баа берүүгө, кылмыш иши боюнча чогултулган далилдерди талдоо, келтирилген версияларды текшерүү, алдын ала айтууга мүмкүндүк берет;

5) Биринчи кезекте жашы жете электердин кылмыштуулугунун системасын бардык мыйзам ченемдүүлүктөрү, байланыштары жана криминалистикалык жактан маанилүү элементтери менен сүрөттөгөн ККМ каралып жаткан чөйрөдө жеке тергөө ыкмаларын өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат;

6) негизинен каралып жаткан иштердин категориясы үчүн кылмыш-жаза мыйзамынын бөлүмдөрүнө же белгилүү бир главанын беренелеринин топторуна (мүмкүн бир берене же анын бир бөлүгү болушу мүмкүн) басым жасоо менен кылмыштын бул түрүн тергөөнүн методологиясы иштелип жатат. Ошол эле учурда системаны түзүүчү элемент кылмыштуу кол салуу объектиси болуп саналат, ал жашы жете электер тарабынан керт башынын кызыкчылыгы

үчүн кылмыш жасаган жана аны жасоонун ордун, ыкмасын жана убактысын тандоону ж.б. аныктайт; Ошол эле учурда системаны түзүүчү элемент кылмыштуу кол салуу объектиси болуп саналат, ал жашы жете электер тарабынан керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмышын жана аны жасоонун ордун, ыкмасын жана убактысын ж.б. тандоону аныктайт; 7) ККМнын бул маалыматтарынын милдеттүү шарты болуп жашы жете элек субъекттин анын башка элементтеринин өзгөчөлүгүн аныктоочу мүнөздөмөлөрдүн өзгөчө жыйындысы болушу саналат; 8) Тергөөчүнүн жашы жете электердин катышуусу менен жасалган жалданма мүнөздөгү кылмыш-жаза аракеттеринин системасынын элементтерине тиешелүү типтүү маалыматтарга ээ болушу ага изилдөөнүн жүрүшүндө күч-аракетти так эмнеге багыттоо зарыл экендигин аныктоого мүмкүндүк берет жана тергелип жаткан жазык ишинин материалдары, ошондой эле тергөө аракеттеринин процесси бул категориядагы кылмышты мүнөздөгөн белгилер толугу менен аныкталганбы же жокпу аныктайт. Эгерде жазык ишинин материалдарында маанилүү элементтер жана алардын ортосундагы байланыштар жөнүндө маалыматтар жок болсо, бул сотко чейинки өндүрүштө орун алган боштуктардын далили болуп саналат жана кылмыш ишинин окуясынын бул элементи боюнча тергөөчүгө жаңы далилдерди түздөн-түз чогултуу боюнча чараларды көрүүнүн максатка ылайыктуулугун көрсөтөт.

6. Каралып жаткан иштердин категориясында жашы жетпегендердин кылмыштуу тобун түзүүнүн жана иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү болуп төмөнкүлөр саналат: 1) Кылмыштуу топтун калыптанышы эки негизги этаптын призмасы аркылуу ишке ашат, алар: кылмышка чейинки жана кылмыштык (мында конфликттин ээси үмүтсүз абалда болот), эреже катары, биринчи этапта: а) басымдуу түрдө ассоциативдик топтор, б) түзүлүшү боюнча аморфтук жана участоктордун «каторуу» саны менен чектелбеген аймактары бар; в) ички социалдык-психологиялык түзүлүшүнүн жоктугу, ролдук функциялардын бөлүштүрүлүшү; г) конкреттүү антисоциалдык максаттын болбошу. Экинчи этапта алар: а) антисоциалдык (керт башынын пайдасы үчүн)

багыттагы же кылмыштуу түзүлүштөрдүн топторуна «айланышат»; б) социалдык-психологиялык көз караштан алганда жашы жете электин жана топтун инсандыгынын деградациясы (этикалык, адеп-ахлактык жана маданий жактан) байкалат, бул конфликттик кырдаалдарга алып келет жана кылмыштуу жашоо образынын калыптанышына шарт түзөт; в) каралып жаткан чөйрөдө топтун антисоциалдык ориентациясына туруктуу тенденция бар; г) анын мүчөлөрүнүн кылмыштуу кесипкөйлүгү өсүүдө; д) жашы жете электердин тобунун өнүгүшү татаалыраак уюшкан түзүлүштөрдүн пайда болушуна алып келет, алар үчүн ролдорду бөлүштүрүү, катуу тартип жана жаза чараларынын системасы мүнөздүү болуп калат. 2) Бул категориядагы жашы жете электердин типтүү тобу үчүн, *биринчиден*, бул коомдун түрүнө ылайык жашы жете электердин примитивдүү бирикмеси болуп саналат, бирок анда мамилелер эки негизги принцип боюнча түзүлүшү мүмкүн: а) кызматтык мамилени сактоо боюнча, б) симпатия боюнча. *Экинчиден*, иштешүүнүн кыска мөөнөтү жана шериктердин аздыгы мүнөздүү. 3) Жашы жете электердин ээлик кылуу кылмыштарынын топтук мүнөзү анын жогорулатылган коомдук коркунучун аныктайт, ал төмөнкүлөрдөн турат: а) алардын кылмыштуу аракеттерине жалпы топтук баа берүү аларды алар үчүн жеке жоопкерчилик сезиминен ажыратат, б) алардын аракеттерин жекелештирүү ачык-айкын жазасыздыкты жана анонимдүүлүктү камсыз кылат; в) кол тийбестикке болгон ишеним мындай топто үстөмдүк кылган “байытуу” мотивдерин стимулдайт, ошондой эле моралдык тоскоолдуктарды жоюуга алып келет; г) бул чөйрөдө көп эпизоддук кылмыш ишин козгоочу керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыштардын фактыларын жана изин жашырууга көмөктөшөт. 4) Жашы жете электердин топтору жалпы кызыкчылыктардын негизинде да (51,2%), ошондой эле жагдайлардын туш келди айкалышынан улам түзүлөт.

7. Жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөө төмөнкүдөй милдеттерди чечүүгө көмөктөшөт: 1) жашы жетпегендин жасаган кылмышын туура квалификациялоо жөнүндө: кылмыш жасоонун мотивин аныктоо; жосун жасоо учурунда жашы жете электин психикалык абалын аныктоо; кылмыш

болгон учурда анын ролун белгилөө ж.б. мында маанилүү роль ойнойт; 2) жашы жетпегендер тарабынан жасалган жалданмалык багыттагы иштер боюнча белгиленүүчү жагдайлардын чөйрөсүн аныктоо; 3) жашы жете электин инсандык өзгөчөлүктөрүн билүү керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыш ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн эң эффективдүү тактикасын тандоого мүмкүндүк берет, бул тергөөнүн максаттарына жетүү үчүн көбүрөөк салым кошот; 4) сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө адамдын потенциалдуу жүрүм-турумун болжолдоого жана баалоого мүмкүндүк берет, бул процесстик аракеттерди пландаштыруунун жана жүргүзүүнүн эң туура стратегиясын тандоого гана өбөлгө түзөт; 5) тескерисинче, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарды жасоонун механизмин жана абалын аныктоо төмөнкү маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет: белгисиз кылмышкердин өздүгү жөнүндө; айрым кылмыштарды жасоого көбүрөөк ыктаган контингент жөнүндө; кылмыш психикалык аномалиялары бар жашы жете элек тарабынан жасалганбы; кылмыштуу ниет; окуя болгон жерде кылмыштуу жүрүм-турумдун оригиналдуулугу жана анын жеке маалыматтары; 6) жашы жете электин инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөө версияларды куруунун жана текшерүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого гана эмес, жалданмалык багыттагы кылмыштын себептерин жана жасалышын аныктоо боюнча дагы ийгиликтүү ишти курууга мүмкүндүк берет.

8. Жашы жете электерге байланыштуу чыр-чатактарды сотко чейинки өндүрүш стадиясында тез чечүүгө тоскоолдук кылган негизги факторлор: 1) жашы жете электердин жазык иштери боюнча жазык-процессуалдык өндүрүштүн татаал тартиби, сунуш кылынган башка нерселер менен катар процессуалдык аракеттерди жасоого катышуучулардын кеңири чөйрөсүн тартуу; 2) конфликттик кырдаалдын келип чыгышынын капысынан жана күтүүсүз болушу тергөөнүн андан аркы жүрүшүн болжолдоодо жана аны локалдаштыруу боюнча чараларды өз убагында көрүүдө кыйынчылыктарды жаратат; 3) олуттуу чектелген процесстик мөөнөттөр менен, кошумча милдеттүү катышуучулардын кыйла саны менен тергөө аракеттерин жүргүзүү зарылчылыгынын фактысынын өзү жашы жете электердин пайда

көздөө максатындагы кылмыштарын тергөөдө каралып жаткан кырдаалды өзгөртүү механизминин көп кырдуулугунун негизги себептеринин бири болуп калат; 4) Жашы жете электерге байланыштуу иштердин бул категориясына мүнөздүү мүнөздүү болуп конфликтогендик факторлордун санынын тынымсыз көбөйүшү саналат, ал чыр-чатактын жүрүшүнүн күтүлүп жаткан өнүгүшүн болжолдоо (диагностикалоо), ошондой эле жалпысынан учурдагы тергөө кырдаалынын бардык структуралык элементтерин баалоо кыйынчылыгына алып келет; 5) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) инсанынын конфликттик кырдаалдардын келип чыгышына таасир этүүчү психофизиологиялык өзгөчөлүктөрү, атап айтканда: а) окуяны туура эмес кабыл алуудан, башка адамдардын сөздөрүн же аракеттерин чечмелөөдөн улам маалыматты бурмалоо, б) ар кандай жеке факторлордон келип чыккан кырдаалга баа берүүнүн адекваттуу эместиги, в) жашы жете электин пайда болгон кырдаалга терс мамилеси, аны жана аны курчап турган процесстин катышуучуларынын терс кабылдоосу ж.б. б) тергөө кырдаалынын туруксуздугу жана конфликттик мүнөзү тергөөгө кыйла эффективдүү тактиканы иштеп чыгууга (максатка жетүү үчүн) жана тергөө органдарынын алдында турган милдеттерди чечүүгө тоскоолдук кылат; 7) сотко чейинки өндүрүш органдары менен коргоо тараптын ортосунда келип чыккан конфликттик кырдаалдар (иште баяндалган); 8) жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарына шериктештеринин (топтун) ортосунда келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдар.

9. Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарга карата тергөө кырдаалынын моделин түзүүнүн негизги критерийлери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) учурдагы тергөө кырдаалынын элементтери, алар төмөнкүлөргө байланыштуу болот: а) кылмыштардын бул категориясынын мүнөздөмөлөрү, атап айтканда: - жазык аракеттеринин мазмундук курамы, анын ичинде: жер, убакыт, чөйрө, жасалган ыкма ж.б.; - жасалган кылмыштан кийин келип чыккан кесепеттер; - жашы жете электердин кылмыштуу тобунун сандык жана сапаттык курамы; - окуянын шериктери кармалган же кармалбаган; - уурдалган

буюмдар табылган же табылган эместиги; б) каралып жаткан иштердин категориясы жөнүндө маалыматтарга байланыштуу: - мүлктү уурдоо (көзөмөлдөө) учурунан тартып жана окуя жөнүндө маалымат келип түшкөнгө чейин болгон убакыттын параметрлери; - кылмыш окуясы жана анын булактары жөнүндө алгачкы маалыматтардын мазмунун; - алынган алгачкы маалыматтын ишенимдүүлүгү жана толуктугу. 2) иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүнүн натыйжалары менен аныкталуучу тергөө кырдаалынын түзүүчү элементтери: а) маалыматтык мүнөздөгү курамдык бөлүктөр; - практикалык жана уюштуруучулук маанидеги маалыматтын болушу жана мүнөзү; - тергөө кырдаалдары жүргүзүлүп жаткан кырдаал жөнүндө маалыматтар - жашы жетпегендердин катышуусундагы кылмыш жөнүндө алгачкы маалыматтарды текшерүүнүн мазмуну жана натыйжалары; - тергелип жаткан жазык ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар; - ишке киргизилген тергөө варианттарынын мазмуну жана өзгөчөлүгү; - тергөө органдарына каршы келген маалыматтарды билүү; - кошумча маалыматтарды алуу үчүн булактардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн болушу; б) моралдык-психологиялык мүнөздөгү компоненттер: - процесстин катышуучуларынын ортосундагы чыр-чатактар, - жазык сот өндүрүшүндө арбитр болуп калган жашы жетпегендин психофизиологиялык касиеттеринин мүнөздөмөсү жана көрүнүшү, - тергөөчүнүн моралдык-психологиялык касиеттеринин көрүнүшү, - кызыкдар жана башка адамдардын каршылыгынын болушу жана мүнөзү; в) жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын криминалистикалык мүнөздөөгө түздөн-түз байланышкан курамдык бөлүктөрдү жана тергелип жаткан окуянын жагдайлары боюнча ыкчам-издөө маалыматтарын компоненти; г) процессуалдык-тактикалык мүнөздөгү курамдык бөлүктөр (иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн абалы, анын ичинде: аткарылган жана айрым убактылуу тергөө-ыкчам иштери жөнүндө маалыматтар; пландаштырылган иш-чаралардын кайсынысы аткарылбай калган жана мунун кандай себептери бар жашы жетпегенге бөгөт коюу чарасын тандап алуу жана шериктерин бири-биринен обочолонтуу

мүмкүнчүлүгү, айрым тергөө аракеттерин жүргүзүү мүмкүнчүлүгү; д) материалдык-уюштуруу-техникалык мүнөздөгү компоненттер (жетекчилик, кадрдык жана тергөөнү башка камсыздоо).

10. Жашы жете электердин иштин бул категориясына катышы бар экендигин көрсөткөн типтүү белгилер болуп төмөнкү фактылык маалыматтар эсептелет: обүектке кирүүнүн алгачкы, татаал эмес жана олуттуу физикалык күчтү талап кылбаган жолдору; 2) алдын ала даярдоо белгилеринин жоктугу жана кылмыш болгон жерден кокусунан табылган буюмдарды бузуп алуу куралы катары колдонуу; 3) бекитүүчү түзүлүштөрдү бузуунун эң жөнөкөй ыкмаларын колдонуу; 4) кылмыш жасоонун техникалык каражаттарын колдонууда кесиптик көндүмдөрдүн жоктугу; 5) кылмыштарды даярдоодо же жасоодо кокустук, ошондой эле аракеттердин логикалык ыраатсыздыгы; 6) кылмыш болгон жерде маанисиз жок кылуунун, кыянаттык аракеттердин болушу; 7) жок кылынган шлагбаумдун мүнөзү жана жайгашкан жери, видеобайкоо жана башка коргоо каражаттарын эске албаганда; 8) аз баалуу, бирок сырткы көрүнүшү боюнча жагымдуу нерселерди уурдоо; 9) калган издердин өспүрүмгө таандык экендигин көрсөтүүчү белгилери; 10) кылмыштын изин жашыруу боюнча чараларды көрбөгөндө; 11) уурдалган нерселерди, буюмдардын баалуулуктарын атайын жашырбастан сактоо жана сатуу; 12) кылмыштуу топторго кирген чоңдор менен кылмыштуу байланыштарды түзүү. Мында жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарга катышы бар экендигин аныктоону татаалдаштырган факторлорду эске алуу керек, алардын негизгилери: чоңдордун шыкактоочуларынын (катышкандардын) иши; уюшкан кылмыштуулуктун таасири; жашы жете электердин кылмыштуу ишинин топтук мүнөзү; жашы жете электердин кылмыш жасоо тажрыйбасынын болушу (мисалы, мурда соттолгон адам); жалпыга маалымдоо каражаттарынын таасири.

11. ОРМдин жардамы менен кармалган жашы жете электерден жазык-процессуалдык далилдер үчүн ылайыктуу маалыматтарды алуу боюнча иштер жүргүзүлүүдө: 1) болгон окуянын обүективдүү көрүнүшү; 2) кылмышка катышкандардын ар биринин функциялык ролу, алар төмөнкүлөрдөн турат: а)

уюшкан кылмыштуу топтон; б) алдын ала макулдашуу боюнча же ансыз кылмыш тобунан; в) кырдаалдык шериктештик формасында; 3) жашы жетпегендердин кылмыштуу түзүлүшүнүн мүнөздүү белгилери: а) иерархиялык түзүлүштүн жана кылмыш-жаза актыларынын уюштуруучуларынын жана тикелей аткаруучуларынын ролун аткаруучу адамдардын болушу; б) бул топтордо иштелип чыккан, аракеттенген ролдор жана иш жүзүндөгү функциялар; в) пайда көздөөгө багытталган кылмыштарды жасоо үчүн техникалык каражаттардын болушу жана колдонулушу; г) конфликттик кырдаалдардын болушу жана аларды иш жүзүндө топ ичинде чечүү жолдору; 4) пайда көздөө багытындагы кылмышты жасоонун жана анын изерин жашыруунун негизги жолдору; 5) уурдалган жана тартып алынган мүлктү, баалуулуктарды жана акчаларды сатуу же кыймылдуу мүлккө ээ болуу жолдору; б) жашы жете электердин тобунун криминалдык, турмуш-тиричилик чөйрөсүн түзгөн жана алардын кылмыш иши жөнүндө кабардар болгон адамдардын контингенти; 7) сотко чейинки өндүрүш органдарына белгисиз болгон окуялар, фактылар же жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарды жасоодо колдонулган ыкмалар; 8) кылмыштарга шериктештердин жасаган аракеттеринин айрым эпизоддорун чагылдырган аудио жана көрмө жазууларды сактоочу жайдын болушу; 9) тинтүү учурунда табылбай калган баалуулуктардын бар экендигин жана жайгашкан жери; 10) чоңдордун кылмыштарга катыштыгы же жашы жете электерди кылмыштуу аракеттерге тартуу жөнүндө маалыматтар; 11) тергелип жаткан иш боюнча чындыкты аныктоого каршы чыккан адамдар жөнүндө далилдүү маалыматтарды издөө.

12. Жашы жете элек бала тарабынан жалган көрсөтмө берүүнүн алдын алуу максатында төмөнкү ыкмаларды колдонуу керек: 1) жалган көрсөтмө берүүнүн себебин аныктоо: а) тергөөгө карата терс мамиле, б) "тилектештик" сезими, жолдошчулук боюнча өзүнүн түшүнүгү, в) үчүнчү жактар тарабынан коркунучтун болушу, г) шериктери тандап алган "легендага" ылайык келүү; 2) мындай көрсөтмөлөрдү берүүнү болтурбоо максатында суракка алынган жашы жете электен тергөөчүлөр тарабынан алынган жалган маалыматтарга басым

жасоо (мисалы, уурулук фактысы боюнча далилдерди көрсөтүү менен); 3) жашы жетпегенди суракка алууда анын көрсөтмөлөрүнүн кийинки текшерүү иш-аракеттеринин жүрүшүндө колдонулушу мүмкүн болгон негизги пункттарын табуу талап кылынат; 4) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) алдына уурдалган нерселер боюнча тергөөчүгө белгилүү болгон контролдук суроолорду берүү; 5) тергөөчү тарабынан жашы жете электерге жасалган криминалдык жосундун жагдайлары жана (механизми) боюнча өзүнүн маалымдуулугун көрсөтүү; 6) жашы жете электин же анын шериктеринин пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоодогу аракеттери жөнүндө эң деталдуу көрсөтмөлөрдү алууга умтулуу зарыл; 7) жашы жете электер менен бирге пайда көздөө кылмышы боюнча болгон далилдерди талдоо жана аларды андан ары күчөтүү тартибинде алдын ала көрсөтүү; 8) жашы жете электерге башка катышуучулардын көрсөтүүлөрүнө карама-каршылыктар пайда болгон учурда зарыл болгон, же болбосо иликтенип жаткан иш боюнча алгачкы суракта ал тарабынан берилген суроолорду коюу; 9) жашы жете элек айыпкерге туура көрсөтмө берген башка кошо катышуучулардын көрсөтмөлөрүнүн фрагменттерин кайталап карап чыгаруу, бирок ошол эле учурда анын алдында алардын жалпы көлөмүн көрсөтпөө; 10) төмөнкү тактикалык ыкмаларга айырмалоо керек болгон кыйыр сунушту колдонуу: а) сунуш – божомол; б) баналдык сунуш; в) трузизм; г) Эриксондун метафорасы; д) гипертрофияланган өзүн-өзү сыйлоо сезимине кайрылуу; 11) жашы жете элек айыпкерди (шектүүнү) эрктүүлүк контролун жоготуу абалына алып келүүчү кескин суроону коюу. Бул учурда, мындай суроо, биринчиден, учурда сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу болбошу керек, экинчиден, сурак темасынын олуттуу көйгөйлүү аспектилерине тиешелүү болушу керек.

13. Жашы жете элек айыпкерлерди (шектүүлөрдү) пайда көздөө максатындагы кылмыштары жөнүндө иштер боюнча суракка алууда психикалык таасир этүү методдоруна жана риторика эрежелерине негизделген далилдөө ыкмаларын колдонуу максатка ылайыктуу болуп саналат, атап айтканда: 1) акцентуация ыкмасы (анда тергөөчү тарабынан жашы жете

электин көңүлүн анын ар кандай элементтерин колдонуунун аркасында маалыматтын айрым аспектилерине басым жасалат (мисалы, сүйлөө темпи, сөздөрдү кайталоо, тон менен бөлүп көрсөтүү, ачкыч сөздөргө көңүл бурууну баса белгилөө ж. б.); 2) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) өзгөчө белгилери боюнча суракка алууда адаптациялоо ыкмасын колдонуу; 3) фундаменталдуулуктун методу, ал илимдин белгилүү ченемдери менен белгиленген жоболоруна, жашы жете электер окуткан академиялык дисциплиналардын мазмундук компоненттерине негизделген аргументтерге жана негиздемелерге, ошондой эле билимдин белгилүү чөйрөсүндөгү авторитеттүү басылмалардан аргументтерди келтирүүгө негизделген; 4) фактологиялык өзгөчөлүктөрдү колдонуу ыкмасында, мында сурак учурунда келтирилген фактылар далилдердин негизи болуп саналат (мисалы, буюм далили, видео жазуу, фотосүрөттөр, цифралар ж.б.); 5) далилдөөнүн фактыларга эмес, тергөөчүнүн колдонуу жөндөмдүүлүгүнө негизделген спекулятивдүү ыкмалары: анын оозеки «кемчиликтерин» көрө билүү, жашы жете электин айткандарына сын көз караш менен баа берүү; талдоо жүргүзүү жана салыштырма аспектиде далилденүүчү позициянын негиздемелеринин олуттуулугун, ошондой эле тергөөгө альтернативалуу мамилени көрсөтүү; 6) соттук даттануу ыкмасын колдонуу, мында мурда эле аныкталган жана тергөөнүн жүрүшүндө далилденген далилдер (иш боюнча жазык процессинин башка катышуучуларынын көрсөтмөлөрү); 7) графикалык иш-аракеттин методу деп аталган графикалык сүрөттөр менен сурактын коштоосу айтылат; 8) тергөөчүнүн окуяларды жана аракеттерди оозеки кароодон аларды көбөйтүүгө өтүшү, ал окуялардын жана иш-аракеттердин репродукциясынын ыкмасы катары аталат, мында фактылардын далилдүү күчү алынат; 9) суракка алууда келтирилген аргументтердин, аргументтердин, ошондой эле колдонулган ой жүгүртүүлөрдүн жана сөздөрдүн тактыгы жана түшүнүктүүлүгү; 10) сүйлөшүүдө баарлашуу стилинин тууралыгы-ынандыруу жана аны жүзөгө ашырууда эң ылайыктуу жана акылга сыярлык мамиле; 11) сыйлоо - көрсөтмө

берүүдө жашы жете электерге жоопкерчилик сезимин пайда кылган, бирок аны колдонуу мүмкүнчүлүгү ченемдик актылар менен чектелген ыкма.

14. Жашы жете электерди (шектүүлөрдү) суракка алууда ушул категориядагы иштер боюнча укук ченемдүү жана жол берилген психикалык таасир эки эселенген жүктү көтөрөт, бир жагынан ал жашы жете элек айыпкерде болгон ишенимдерди, көз караштарды ж.б. өзгөртүү функциясын аткарат, экинчи жагынан ал социалдык жактан маанилүү жаңы түшүнүктөрдү, көз караштарды, ынанымдарды жана коомдук пайдалуу жүрүм-турум формаларын калыптандырат, ошону менен жашы жете элек айыпкерге тарбиялоо функциясын аткарат. Жашы жетпегенди суракка алууда психикалык таасир суралып жаткан адамдын психикасынын ар кандай чөйрөлөрүнө көрсөтүлөт: 1) керектөөчүлүк-мотивациялык, аларга төмөнкүлөр кирет: ишенимдер, баалуулук багыттары, тартылуулар, каалоолор; 2) интеллектуалдык-таанып билүү, атап айтканда: сезимдер, кабылдоолор, көрсөтүүлөр, элестетүү, эс тутум, ой жүгүртүү; 3) эмоционалдык-эрктүү, бул: эмоциялар, сезимдер, эрктүүлүк процесстери; 4) коммуникативдик-жүрүм-турумдук, жана баарынан мурда, бул баарлашуунун, өз ара аракеттенүүнүн, мамилелердин, адамдар аралык кабылдоонун мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү. Бул жерде төмөнкүлөрдү эстен чыгарбоо керек: *биринчиден*, эгерде мындай таасир жашы жете элек (шектүү) айыпкердин керектөөчүлүк-мотивациялык чөйрөсүнө багытталса, анда анын натыйжалары биринчи кезекте өспүрүмдүн умтулууларынын (тартылууларынын, каалоолорунун) багытына жана күчүнө таасир этет; *экинчиден*, эмоционалдык чөйрөгө таасир тийгизгенде, бул жашы жете элек айыпкердин ички тажрыйбаларында, ошондой эле процесстин башка катышуучулары менен өз ара мамилелерде чагылдырылат; *үчүнчүдөн*, аталган эки тармакка тең таасир этүүнүн айкалышы өспүрүмдүн эрктүү активдүүлүгүнө таасир этүүгө жана ошону менен анын жүрүм-турумун башкарууга мүмкүндүк берет; *төртүнчүдөн*, коммуникативдик-жүрүм-турум чөйрөсүнө таасир этүүдө социалдык-психологиялык жайлуулукту же ыңгайсыздыкты жаратууга, жашы жете электи кызматташууга же тергөөчү менен чыр-чатакка алып келүүгө мүмкүндүк берет; *бешинчиден*, жашы жете элек айыпкердин интеллектуалдык-таанып билүү чөйрөсүнө психикалык таасиринин

натыйжасында анын идеялары, жаңы келип түшкөн маалыматты кабыл алуу мүнөзү жана анын ички "дүйнө сүрөтү" өзгөртүлөт.

Изденүүчүнүн жеке салымы диссертациялык изилдөөнүн негизги илимий натыйжаларын автор жеке өзү алган. Коргоого коюлган жоболор диссертант тарабынан жекече иштелип чыккан.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо ар кандай илимий басылмаларда жарыялоо, илимий-практикалык конференцияларга, тегерек столдорго катышуу жолу менен жүргүзүлдү.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары-корутундулар, сунуштар жана кепилдемелер Ош Мамлекеттик Юридикалык институтунун жазык укугу жана процесс кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкуулоо процессинде сыноодон өттү.

Диссертациянын жыйынтыктарын публикацияларда чагылдыруунун толуктугу диссертациялык изилдөөнүн темасына ылайык келген илимий макалаларда чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү жүргүзүлгөн изилдөөнүн максаты жана милдеттери менен шартталган. Иш кириш сөздөн, сегиз бөлүмдү камтыган үч бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат

1-глава. Жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытында кылмыштардын криминалисттик мүнөздөмөсү

1.1. Кыргыз Республикасында жашы жете электердин жазык иштери боюнча жазык-процесстик өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү

Кылмыштуулук – кандай мамлекет болбосун кылмышкерлердин ар түрдүү категориясы тарабынан жасалган ар кандай коомдук коркунучтуу жосундар түрүндө пайда болгон татаал коомдук көрүнүш.

Мына ушуга байланыштуу биздин коомдо жашы жете электер тарабынан жасаган кылмыштардын сандык көрсөткүчтөрү өзгөчө тынчсыздандырат, ал эми адамдардын бул тобу тарабынан жасалган жалданма зомбулук кылмыштарынын саны өсүүдө. Бул жагынан алганда «... жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук көйгөйү жылдан-жылга курчуп баратат жана акыркы 20 жылдын ичинде жалпы кыргыз коомчулугунда саясий, экономикалык, укуктук жана башка мүнөздөгү терең өзгөрүүлөр болуп жаткандыгы менен шартталгууда. Мындан тышкары, коомдогу бул чөйрөлөрдө бул процессте келип чыккан карама-каршылыктардын курчушу, өзгөчө жашы жете электерге катуу таасир этет, бул сөзсүз түрдө алардын ар кандай формада чагылдырылган деструктивдүү жүрүм-турумунун күчөшүнө алып келет»². Ошондон улам кылмыш процессиндеги кылмыш-жаза укугу, криминология, криминалистика, психологияда ж.б. жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун бетин ачуунун, иликтөөнүн жана алдын алуунун ыкмаларына обүективдүү баа берүүгө, ошонун негизинде сунуштарды иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурулуп келген жана көңүл бурулуп жатат. Ошондуктан жашы жете электерди кылмыш жасоого жана коомго жат аракеттерге тартуу проблемалары, бул категориядагы кылмыш иштерин тергөө боюнча окумуштуу-криминологдор, криминалисттер, жазык укугу тармагындагы

² Мирзаева З.К. ----- диссер. С. 3

адистер: С. Ш. Ахмедова, В.Б. Боровиков, М.И. Блумм, Г.З. Брускин, Л.Л. Каневский, А.В. Кладков, Г.М. Минковский, А.В. Наумов, С.И. Никулин, В.С. Савельева, Н.М. Сидорин, А.В. Ткаченко, Е.А. Харшак, С.П. Щербой, Н.Г. Яковлеванын төмөндөгү эмгектери далил болот.

Ички иштер органдарынын ыкчам-изилдөө ишмердүүлүгүнүн теориясында жашы жете электр арасындагы жасалган кылмыштарды тергөө жана бетин ачуудагы проблемаларга И.И. Басецкий, С.И. Кириллов, В.Ф. Луговик, Л.В. Ривман, В.И. Рохлин, К.М. Тарсуков, Л.Л. Тузов, М.А. Шахматов жана башка окумуштуулар өз эмгектерин арнашкан. Ошол эле учурда изилдөөлөрдө көбүнүн эмгектери жабык иштердин алкагында жүргүзүлгөн. Мындан тышкары, колдо болгон эмгектерде эреже катары, жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу көйгөйлөрү ачылып берилген.

Жашы жете электр тарабынан жасалган кылмыштарды иликтөөнүн жалпы теориялык маселелерин жана аларды суракка алуунун тактикасын Н.И. Гускова, А.И. Долгова, О. Зайцев, А.А. Закатов, Л.Л. Каневский, И.М. Лузгин, А.Н. Попов, Н.И. Порубов, С.П. Щерба ж.б. иштеп чыгышкан.

Тактап айтканда жашы жете электр тарабынан пайда көздөө багытында жасалган зомбулук кылмыштарын иликтөөгө байланышкан көйгөйлөр: Л.А. Андреева, О.Я. Баев, А.Н. Балашов, Р.С. Белкиа, В.М. Быков, А.Н. Бычков, А.Н. Васильев, С.А. Вецкая, Л.Г. Видонов, В.К. Гавло, И.Ф. Герасимов, В.И. Громов, Г.А. Густов, А.И. Долгова, А.В. Дулов, В.Н. Игошин, В.Н. Исаев, В.И. Комиссаров, Л.Л. Каневский, А.М. Ларин, Г.М. Миньковский, С.П. Минина, А.И. Натура, И.А. Николайчук, Ю.Р. Орлова, Л.В. Пономарева, А.Р. Ратинов, Д.А. Рогозин, П.Т. Скорченко, В.Г. Степанов, М.Ю. Тарасов, М.Н. Хлынцов, Е.Е. Центров, Ю.А. Шубин, В.И. Шиканов, Н.П. Яблоков ж.б. сыяктуу окумуштуулар тарабынан изилденген.

Тигил же бул аспектиде жашы жете элек шектүүлөрдүн жана айыпталуучулардын катышуусу менен тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн тактикасына байланышкан көйгөйлөр: Ф.В. Глазырин, И.А. Горкова, Г.Г. Доспулова, А.В. Дулова, А.А. Закатова, Г.А. Зорина, Л.Л. Канаевский, Л.М.

Карнеева, В.С. Комаркова, И.А. Макаренко, Ю.П. Михальчук, Н.И. Порубова, А.Р. Ратинова, А.Б. Соловьева, Е.Е. Центрова, Е.А. Черных, С.А. Шейфер сыяктуу криминалисттердин эмгектеринде изилденген:

Айыпталган жашы жете электердин соттук-психиатриялык экспертизасынын көптөгөн укуктук маселелери В.Л. Васильев, О.Л. Кузьмина, В.В. Миллер ж.б. эмгектеринде чагылдырылган. Жашы жете элек айыпталуучулардын соттук-психиатриялык экспертизасынын теориясынын жана практикасынын психологиялык аспектилери М.М. Коченов, И.А. Кудрявцев, В.В. Нагаев ж.б. эмгектеринде ачылган.

Жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарынын айрым түрлөрүн иликтөөнүн өзгөчөлүктөрүнө: Г.И. Гатауллина, С.А. Вецкой, Е.С. Крамской, Р.Д. Файрушин, Е.А. Егорышев өз эмгектерин арнаган.

Казакстанда, Кыргызстанда жана Өзбекстанда жашы жете электердин кылмыштуулугуна байланыштуу бир катар маселелерге: З.А.Азиметова, Э.О.Алауханов, Г.И. Баймурзин, Б.Байсенов, К.Ж. Балтабаева, И.Ш. Борчашвили, Д.Бугыбай кызы, А.Гаитова, Р.Е.Жансараева, У. Джекебаева, Н.О.Дулатбеков, Л.Эримбетова, А.А. Ескендилов, Б. Жунусов, С.М. Иманбаева, К.М. Интикбаев, К.А. Исаева, А.Каженова, Е.И. Каиржанов, Н.И. Каирова, Ж.Карамырза, А.Н. Ли, Г.С. Мауленов, С.М. Рахметов, Г.Р. Рустемова, М.Д. Сейитжанов, Б.К. Сыздык, Н.Н. Турецкий, Н.Н. Хибина, З. Князева, А.С. Чокморова, Д.С. Чукмантов, А Эрматовдун эмгектеринде талкууга алынган.

Жогорудагы окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн натыйжаларынын шексиз баалуулугуна карабастан менен, бул эмгекте көтөрүлгөн жеке кызыкчылык багыттагы кылмыштуу аракеттерди иликтөөнүн бир катар маселелери терең илимий иштеп чыгуунун чегинен тышкары калган. Бул алардын кошумча жана өз алдынча илимий түшүнүгүн талап кылып, автор тарабынан топтолгон теориялык жана практикалык тажрыйбаны үйрөнүү жана ошонун негизинде жашы жетпегендердин катышуусу менен пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарды тергөөнүн методдорунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча комплекстуу чараларды иштеп чыгуу болду.

Атайын булактарды талдоо көрсөткөндөй, жашы жете элек шектүүлөрдүн катышуусу менен тергөө аракеттерине арналган эмгектердин көбүндө азыркы психологиялык ой жүгүртүүнүн жетишкендиктери, ошондой эле жасалган жосундардын мүнөзү жетишээрлик эске алынган эмес. Пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарга катышкан жашы жетпегендерди тергөө аракеттерине байланышкан көйгөйлөрдү изилдөө процессинин жүрүшүндө жашы жете электердин психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууга, анын психикалык абалына жана жүрүм-турумуна визуалдык диагностикага, жашырылган маалыматтарга байланыштуу суроолор, жашы жете электер тарабынан каралып жаткан иштердин категориясына жараша калпын ачуу үчүн психологиялык байланышты түзүү, психикалык таасир көрсөтүүдө тийиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасында психикалык бузулуулары бар жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөнүн ыкмалары боюнча монографиялык эмгектер дээрлик жок. Психикалык жактан бузулган өспүрүмдөргө мүнөздүү психологиялык өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги талашсыз, ошол себептен тергөө учурунда кылмыштарды иликтөө боюнча илимде натыйжалуу сунуштардын жоктугуна көңүл буруу керек. Жашы жете электердин психикалык аномалияларын, ошондой эле жашы жете электер арасындагы кылмыштуулуктун жалпы өсүшүн (анын ичинде пайда көздөө багытында жасалган кылмышты) эске алуу менен, ошондой эле диссертацияга кандидаттын изилдөө темасын тандоосу менен түшүндүрүлөт.

Өспүрүмдөр тарабынан пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарды тергөө менен байланышкан көйгөйлөрдөн улам, мындан тышкары, азыркы учурда жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарын тергөөдө колдонулган ыкмалар негизинен өспүрүмдүн өздүгү аныкталган учурда тергөөнүн кийинки этабы экендигин эске албай коюуга болбойт. Ошондуктан, иш боюнча алгачкы маалыматтарды талдоо жана сотко чейинки өндүрүш стадиясында жашы жете электер тарабынан пайда көздөө багытында кылмыш

жасоо версиясын текшерүү боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу менен бул боштукту жоюу зарыл.

Ар кандай категориядагы кылмыш иштерин, анын ичинде жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасаган кылмыштарын тергөөнүн ийгилиги, колдонулган методикалык сунуштардын теориялык да, практикалык да маанисине байланыштуу экендиги талашсыз. Аларды колдонуудагы фундаменталдык принциптерге жана эрежелерге ылайык иштеп чыгуу, максаттуу жана натыйжалуу колдонуу, ошондой эле каралып жаткан иштердин категориялары боюнча тергөөнү жүргүзүүчү сотко чейинки өндүрүштүн ишин уюштурууну камсыз кылуу зарыл.

Ошондой эле, Кыргыз Республикасында кабыл алынган жаңы жазык жана жазык-процесстик мыйзамдардын мазмунуна жана жазык процессинин катышуучулары аткара турган функцияларына белгилүү бир өзгөрүүлөрдү алып келгендигин, демек, өзгөртүүлөр илимий изилдөөнү талап кылгандыгын баса белгилеп, жашы жете электердин пайда көздөө багытында жасаган кылмыштарын иликтөөнүн сапатын жогорулатууга багытталган колдонулуучу ыкмаларды кайра карап чыгуу жана натыйжалуу тактикалык ыкмаларды, методдорду жана сунуштарды иштеп чыгуу керек.

Албетте, кылмыш иштерин тергөөнүн каражаттарын жана ыкмаларын өркүндөтүү зарыл, бул жашы жете элек өспүрүмдөрдүн пайда көздөө багытында жасаган кылмыштарына каршы күрөштүн ийгилигинин жана натыйжалуулугунун ачыкчы болуп калат. Белгилей кетсек, кылмыштуулук окумуштуу-криминалисттерди тек гана коомдук татаал көрүнүш катары эле эмес, жалпысынан мыйзамсыз ишмердүүлүк катары тартат.

Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-процесстик мыйзамдары өлкөдөгү саясий жана экономикалык кырдаалга, укуктук саясаттын негизги багыттарына, тарыхый өнүгүү тажрыйбасына, коомубузду мүнөздөөчү улуттук менталитетке байланыштуу ж.б. өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ. Эл аралык укуктун ченемдерин улуттук мыйзамдарга киргизүүдө бул жагдайларды эске албай коюуга болбойт.

Л.Ч.Сыдыкова белгилегендей, эл аралык мыйзамдардын нормаларын ишке ашырууда уюштуруучулук жана тийиштүү ченемдик мүнөздөгү көйгөйлөр көп кездешет деген позициясы абдан туура. Ошону менен бирге уюштуруу маселелерине профессор Л.Ч. Сыдыкова ратификацияланган эл аралык конвенциялар тиешелүү мыйзамдар улуттук парламент тарабынан кабыл алынмайынча колдонулбай турган жагдайларды карап чыккан. Автор көтөргөн экинчи маселе – нормативдик жана мазмундук пландын маселелери. Мында кеп эл аралык конвенциялардын өзгөчөлүгү жөнүндө болуп жатат, мындай кырдаал адаттан тыш стилинде же мазмунда көрүнүшү мүмкүн³.

Мындай чыр-чатактарды чечүү үчүн, биздин оюбузча, конституциялык палатага эл аралык принциптерди жана гуманитардык укуктун стандарттарын улуттук мыйзамдарга киргизүүдө конституциялык жана жазык-процессуалдык нормаларды кеңири чечмелөө функциясын жүктөө зарыл.

Жашы жете электерге карата жазык жана жазык-процесстик мыйзамдардын ченемдеринин басымдуу бөлүгү жалпысынан негизги эл аралык стандарттарга туура келерин, бирок алар бирдиктүү системаны билдирбей турганын белгилей кетүү керек, анткени алардын бардыгы ар кандай ченемдик актыларда жарым-жартылай баяндалган, биздин оюбузча, бул турмушта эл аралык принциптерди ишке ашырууда белгилүү тоскоолдук жаратып, же каралып жаткан чөйрөдө, албетте, сапаттык өзгөрүү болуп саналат.

Жогоруда айтылгандай жашы жете электерге карата жазык сот өндүрүшүнүн өзгөчө эрежелерин жөнгө салуучу эл аралык укуктук актылардан тышкары, алар Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-процессуалдык мыйзамдарынын жоболорунун бир катар ченемдеринде да чагылдырылган.

Бирок ошол эле учурда, илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүнүн жазык-процесстик формасы боюнча маалымат жетишсиз. Биздин оюбузча, бул авторлордун басымдуу бөлүгү, эреже катары, «кылмыш-процессуалдык формасы» деген терминге

³ Сыдыкова Л.Ч. Уголовное законодательство Кыргызской Республики: проблемы имплементации международных норм. // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники // Сборник материалов международной научно – практической конференции. – М.: Лекс Эст, 2004. – с. 360-361.

көңүл бурбай, жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү (мындан ары - ЖЖЭИ) жөнүндө сөз кылууну туура көргөндүктөрүнө байланыштуу болсо керек. Анализ жүргүзүлгөн учурда бир нече авторлор өздөрүнүн диссертацияларында изилдөөлөрүн жашы жете электерге карата жазык иштери боюнча сот өндүрүшүнүн процесстик формасына арнашкандыгы аныкталды⁴.

О.Л. Кузьмина жана А. Сычевдин эмгектери мазмуну жагынан өтө кызыктуу жана олуттуулугу менен өзгөчө көңүл бурууга арзыйт⁵. Алсак, О.Л. Кузьминанын эмгегинде жашы жете электердин иштери боюнча процессуалдык форма катары айтып жатат, бирок бул мамилени кеңири жайылган деп айтууга болбойт.

Безлепкидин позициясынан алганда: «Жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартиби кылмыш жоопкерчилигине тартылып жаткан адамдардын жашы, социалдык-психологиялык жана башка өзгөчөлүктөрүнө, ошол адамдардын кылмыш-жаза процессиндеги укуктарынын жана мыйзамдуу таламдарынын кошумча, эң ишенимдүү кепилдигинин зарылчылыгы менен аныкталат»⁶ деп белгилейт.

Муну менен Б.Т. Безлепкин бул категориядагы иштердин жүрүшүнө өзгөчө нерсе катары кароону сунуш кылат. Ушундай эле көз карашты колдоого алган Л.Н. Башкатовдун окуу китебинин бир бөлүмүн — «Жашы жете электерге карата колдонулуучу атайын эрежелер»⁷ деп атаган.

⁴ См., например: Боровик О.В. Особенности- досудебного производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2006; Гецманова И.В. Особенности предварительного следствия по делам о преступлениях несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2001; Луговцова С.А. Особенности судебного разбирательства уголовных дел в отношении несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. - СПб., 2004; Попов А.Н. Особенности предварительного расследования по делам о преступлениях несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. - Красноярск, 2001; Просвирник В.Г. Особенности предмета доказывания по уголовным делам несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. — Воронеж, 2001; Синигибский И.А. Процессуальные и криминалистические особенности судебного разбирательства дел о преступлениях несовершеннолетних. Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2002; Особенности уголовно-процессуального производства по делам несовершеннолетних, не являющихся субъектами, уголовной ответственности. Дис.... канд. юрид. наук - М., 2002 и др.

⁵ Кузьмина О.Л. Процессуальная форма судопроизводства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Дис.... канд. юрид. наук. - Калининград, 2005.; Сычев А.А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних. Дис.... канд. юрид. наук. - Нижний Новгород – 2009.

⁶ Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс России: Учебное пособие. - 3-е изд. перераб. и доп. - М.:КНОРУС, 2006. - С. 440.

⁷ Уголовный процесс. Элементарный курс / Под ред. Доц. Л.Н. Башкатова - М.: Юристь, 2001.-С. 282

Кыргыз Республикасынын жаңы Жазык-процесстик кодекси өзүнчө 54-глава менен жөнгө салынып, «Мыйзам менен чатагы бар балдардын жасаган кылмыштары жөнүндө иштер боюнча кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тартиби»⁸, б.а. мыйзамдуу түрдө атайын өндүрүш катары бөлүнгөн. Бул жагдай илимий ойдун кыймылын кылмыш-процессуалдык форманын өзгөчө түрү катары көрсөтүлгөн процеске маани берүүгө, жана сыпаттоо багытына түрттү.

Кээ бир эмгектерде жалпысынан кандайдыр бир конкреттүү форманын болушу да четке кагылган, ошентсе да бул маселе боюнча полемикалардын болушу жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүнүн өзгөчө формасы катары каралышынын учурдагы тенденцияларын ырастап турат, ал түздөн-түз же кыйыр түрдө жазык сот өндүрүшүнүн алкагында бекемделген⁹. Е.В.Горбачева мындай деп жазат: «Жашы жете электерди кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартууну адистештирүүнүн негизин жашы жете электердин иштери боюнча өндүрүштүн процессуалдык формасынын дифференциацияланышы керек»¹⁰.

Албетте, бул көз караш кылмыш процессинде өндүрүштүн өзгөчө формасынын бар экендигинен шек туудурат, бул маселе боюнча илимий көз караштардын бүтүндөй ар түрдүүлүгүн чагылдырбайт. Бүгүнкү күндө Россия Федерациясынын Жазык-процесстик кодекси боюнча илимий-практикалык конференциялардын биринде да карама-каршы пикир айтылып: «Бүгүнкү күндө жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүн «Сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартиби» бөлүмүнө бөлүү маселеси өз убагында жана зарыл экендиги ачык-айкын болуп калды. Бул жагдайдын пайдасына төмөнкүдөй жүйөлөрдү келтирүүгө болот: биринчиден, мындай иштерди өндүрүүдө сот өндүрүшүнүн жалпы максаттарынан (милдеттеринен) келип чыккан атайын максаттар (милдеттер) болот. Экинчиден, жазык-процесстик аракеттерди жүргүзүүнүн

⁸ Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129 (Введен в действие Законом КР от 28 октября 2021 года № 126 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308?cl=ru-ru>

⁹ Горбачева Е.В. Проблемы регулирования судопроизводства по делам несовершеннолетних в УПК РФ // Материалы международной научно-практической конференции «Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: год правоприменения и преподавания». Москва, 27-28 октября 2003 г. / Редколлегия сборника: И.М. Мацкевич, П.А. Лупинская, Л.Н. Масленникова. Москва: Московская юридическая государственная академия, 2004 . - С. 307.

¹⁰ Горбачева Е.В. Указ. работа. - С. 307.

тартибинде олуттуу айырмалоочу белгилери бар. Үчүнчүдөн, мындай иштерди өндүрүшкө алууда социология, психология, педагогика тармагындагы атайын билимдерди колдонуу зарыл. Төртүнчүдөн, анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен сот өндүрүшүндө жашы жете электердин субьективдүү укуктарын коргоонун атайын механизминин болушу. Жана акырында, бешинчиден, жашы жете электердин арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча профилактикалык иш-чараларды колдонуу»¹¹.

Маселенин орун алган проблемалык мүнөзүнө жана көз караштардын палитрасынын көп түрдүүлүгүнө карабастан¹², биз негизинен А.Сычевдин «жашы жете электердин иштери боюнча сот өндүрүшүнүн жазык-процессуалдык формасы (мындан ары ЖЖЭИОЖПФ) бул жазык-процессуалдык мыйзамда каралган, жалпы жана өзгөчө шарттардын, талаптардын, кепилдиктердин, эрежелердин жана жол-жоболордун тутуму болуп саналат, алар боюнча жазык иштери өндүрүштүн өзгөчө тартибин караштырат» деген көз карашын бөлүшөбүз. Бул жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар жана «сот процессинин жалпы милдеттери менен бирге жашы жетпегендердин конкреттүү көйгөйлөрүн чечүүгө мүмкүндүк берет»¹³.

Бул категориядагы иштердин өндүрүшү Кыргыз Республикасында Жазык-процесстик кодекс кабыл алынгандан кийин жашы жете электерге карата жазык сот өндүрүшүндө активдүү колдонулуп ЖПКнын өзгөчө спецификалык формасы болуп саналат. Алсак, КРнын ЖПКнын 54-главасында **«Мыйзам менен чатагы бар балдардын жасаган кылмыштары жөнүндө иштер**

¹¹ Нека Л.И. К вопросу о регулировании в УПК РФ особенностей производства по делам несовершеннолетних // Материалы Международной научно-практической конференции посвященной принятию нового уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. Москва, 4-6 февраля 2002 г. / Отв. редактор П.А. Лупинская, Г.В. Дашков. Москва: Московская государственная юридическая академия, 2002. — С. 221.

¹² Научно - практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В.М. Лебедева; науч. ред. В.П. Божьев. - М.: Спарк, 2002. - С. 693.; Научно - практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Кыргызской Республики / отв.ред. К.М. Осмоналиев - Б.: 2008. - С. 620.; Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. / Под ред. А.Я. Сухарева. Изд. второе, перераб. М.: «Норма», 2004 / Консультат Плюс.

¹³ Сычев А.А. Дифференциация уголовно-процессуальной формы производства по делам несовершеннолетних. Дис.... канд. юрид. наук. - Нижний Новгород – 2009. – с. 10.

боюнча кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тартиби» төмөнкү беренелер менен каралган¹⁴:

457-берене. **Мыйзам менен чатагы бар балдардын жасаган кылмыштары жөнүндө иштер боюнча кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тартиби**

458-берене. **Балдардын кылмыштары жөнүндө иштер боюнча белгиленүүгө тийиш болгон жагдайлар**

459-берене. **Балага карата ишти өзүнчө өндүрүшкө бөлүү**

460-берене. **Баланы кармоо жана ага карата бөгөт коюу чарасын колдонуу**

461-берене. **Айыпталуучу баланы чакыртуунун тартиби**

462-берене. **Шектүү, айыпталуучу катары баланы суракка алуу**

463-берене. **Адвокаттын катышуусу**

464-берене. **Педагогдун жана психологдун катышуусу**

465-берене. **Шектүү жана айыпталуучу баланын мыйзамдуу өкүлүнүн сотко чейинки өндүрүшкө катышуусу**

466-берене. **Баланы комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертизадан өткөрүү**

467-берене. **Баланы кылмыш-жаза сот өндүрүш тутумунан чыгаруу**

468-берене. **Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тутумунан баланы чыгаруу тартиби**

469-берене. **Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тутумунан чыгаруунун жүрүшүндө бала үчүн кепилдиктер**

470- берене. **Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тутумунан баланы чыгаруу боюнча чараларды колдонуу тартиби**

471-берене. **Жазуу жүзүндө эскертүү**

472-берене. **Келтирилген зыяндын ордун толук же жарым-жартылай толтуруу**

473-берене. **Милдеттенмелерди жүктөө**

¹⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129(Введен в действие [Законом](http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308?cl=ru-ru) КР от 28 октября 2021 года № 126 // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308?cl=ru-ru>

474- берене. Кепилдикке өткөрүп берүү

475-берене. Кылмыш-жаза сот тутумунан чыгуу жөнүндө келишим боюнча милдеттенмелерди аткарбоо

476-берене. Балдардын иштери боюнча айкындуулуктун чектелиши

477-берене. Айыпталуучу баланын мыйзамдуу өкүлүнүн соттук териштирүүгө катышуусу

478-берене. Айыпталуучу баланы соттук отурумдун залынан чыгарып салуу

479-берене. Сот тарабынан пробациялык көзөмөлдү колдонуу менен баланы кылмыш жазасынан бошотуу

480-берене. Соттун тарбиялык мүнөздөгү мажбурлоо чараларын колдонуу менен баланы кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотуусу

Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарында жашы жете электерге карата жазык сот өндүрүшү жалпы принциптерге жана ченемдерге баш ийет, бирок мыйзамда жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарды тергөөнүн жана соттук кароонун атайын эрежелеринин белгилениши жогоруда аталган белгилер болуп саналат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси жашы жете электердин кылмыштары боюнча сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн жөнгө салуучу ченемдердин жыйындысын камтыйт. Бул, камакта кармоого, башка бөгөт коюу чараларын колдонууга, айрым процесстик жана тергөө аракеттерин жүргүзүүгө, сотко чейинки өндүрүштү токтотууга, соттук териштирүүгө ж.б.у.с. далилдөө предметине кирет. Бул боюнча ченемдердин көбү Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин «Мыйзам менен чатагы бар балдардын жасаган кылмыштары жөнүндө иштер боюнча кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн тартиби» жөнүндөгү өзүнчө 54-главасына киргизилген, бул, албетте жашы жетпегендердин катышуусу менен жазык сот өндүрүшүн укуктук жөнгө салуунун толуктугу, ошондой эле тиешелүү укуктук ченемдердин ырааттуулугун ар тараптуу жогорулатууга жана комплекстүүлүгүн камсыз кылууга өбөлгө түзөт..

Эч кандай негизи жок эле Д.А. Рогозин “Жашы жетпегендердин иши боюнча сот өндүрүшүнүн атайын эрежелери жалпы эрежелерди толуктап, иштеп чыгып, жашы жете электердин укуктарына кошумча кепилдиктерди камтыйт”¹⁵ деп баса белгилен эмес.

Өз кезегинде М.С.Строгович, «кылмыштын субъектисинин өзгөчөлүгү - кылмыш жоопкерчилигине тартылган адамдардын жашы - бул иштерди тергөөдө жана соттук териштирүүдө белгилүү бир атайын эрежелерди колдонууну аныктайт, алар кылмыш-жаза жоопкерчилигин жүргүзүү тартиби жөнүндөгү жалпы жоболорду өзгөртпөстөн же жокко чыгарбастан жазык жоопкерчилигине тартылган адамдар үчүн кошумча процесстик кепилдиктерди белгилейт жана такталып, чечиле турган кошумча маселелерди аныктайт»¹⁶ деп белгилеген.

Р.С. Хисматуллин: «Соттук териштирүү жана ага чейин алдын ала тергөө өспүрүмдүн өзүн-өзү аң-сезимин ойготуудагы татаал процесстин башталышы болууга тийиш, ал тийиштүү багыт берүү менен жашы жете элек кылмышкерди адеп-ахлактык түшүнүктөрдү жана баалуулуктарды кайра баалоого алып келиши керек. Демек, жашы жете электердин кылмыштары жөнүндө иштер боюнча алдын ала тергөө, ошондой эле сот өз ишинде өспүрүмдүн жаш курагын жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен чоңдордун кылмыштары боюнча тергөөдөн олуттуу айырмаланышы керек»¹⁷ -деп бекер жерден жазбаса керек.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 54-главасында белгиленген сот өндүрүшүнүн эрежелери бардык кылмыш иштери боюнча кылмыш жасалган учурга карата жашы жете элек адамдарды кошпогондо колдонулат. Алдын ала тергөө өндүрүшүнүн бул жол-жобосу, ошондой эле жашы жете электердин катышуусу менен жазык иштери боюнча соттук териштирүү:

¹⁵ Рогозин Д.А. Социально-правовые и психологические основы производства по уголовным делам несовершеннолетних: Учеб. пособие / Под ред. А.П. Гуськовой. Оренбург, 2001. – с.7.

¹⁶ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: В 2 т. М., 1970. Т. 2. – с.47.

¹⁷ Хисматуллин Р.С. Процессуальные и тактические основы расследования дел о преступлениях несовершеннолетних: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 1991. – с.20.

- жашы жете элек адам тарабынан кылмыш жасагандыгы аныкталганда, ал эми башкасы - он сегиз жашка толгондон кийин;

- бойго жеткенге чейинки адам тарабынан кылмыштуу жосун жасалганда, ошондой эле кылмыш иши козголгон учурда, жана тергөө (процессуалдык) аракеттерин жүргүзүү учурунда 18 жашка толгондо.

Биз О.Ю. Андрианованын жашы жете электерге байланыштуу иштер боюнча кылмыш-жаза процессинин өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй мааниге ээ деген аныкамасын бөлүшөбүз:

- жашы жете элек адамдардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу;

- жашы жете электердин психикасына жазык ишин соттук териштирүүнүн жол-жобосунун таасирин минималдаштыруу;

- жашы жете электерди мыйзамсыз жоопкерчиликке тартуу жана аларды эркиндигинен негизсиз ажыратуу учурларын болтурбоо;

- укукка каршы аракеттерди жасаган жашы жетпегендерге терең тарбиялык жана профилактикалык таасир көрсөтүү¹⁸.

Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 54-главасын XIV бөлүмүндө “Кылмыш-жаза сот өндүрүшүнүн өзгөчө тартиби” жайгаштыруунун маанилүүлүгү жөнүндө айта турган болсок, жашы жете электерге байланыштуу иштер боюнча каралып жаткан сот өндүрүшү тиешелүү укук ченемдерин адилеттүү туура иштеп чыгууга мүмкүндүк берет, анын ичинде алардын өзгөчөлүгүн жана социалдык маанисин эске алууга так ушундай мамиле жасоодо жалпы бир катар факторлор менен конкреттүүлүктүн катышына дал келгендигин айтууга болот. Жогоруда айтылгандардын баары акырында каралып жаткан подсистеманын бүтүндөй жазык сот адилеттиги системасы менен оптималдуу өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

¹⁸ Андриянова О.Ю. Особенности судопроизводства по уголовным делам о преступлениях несовершеннолетних: Дисс... канд. ...юрид. ...наук., Владимир 2006. – с.28.

Эгерде жазык-процесстик форманы унификациялоо боюнча авторлордун ар кандай позицияларын эске алсак, жана алардын теориялык жоболоруна таянсак, дифференциациянын “перементтүү” каршылаштары жок. Кылмыш-процессуалдык форманы дифференциялоонун «оппоненттери» деп аталган А.М. Ларин¹⁹, М.С. Строгович²⁰ жана башкалар жалпысынан жазык сот ишин жүргүзүүдө өздөрүнүн айырмачылыгынын маанилүүлүгүн танышкан жок, бирок жазык сот өндүрүшүндө бириктирүүнүн олуттуу маанисин жактаган өз жүйөлөрүн билдирүүгө гана аракет кылышкан.

Ар кандай булактардын мазмунун талдоо УПФДНдин бар болушу, биздин оюбузча, биринчи кезекте төмөнкү негизги факторлор менен шартталган деп ырастоого мүмкүндүк берет: **1)** эл аралык укуктун жоболорун жана Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын ченемдерин сактоо менен жашы жетпегендерди укуктук жакан коргоону камсыз кылуу; **2)** төмөнкү милдеттерди чечүү үчүн, жашы жете электердин катышуусу менен тергелип жаткан жазык иштери боюнча об’ективдүү чындыкты ар тараптуу жана толук аныктоо: а) жашы жете электин күнөөсүнүн даражасын же тескерисинче анын күнөөсүздүгүн аныктоо, б) анын жеке жана жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен ага кылмыш-жазасын дайындоо жөнүндө маселени чечүү; в) аны кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотуу жөнүндө маселени чечүү үчүн мыйзамдуу негиздерди белгилөө; г) жашы жете электи мыйзамсыз жоопкерчиликке тартуу же негизсиз эркинен ажыратылган учурларга жол бербөө. **3)** ушул категориядагы адамдардын кылмыш жасоосуна жол бербөө, ошондой эле кылмыш жасаган адамдарга тарбиялык жана профилактикалык таасир көрсөтүү максатында тийиштүү алдын алуу иш-чараларын иштеп чыгуу; **4)** Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин жашы жете электерге алардын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын жүзөгө ашыруу процессинде кошумча кепилдиктерди берүүнүн өзгөчөлүктөрүн караган ченемдерин ишке ашыруу; **5)** соттук териштирүүнүн милдеттүү процедурасынын зарылдыгы жана ошону менен сот

¹⁹ Ларин, А.М. От следственной версии - к истине. М.: Юрид. лит.. 1976. –С. 167.

²⁰ Строгович М. О единой форме уголовного судопроизводства и пределах ее дифференциации // Соц. законность. 1974. - № 9. - С 50-53; Строгович М. Уголовно - процессуальная форма и обеспечение прав обвиняемого // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. Воронеж, 1979. - С.83 - 92

өндүрүшүнүн орбитасына түшкөн жашы жете элек баланын психикасына терс таасирин минималдаштыруу;

Унификациядан четтөө методологиялык принцип катары жетиштүү негизделиши керек. Мындан тышкары, жүйөлүү аргументтер процессуалдык форма татаалдашкан учурда да, жөнөкөйлөштүрүлгөндө да келтирилиши керек. Ал эми жашы жете электерге байланыштуу кылмыш иштерине келсек, алар татаалдыгы жагынан гана негиздүү түрдө акталышы шексиз. Жашы жете электерге байланыштуу иштерди өндүрүшкө байланыштуу жазык-процесстик теориясынын негизги маңызы бузулбас постулат менен чагылдырылганы бекеринен эмес: каралып жаткан иштердин категориясы үчүн татаал процессуалдык форма норма болуп саналат.

Жазык-процесстик мыйзамдар ар кандай турмуштук себептерден улам өзгөргөн кырдаалдарга, ошондой эле анын натыйжасында келип чыккан карама-каршылыктарга адекваттуу жооп бериши керек экендигине байланыштуу, мындай учурда дифференциялоонун өзүнүн маанилүүлүгүн тануу негизсиз. Демек, методологиялык жактан алганда, бул кыйла өзгөчө эмпирикалык принцип, ал эми дифференциация кылмыш процессинин идеалдуу моделинен кандайдыр бир четтөө (унификация деген эмне), ошол эле учурда ал унификациялык (бирдиктүү) формадан келип чыккан.

Бүтүндөй кылмыш-процессуалдык илимде далилдөө предмети талаштуу бойдон калууда. Юридикалык адабиятта бүтүндөй далилдөө предмети боюнча ар кандай пикирлер айтылып келгени бекеринен эмес²¹.

²¹ Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. - СПб.: Кн. маг. «Законоведение», 1910. - С. 144; Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство. Пособие к лекциям. - Томск: Тип. Сибирск. т-ва печ. дела, 1916. - С. 389 - 395; Люблинский П. И. О доказательствах в уголовном суде: Практический комментарий к главе IV. - М.: Право и жизнь, 1924 -С.3; Миньковский Г. М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе. - М.: Госюриздат, 1956. - С.85; Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса; Отв. ред. Полянский Н.Н.. - М.: Изд-во АН СССР, .1958.- С. 195-198; Строгович М.С. Теория судебных доказательств в советском уголовном процессе. 2-еизд., иепр. и доп. М, 1973. С. 139-163; Он же. Теория судебных доказательств. Избр. труды в 3 т. М., 1991. Т.3; Лузгин И.М. Расследование как процесс познания. Автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. М., 1968; Горский Г.Ф., Кокорев Л. Д., Элькинд П. С. Проблемы доказывания в советском уголовном процессе. - Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 1978. - С. 81; Фойницкий И .Я. Курс уголовного судопроизводства: Лекции. - СПб.: Тип. Акад. Наук, 1888.- С. 156-158. - С.226; Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. - Тула: Автограф, 2000. -С. 181; Лупинская П.А. Уголовный процесс: Учебник для вузов. - М.; Юрист, 1995. – С.133; Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР / Отв. ред. Радченко В.И.; под ред. Томина В.Т. 5 -е изд. перераб. и доп. -М.: Юрайт - М, 2001. - С. 49-

Биз жалпы теориялык маселелер боюнча полемикага кирбейбиз (анткени бул биздин изилдөөбүздүн бир бөлүгү эмес), биз карап жаткан адамдардын категориясына байланыштуу көйгөйлүү аспектилерге токтолобуз.

Каралып жаткан жазык иштери боюнча далилдөө предметин деталдуу жөнгө салуу кылмышкердин жасаган коомдук коркунучтуу жосунунун бардык жагдайларын толук жана ар тараптуу изилдөөнүн, ошондой эле кылмыш процессинде тарбиялык таасирди камсыз кылуунун олуттуу кепилдиги болуп санала тургандыгын белгилей кетүү керек. Биз авторлор тарабынан сунушталган: «...жашы жете электерге карата жазык иштери боюнча далилдөөнүн предмети бул категориядагы адамдардын социалдык-психологиялык сапаттарынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен белгиленүүгө тийиш болгон жагдайлардын тутуму, кылмыш ишинин туура чечилиши жана жазык сот өндүрүшүнүн милдеттеринин аткарылышы болуп саналат. Анын өзгөчөлүктөрү өспүрүм курактагы адамдын физикалык жана социалдык-психологиялык сапаттарынын өзгөчөлүгүнө жана инсандын курактык өнүгүүсүн аныктоочу факторлорго байланыштуу»²² деген аныктаманы карманабыз.

Албетте, каралып жаткан иштердин категориясындагы далилдөө предмети ушул беренде каралган бүтүндөй далилдөөнүн жалпы предметине караганда, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 80-беренесине ылайык, кылмыш жасаган жашы жете электерге акылга сыярлык жана гумандуу таасир көрсөтүү чараларын колдонуу үчүн маанилүү болгон ар кандай социалдык-демографиялык, укуктук, психологиялык, физиологиялык жана башка маалыматтарды белгилөө кеңири талап кылынат. Ошентип, Г.М. Минковский, жашы жетпегендердин иштери боюнча далилдөө предметинин өзгөчөлүгүн аныктап, ал чоңдордун иштерине караганда айыпкердин инсандыгын, жашоо шарттарын жана тарбиясын мүнөздөш үчүн

50, 150, 645; Вандышев В.В. Уголовный процесс: Курс лекций. СПб, 2002. С. 87; Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. - М.: Бек, 1997.-С. 150.; Уголовный процесс России; Учебник / А.С. Александров, Н.Н. Ковтун, М.П. Поляков, СП. Сереброва; Науч. ред.В.Т. Томин. - М.: Юрайт-Издат, 2003. С. 186-187; Уголовный процесс: Учебник для студентов юридических вузов и факультетов / Под общ. ред. В.М. Лебедева. - М., 2003. С. 190-195; Уголовный процесс. Учебник / Под редакцией И.Л. Петрухивд. - М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001.С. 150-152; Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник / Отв. ред. П.А. Лупинская. -3-е изд. - М.: Юристъ, 2001. Исаева К.А., Каженова А.С. Актуальные проблемы защиты прав и интересов несовершеннолетнего в контексте реформирование упк в отдельных странах СНГ // Полицейская деятельность. 2019. № 1. С. 43-53.; Исаева К.А., Каженова А.С.К вопросу о механизме защиты конституционных прав несовершеннолетнего // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2017. № 1. С. 150-153.

²² Авалиани К.А. Особенности досудебного производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Дисс. канд.юрид.наук.: 12.00.09 – Кемерово – 2009. – с.49

зарыл болгон фактылардын салыштырмалуу көп санын камтыйт деп белгилейт; мындан тышкары, бул жерде кандайдыр бир категориядагы иштер үчүн маанилүү болгон бир катар жагдайлар кеңири такталат²³.

Башка авторлор тарабынан сунушталган мүнөздөмөлөр көңүл бурууга арзыйт, алар «...процессуалдык категория катары далилдөө предмети кылмыштын түшүнүгүн, анын курамынын элементтерин, кылмыш-жаза мыйзамдарынын жоболорун аныктаган кылмыштардын айрым түрлөрү, оордотуучу жана жеңилдетүүчү жагдайлар ж.б. жоболор түрүндөгү материалдык укуктук негизге ээ. Бул абдан түшүнүктүү, анткени бүтүндөй жазык-процесстик мамилелер алардын предмети катары жазык-укуктук мамилелерге ээ, алар болбогондо процесстик ишмердүүлүк өзүнүн маанисин жоготот. Бирок булар дал келген юридикалык көрүнүштөр эмес: жазык-процессуалдык укуктун жоболору материалдык талаптарды процессуалдык тилге которуунун каражаты катары кызмат кылат, ошону менен бирге илимий абстракция катары далилдөө предмети кылмыштын курамы эмес».²⁴

Жогорудагы позициялардын, ошондой эле болгон башка көз караштарды талдоонун негизинде, биздин оюбузча, далилдөө предметинин төмөнкү составдык элементтери жөнүндө сөз кылуу туура болот.

Системанын *биринчи деңгээли* жалпыланган укуктук модель болуп саналат, анын мазмуну жана түзүмү Кылмыш-жаза кодексинин жалпы бөлүгүнүн ченемдик жоболорунда баяндалган, ошондой эле КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 81-беренесинде көрсөтүлгөн. КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 81-беренеси жазык иши боюнча далилденүүгө тийиш болгон предметтердин чөйрөсүн аныктайт, ошол эле учурда ал конкреттүү кылмыштын белгилерин камтыбайт, алар схемалык түрдө аныкталган жана толук маалымат үчүн жеткиликтүү болгон теориялык анализ. Берилген концепция өзүнүн маңызы боюнча эң маанилүү жазык-процесстик принциптерди, анын ичинде иштин ушул категориясына тиешелүү болгон принциптерди ишке ашырууга көмөк көрсөтөт.

²³ Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о преступлениях несовершеннолетних. - М., 1959. -207 с. С. 73.

²⁴ С.А. Шейфер Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. Монография - М., 2010. – с. 80-81.

Изилдөө компонентинин *экинчи деңгээли* укукка каршы жосундун жеке жана кайталангыс белгилерин түздөн-түз чагылдырган, тергелип жаткан кылмыштын жасалуу жагдайларын эске алуу менен аныкталган далилдөө предметинин түшүнүгүн жана мазмунун камтыйт. Ошол эле учурда сотко чейинки өндүрүш органдары жана сот үчүн далилдөө предмети тергелип жаткан жазык ишинин жагдайларын иликтөөнүн программасынын бир түрү, ошондой эле изилдөөнүн комплекстүүлүгүн сактоонун процессуалдык кепилдиктери болуп саналат, анткени мындай кырдаалда мыйзам чыгаруучу тарабынан көрсөтүлгөн далилдик фактылар камтылган.

Далилдөө предметинин *үчүнчү деңгээли* КРнын Кылмыш-жаза кодексинин өзгөчө бөлүгүндөгү тергелип жаткан кылмыштын курамынын белгилерин көрсөтүүчү, анын ичинде жашы жетпегендердин катышуусу менен болгон ченемдердин диспозицияларына негиздели, каралып жаткан чөйрөдө укук коргоо ишинин максаттуулугун камсыз кылат, ошондой эле жашы жете электердин кылмыштарын тергөөнүн методдорун, анын ичинде кылмыш чөйрөсүндө пайда болгон жаңы тенденцияларды иштеп чыгуу жана өркүндөтүү үчүн баштапкы чекит болуп саналат.

Төртүнчү деңгээл Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодексинин 458-беренесинин ченемдерине негизделет, анда жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар жөнүндө иштер боюнча белгиленүүчү конкреттүү жагдайлардын жыйындысы чагылдырылат. Албетте, бул статьяда көрсөтүлгөн далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын жыйындысына КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 81-беренесине ылайык өзгөртүүлөр кирбейт, бирок кылмыш-жаза жоопкерчилиги жөнүндө маселени чечүү үчүн маанилүү болгон далилдөө предметинин кошумча элементтерин, ошондой эле жашы жете электердин кылмыш жасоосуна көмөктөшүүчү шарттарды белгилөө менен ошондой эле жазаны индивидуализация кылуу үчүн кеңейтет. Бул эреженин бөлүктөрү жашы жете электердин иштери боюнча далилдөө предметин жашы жете электин психикалык жана физикалык абалын мүнөздөгөн фактылык жагдайлар менен байытат деп ырастасак болот.

Далилдөө предметинин жагдайларынын жыйындысынын, анын ичинде каралып жаткан иштердин категориясында тергеле турган 3 деңгээлдеги элементтердин дал ушул аныктамасы менен анын жүрүшүндө ар кандай түрдөгү жана топтордогу кылмыш

иштер боюнча далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын жыйындысын бир катар авторлор тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжаларын колдонууга болот окшойт²⁵. Албетте, бул жагдайлардын жыйындысы жашы жете электердин кылмыштуу жоруктарын жасоонун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен толукталууга тийиш.

Төртүнчү топко кирген жашы жете электердин жазык иштери боюнча далилденүүчү жагдайлардын айрым түрлөрүн эске алуу максатка ылайыктуу. Ошентип, КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 458-беренесинин 1-пунктунада көрсөтүлгөн жагдайларды далилдөө менен бирге балдар тарабынан жасалган кылмыштар боюнча сотко чейинки өндүрүштө жана соттук териштирүүдө Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 81-беренесине ылайык, төмөнкү кошумча жагдайлар аныкталышы керек: баланын жашы (тууган күнү, айы, жылы), КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 458-беренесинин 1-бөлүгүнүн 1-пунктуна ылайык, баланын жашын туулган күнүн, айын, жылын так көрсөтүүнү талап кылат.

Сотко чейинки өндүрүштүн орбитасына түшкөн жашы жете элек баланын так жашын белгилөө бир катар маанилүү маселелерди, биринчи кезекте кылмыш жоопкерчилигине тартуу үчүн негиздердин бар экендиги жөнүндө маселелерди чечүү үчүн зарыл, же тескерисинче, кылмыш ишин козгоодон баш тартууга же токтотууга шартсыз негиз болуп саналса, андан жазык ишин тергөөнүн

²⁵ Абаканова В.А. Криминалистическая характеристика и общая типовая программа исследования события с признаками легализации (отмывания) денежных средств или иного имущества, приобретенных другими лицами преступным путем: Дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 2002; Гурев М.С. Методика расследования убийств, совершенных в открытых столкновениях между организованными преступными группами: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 2000; Густов Г.А. Программно-целевой метод организации раскрытия убийств; Учебное пособие. 2-е изд. СПб. С. 3-6; Коврижных А.А. Методика расследования контрабанды / По материалам Дальневосточного региона: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 2002; Коршунова О.Н. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы уголовного преследования: Дисс.... докт. юрид. наук. СПб., 2006; Пименова З.И. Криминалистические аспекты участия государственного обвинителя в рассмотрении дел об убийстве по найму. Дисс. ... канд. юрид. наук. СПб, 2003. С. 78-81; Пристансков В.Д. Теоретические и методологические проблемы расследования ятрогенных преступлений: Дисс. ... канд. юрид. наук, СПб., 2000; Серова Е.Б. Актуальные теоретические и практические проблемы расследования и поддержания государственного обвинения по делам о вымогательстве. Дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 1998; она же; Методика расследования убийств с целью завладения оружием. // Курс криминалистики: В 3 т. Т.2. Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка. / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. СПб. 2004. С. 232-234; она же; Методика расследования убийств с целью завладения оружием. // Курс криминалистики: В 3 т. Т.2. Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка. / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. СПб. 2004. С. 232-234; Хромых Д.Н. Методика расследования актов терроризма с использованием взрывных устройств: Дисс.... канд. юрид. наук. СПб., 2002 и др.

тартибине, кошумча процесстик эрежелерди колдонууга, ошондой эле айрым жазык мыйзамдарын колдонуунун өзгөчөлүктөрүнө жазанын мөөнөттөрүнө, түрлөрүнө жана чектерине, жазаны жеңилдетүүчү жана оордотуучу жагдайларга, ошондой эле тарбиялык таасир этүүнүн мажбурлоо чараларына карата КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 99-ст. жараша болот.

КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин 54-главасынын 458-беренесине ылайык, кылмыш жасалган учурга карата он сегиз жашка чыга элек адамдарга карата жазык иштери боюнча ченемдер колдонулат. Бул главанын нормалары эгер жашы он сегизге жете элек куракта кылмыш жасаган болсо эрезеге жеткен адамдарга да колдонулушу керектиги баса белгиленген.

М.С. Строговичтин көз карашы боюнча «...кылмыштын өз убагында ачылбагандыгы жана башка ушул сыяктуу жагдайлар айыпкерди тергөө өз убагында башталып, ыкчам жүргүзүлсө, анын таламдарын коргоо үчүн колдонула турган кепилдиктерден ажыратуу үчүн жетиштүү негиз болуп саналбайт»²⁶.

Мындай көз карашты В.Я. Рыбалская да бөлүшөт²⁷. Бирок, полярдык көз караш да бар, анын жактоочулары мындай позицияны «негизинен туура эмес, анткени өндүрүштүн бардык өзгөчөлүктөрү чоңдорго эмес, балдарга тиешелүү. Бул нормалар, А.Ю. Попов эсептегендей жашы жетпегендин коргоо укугун камсыз кылууга, жашы жете электин психикасына травма келтирүүгө жол бербөөнү камсыз кылуу»²⁸.

Буга байланыштуу адистер тарабынан бул жагдайда чындыгында колдонулбаган жоболор да келтирилип, макулдашылды. *Биринчиси*, кылмыштар боюнча иштери бир өндүрүшкө бириктирилип, кылмыштын айрымдары жашы жете электер тарабынан, айрымдары он сегиз жашка толгондор тарабынан жасалган. *Экинчиси*, кылмыш иши боюнча айыпталуучу

²⁶ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: Порядок производства по уголовным делам по советскому уголовно-процессуальному праву. Т. 2. - М.: Наука, 1970. - 516 с. С. 479.

²⁷ Рыбалская В.Я. Особенности производства по делам о преступлениях несовершеннолетних. - М., 1970. — 215 с. С. 17.

²⁸ Попов А.Н. Некоторые проблемы законодательного закрепления гарантий прав несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в новом УПК РФ от 22 ноября 2001г. // Правозащитник, 2002, № 4. С. 5.

кылмыш жасагандан бир нече жыл өткөндөн кийин ачылганда, анткени мындай учурларда атайын главада белгиленген эрежелерди колдонуу өзүнүн маанисин жоготот²⁹.

Белгилей кетсек, эгерде адам мыйзамда белгиленген кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу курагына жете электиги аныкталса, анда кылмыш ишин козгоодон баш тартуу же аны токтотуу жөнүндө чечим Кыргыз Республикасынын кылмыш-процессуалдык мыйзамдарынын негизинде кылмыштын курамы жок болгондугуна байланыштуу кабыл алынат, бирок мыйзам чыгаруучунун мындай чечими анык эмес.

Мындай адамдын иш-аракетинде чындыгында формалдуу кылмыш курамы жок экенин, башкача айтканда, анын элементтеринин бири да – субъекти жок экенин эстен чыгарбоо керек. Бирок ошол эле учурда толук ачык-айкын фактыны моюнга албай коюуга болбойт – адам кылмыш жоопкерчилигине тартуу курагына жетпегендиги үчүн гана кылмыш жоопкерчилигине тартылбайт, бирок андан кийин ал бул кылмыштын субъектиси болуп саналат. Мындай кырдаалда мындай адамдарды реабилитациялоо жөнүндө калыстык менен айтуу өтө кыйын. Демек, калыбына келтирүүчү негиз менен бирге, тактап айтканда, кылмыштын курамынын жоктугу менен бирге реабилитацияланбаганы да б.а. кылмыш жоопкерчилигине тартуу курагы камтылган конструкция абдан туура болмок. Биз Л.М. Корнееванын: бул негиздерди закондо так чектөө, башка нерселер менен катар териштирүүнүн тарбиялык функциясын ишке ашырууга шарт түзөт³⁰, деген пикирине кошулабыз.

Биздин оюбузча, КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин колдонуудагы нормалары бул КМШнын бир катар башка өлкөлөрүнө да тиешелүү болсо да, жашы жете электердин жазасыз калышынын стереотипин түзөт. Алар көбүнчө кылмыш жоопкерчилигинен бошотуу актысында өздөрүнүн кылмыштуу жоруктары үчүн коомдук кечиримдүүлүктүн бир түрүн гана көрүшөт жана адабий булактарда көрсөтүлгөндөй, алар жасаган

²⁹ Научно-практический комментарий Уголовно-процессуального кодекса РСФСР / Под ред. Л.Н. Смирнова. - М.: Юридическая литература, 1970. - 560 с. С. 498.

³⁰ Карнеева Л.М. Прекращение уголовного дела в судебном заседании // Сов. юстиция. - 1973. — № 8. - С. 7.

мыйзамсыз жоруктарын мактап, өздөрүнүн жазасыз калышына басым жасашат³¹.

Жашы жете электердин жашын белгилөө үчүн анын жашын хронологиялык тартипте гана эмес, психологиялык мүнөздө да аныктоо зарыл экендигине көңүл бурбай коюуга болбойт, бул албетте, бир жагынан жашы жете электердин ылдамдашы, экинчи жагынан өспүрүмдөрдүн өнүгүүсүнүн артта калуусу байкалган шартта актуалдуу.

Соттук практикада жашы жете электердин жашын аныктоо үчүн соттук-медициналык экспертиза жүргүзүүнү талап кылган жагдайлар көп кездешип жатканы бекеринен эмес. Алсак, Р.С.Хисматуллина мындай жагдайларды төрт түргө бөлөт:

1. өспүрүмдүн жашын аныктаган документтер жок болгондо жана аларды алуу мүмкүн болбогондо;
2. өспүрүмдүн курагын аныктоочу документтер күмөн жаратканда жана аларды берүү үчүн негиздер сакталбаганда;
3. жашы атайылап жашырылса;
4. өспүрүмдүн жашы боюнча документтерди берүү үчүн негиздердин мыйзамдуулугуна шектенүүлөр болгондо³².

Өспүрүмдөрдүн жашын аныктоо үчүн соттук-медициналык экспертиза жүргүзүүдө салмагы, бою сыяктуу жалпы физиологиялык белгилер; анатомиялык белгилер, башкача айтканда, жашы жетпегендин денесинин айрым бөлүктөрүнүн өлчөмү, ошондой эле жыныстык жетилүү менен байланышкан бир катар белгилер эске алынат деп жалпы кабыл алынган³³.

Биз Т.В. Исакованын: «Өспүрүмдөрдүн психологиялык өнүгүүсүн эске албаганда да, анын хронологиялык курагына көңүл бурган күндө, он төрттөн он беш жашка чейинки айыпкерге келгенде жашы жете электердин жашын бир

³¹ Марковичева Е. Проблемы установления возрастной невменяемости при производстве по уголовному делу в отношении несовершеннолетнего// Уголовное право.- 2008.- № 4.- С. 106.

³² Хисматуллин Р.С. Современные проблемы судебной деятельности по делам несовершеннолетних: дис. ... докт. юрид. наук. - Уфа, 2002. - С. 182.

³³ Судебная медицина: Учебник для вузов / Под. общ. ред. В.В. Томилина. - М: Изд-во НОРМА, 2000- С. 233

жылдан эки жашка чейинки тактык менен белгилөө жол берилбейт»³⁴ -деген пикири менен бөлүшөбүз.

Маалым болгондой, соттук-психиатриялык экспертизанын ролу жашы жете элек баланын психикалык абалын аныктоо болуп саналат. Жашы жете электердин психикасынын бузулушу өнөкөт оорунун, акыл-эстин бузулушунун жана психикалык активдүүлүктүн убактылуу бузулушунун кесепети да болушу мүмкүн экенин эстен чыгарбоо керек.

Мындай кырдаалда комплекстүү соттук-психологиялык-психиатриялык экспертизаны (мындан ары - КСППЭ) жүргүзүү зарыл болуп калат, анын негизги милдети психикалык өнүгүүнүн деңгээлин аныктоо, ошондой эле жаш куракка байланыштуу өспүрүмдүн акыл-эстин бузулуу маселесин чечүү болуп саналат. Жашы жете элек адамдын психикасынын абалы дайыма өзгөрүүгө дуушар болот жана бул анын тынымсыз өнүгүшүнө, ошондой эле организмдин психофизиологиялык жетиле электигине байланыштуу. Өспүрүм куракта анын негизги психикалык функциялары калыптанат. КСППЭни өткөрүүнүн максатка ылайыктуулугу «көптөгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жалпылоо ... бул мезгилдин клиникасынын маанилүү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрүүгө мүмкүндүк берет, жана жыныстык жетилүү психопатологиясынын нормалдуу кризистик психологиясы менен байланышын, демек, өспүрүмдүн ден соолуктун ортосундагы чек аралардын морттугу жөнүндө көрсөтөт»³⁵.

Белгилей кетсек, КСППЭ жашы жете элек (шектүү) айыпкердин системалык касиеттерин аныктоого мүмкүндүк берет: психологиялык жана психопатологиялык иштердин комплексинин өз ара аракетинин натыйжаларын аныктайт. Практика көрсөткөндөй, бул эксперттик маселелерди чечүүгө багытталган, методологиялык жактан туура жол, ал эми ишенимдүү жоопту алуу бир эле убакта баа берүү менен гана кепилденет³⁶.

³⁴ Исакова Т.В. Производство по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. ... канд. юрид. наук.: - Иркутск – 2009

³⁵ Гурьева В. А., Макушкин Е.В. Медицинская и судебная психология: Курс лекций. - М.:БЕК, 2004. - С. 189 -190.

³⁶ Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза - М.: Юрид.лит. 1988. - С. 7.

Албетте, бул жашы жете элек баланын психологиялык жашын анын өнүгүү деңгээлине жараша аныктоо үчүн стационардык комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертиза дайындалышы керек деген пикирди ырастайт³⁷.

Анализ көрсөткөндөй, КР Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин нормаларында тергөө орбитасына түшкөн жашы жете элек өспүрүмдүн жашоосу жана тарбиясы кандай шартта белгилениши керектиги так көрсөтүлгөн эмес. Ошондуктан, биз көп учурда алардын эң маанилүүлөрү эске алынбай калганын же толук аныкталбаганын байкайбыз.

Жашы жете элек баланын жашоо шартын жана тарбиясын, психикалык өнүгүү деңгээлин жана анын инсандык башка өзгөчөлүктөрүн аныктоо ал жасаган кылмыштын мотивдерин, өспүрүмдүн кылмыштуулугуна байланыштуу жагдайларды аныктоодо, жасаган ишине мамилеси, кылмыш жасоого шарт түзгөн жагдайлар жана башка кылмыштарды жасоону болтурбоо боюнча чараларды көрүү, ата-энелердин же тарбиячылардын мүмкүн болуучу жоопкерчилиги жана бөгөт коюу чарасы жөнүндө маселени чечүү маанилүү роль ойнойт деген окумуштуулардын пикирине кошулабыз. Бул жагдайды аныктоонун зарылчылыгы ошондой эле жашы жете элек адамдын жашоосу жана тарбиялоо шарттары, психикалык өнүгүү деңгээли жана башка инсандык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле ага улгайган адамдардын таасири, өкүм чыгарууда сот тарабынан эске алынууга тийиш.

Каралып жаткан жагдайларды аныктоонун маанилүүлүгү юридикалык адабияттарда да белгиленген. Бул жерде кээ бир мисалдар келтирилген. Ошентип, мисалы Н.И. Гуковская, А.И. Долгова жана Г.М. Минковскийдин пикири боюнча: а) үй-бүлөнүн об'ективдүү жашоо шарттарын; б) ата-энелердин өзгөчөлүктөрү жана алардын балдарды тарбиялоого болгон мамилесин; в) өспүрүмдүн күнүмдүк чөйрөсү жана байланыштарын; г) окуган (иштеген) жана жашаган жери боюнча жашы жете элек менен тарбиялоо

³⁷ Исакова Т.В. Производство по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. ... канд. юрид. наук: - Иркутск – 2009. – с. 109.

иштеринин мазмунун; д) өспүрүмдүн укук бузуу фактылары боюнча компетенттүү органдар тарабынан мурда көрүлгөн чараларды тактоо керек.

Эгерде мурда кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылган жашы жетпеген адам сот тарабынан белгиленген жазаны өтөгөндөн кийин же тарбия берүү мекемесинде болуп, жашаган жерине кайтып келсе, анын жүрүм-турумуна көзөмөлдү уюштуруу боюнча зарыл чаралар көрүлгөн же көрүлбөгөндүгүн аныктоо зарыл.³⁸

Ал эми В.Т.Очерединдин көз карашы боюнча, ал мыйзам чыгаруучунун жашы жете электердин жашоо шарттарын жана тарбиясын тактоо талабы жашы жете элек баланын ата-энеси жана башка үй-бүлө мүчөлөрү, анын жашоо-турмушунун материалдык жана турмуштук шарттары, аны менен болгон тарбия иштеринин мазмуну жөнүндө маалыматтарды чогултууну камтыйт деп эсептейт. *Жогоруда айтылгандарга байланыштуу ал мындай жагдайлар боюнча өз тизмесин сунуштайт*: ата-энесинин болушу; алардын ар бири жөнүндө толук маалымат (фамилиясы, аты, атасынын аты, жашы, дареги, билими, партияга мүчөлүгү, иштеген жери, коомдук ишмердиги); үй-бүлөнүн жалпы кирешеси; камкорчулукта же балдар мекемелеринде болуу; үй-бүлөдөгү жашы жете элек балдардын саны (үй-бүлө мүчөлөрүнүн баары чогуу жашаабы, алардын өз ара мамилелери, соттолгондугунун, психикалык жактан оорулуулардын, аракечтердин ж.б. болушуна); ата-эненин жашы жете элек балага жана жашы жете электин ата-энесине болгон мамилеси; турмуш-тиричилик шарттарын, ошондой эле жашаган жери боюнча, окуу же эмгек коллективинде тарбиялоонун шарттарын³⁹.

Ошондой эле илимий чөйрөдө "жашоо шарттары жана тарбиясы" деген терминди "жакынкы социалдык чөйрөсү" деген термин менен алмаштыруу керек деген пикирлер бар, анткени акыркысы жашы жете электерге олуттуу таасирин тийгизген социалдык чөйрөнү тагыраак мүнөздөйт. Алар сунушталып жаткан терминдин структурасын төмөнкүдөй элементтерге бөлүп чыгышкан:

³⁸ Гуковская Н.И., Долгова А.И., Миньковский Г.М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних. - М.: Юридическая литература, 1974.-208 с. С. 23-24.

³⁹ Очередин В.Т. Обеспечение законности при расследовании преступлений несовершеннолетних: Учеб. пособие. - Волгоград: Изд-во ВСИШ МВД СССР, 1990. - С. 23.

үй-бүлө; жашы жете элек иштеген уюмдун эмгек жамааты; жашы жете элек коомдук иш менен алектенген коомдук бирикме; жашы жете элек баланын досторунун чөйрөсү; жашы жете элек бала окуп жаткан билим берүү жамааты, ошондой эле алардын жашы жете электерге терс же оң таасири⁴⁰. Мындан тышкары, бул элементтерди кылмыш-процессуалдык мыйзамдарга далилденүүчү жагдайлардын катарына киргизүү сунушталууда.

Чынында эле «турмуш шарты жана тарбиясы» деген термин жашы жете электерге таасирин тийгизген социалдык чөйрөнү толук чагылдырат деген позиция бизге жакыныраактай. Ошол эле учурда бул терминологиялык түшүнүк илимде да, тергөө жана соттук практикада да калыптанып калгандыгын эске алуу керек. Тилекке каршы, жазык-процессуалдык мыйзамда “жашоо шарты жана тарбиясы” дегенде эмнени түшүнүү керектиги так көрсөтүлгөн эмес, бул албетте, ЖПКнын чектелүү колдонулушуна алып келет.⁴¹

Жогоруда айтылгандардын негизинде биз КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинде жашы жете электердин жашоо шарттарынын жана биз сунуш кылган вариант боюнча тарбиялоонун тизмесин так жөнгө салуу зарыл деп ойлойбуз, бул мыйзамды бир калыпта түшүндүрүүгө шарт түзөт.

Балдардын иштери боюнча КРнын ЖПКнын 458-беренесинин 4-п.1-б. ылайык, чоңдордун жана шериктердин таасиринин болушу же болбошу милдеттүү түрдө аныкталат.

Бул жагдай жашы жете электердин күнөөсүн далилдөө, анын кылмыш жоопкерчилигин жекелештирүү жана жазаны колдонуу үчүн маанилүү экендиги талашсыз. Жашы жетпегендерге улуу адамдардын таасирин белгилөө милдети кылмыш-жаза мыйзамдары менен да жөнгө салынат жана бул факт жашы жетпегенге жаза чегерүүдө сот тарабынан эске алынат.

Бул категориядагы укук коргоо органдары үчүн эң татаал милдеттердин бири кылмышка чоң кишилердин катышуусун аныктоо болуп саналат. Бул, биринчи

⁴⁰ Попов А.Н. Особенности предварительного расследования по делам о преступлениях несовершеннолетних: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Красноярск, 2001. С. 16.

⁴¹ Авалиани К.А. Особенности досудебного производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Дисс. канд.юрид.наук.: 12.00.09 – Кемерово – 2009. – с. 57 - 58

кезекте, жашы жетпегендер тарабынан кылмыштардын олуттуу бөлүгү өздөрүнөн улуу адамдар менен биргелешип, же алардын активдүү таасири астында жасалгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Практиканын талдоосу көрсөткөндөй, кылмыш канчалык татаал болсо, чоңдордун кылмыштуу тобунун катышуу мүмкүнчүлүгү он эсеге жогору экендиги мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок, ошол эле учурда, кылмыш-жаза жоопкерчилигине бойго жеткен шериктештерди тартуу үчүн жетиштүү далилдердин аныктоодо көйгөйлөр пайда болууда. Биз көрүп тургандай, бул дагы кылмыштуу топтун катышуучуларынын жаш курагы боюнча бир аз айырмаланып, аралыгы 3-5 жыл, жада калса 1-2 жыл болгонуна байланыштуу болууда.

Ошондуктан, чоңдор катышкан бул категориядагы иштерди иликтөөнүн жүрүшүндө, биринчи кезекте, жашы жете электердин аракеттери жана бойго жеткен шериктердин ортосундагы мамилелердин мүнөзүн кылдаттык менен аныктоо, кылмыш жасоого тартууда бойго жеткен адамдын ролу жөнүндө маселени чечүү зарыл, анткени аныкталган маалыматтар кылмыш иши үчүн маанилүү болушу мүмкүн.

Мындан тышкары, эгерде, жашы жете электердин кылмыш жасоосу чоңдордун чагымчылдык же мыйзамсыз аракеттери менен коштолгону аныкталган болсо, анда бул учурда ал жоопкерчилик жеңилдетүүчү жагдай катары таанылат, демек, ушуга ылайык сот жагдайды эске алууга жана жазаны кыскартууга укуктуу.

Кылмыш-жаза мыйзамдарына ылайык, жазаны жеңилдетүүчү жагдайларга бул жашы жете электерге да тиешелүү, коркутуунун же мажбурлоонун таасири астында, же материалдык, кызматтык же башка көз карандылыктан улам, ошондой эле мыйзамсыз буйрук же көрсөтмөнү аткаруу учурунда жасалган иштер да кирет. Ошондуктан, сот жашы жетпегендерди кылмыш жасоого тартуу фактысын аныктаганда, чоңдор тарабынан ага карата колдонулган мажбурлоонун мүнөзүн аныктоосу зарыл. Мындай учурда соттор белгиленген көз карандылык же мажбурлоо иш жүзүндө болгондугун, ал эми жашы

жетпегендин кылмыштуу жүрүм-турумунун өзү анын эркине жана каалоосуна карабастан мажбурланганын аныкташы керек. Жашы жете электерге андан улуу жашы жете электердин таасири болушу мүмкүн экенин да эстен чыгарбоо керек.

КРнын КПКнын 458-беренесинин 4-п.1-б. мазмунун анализдөө, бул нормга түзөтүүлөрдү киргизүүнү талап кылат. Ошентип, биздин оюбузча, КРнын КПКнын 458-беренесинин 4-п.1-б. төмөнкүдөй редакцияда баяндалсын:

«(3) шериктеш катары бойго жеткен адамдардын болушу же жоктугу, же балага улгайган адамдардын таасири».

Биздин оюбузча, бул жоромол кыйла негиздүү. Кеп, мындай учурда, кылмыш иши боюнча өтүп жаткан жашы жете электерге караганда кыйла улуу адамдарга да чоңдор сыяктуу эле башка жашы жете электердей таасир белгиленет.

Жашы жете электерди кылмыштуу аракеттерге тартуу үчүн алкогольдук ичимдиктерди же баңгизаттарды колдонууга азгыруу, кумар оюндарына тартуу, физикалык же психикалык жактан мажбурлоо, «кооз» жашоо образын, өзгөчө маргиналдык чөйрөдөгү жашы жете электерди үгүттөө сыяктуу ыкмалар колдонулушу мүмкүн.

Ошол эле учурда мындай кызыгуу кылмыш-укугунун шериктештик түшүнүгүнө кирбеши мүмкүн, бирок ал антисоциалдык көз караштардын жана адаттардын пайда болушунда маанилүү роль ойнойт.

Мындай факторлор жашы жетпегенди түз же кыйыр түрдө кылмыштуу жосун жасоого алып келиши мүмкүн жана алар, албетте, процесстик аракеттерди жүргүзүүдө, ошондой эле жашы жете электерге карата жазык-укуктук чараларды колдонууда эске алынууга тийиш.

Жашы жете электерге улгайган адамдардын таасири сыяктуу факторду аныктоо алдын ала тергөөнүн татаал милдеттеринин бири болуп саналат, ал об'ективдүү жана суб'ективдүү мүнөздөгү себептер менен байланышкан. Бул маселе боюнча илимпоздордун мындай көз карашы көңүл бурууга арзыйт: «...тажрыйбалуу кылмышкерлердин ичинен шыкакчылар жашы жете элек

баланы өз ара жоопкерчиликке байлап, анын сезимдери менен ойноого, уялуудан коркууга, «жолдошуна» карата «чыккынчы» болуп көрүнгүсү келбегенге умтулушат. Бул адамдар, эреже катары, жашаган жерин жашырып, кылмышка түздөн-түз катышпай туруп, ортомчулар аркылуу иш жүргүзүүнүн айлакер ыкмаларына да колдонушат»⁴².

Жашы жетпегендердин мүнөзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрү, алардын жаш курагына байланыштуу өзгөрүшү аларды кылмыштуу топторго, биргелешкен кылмыштарды жасоого тартууну бир топ жеңилдетет, ошондой эле адамдардын белгилүү бир категориясынын сунушуна жакын болушат. Бул жерде жашы жете электердин өздөрүн да белгилеп кетүү зарыл, алар өздөрү ошол эле жашы жете электерди тартып, аларга терс таасирин тийгизүүдө. Бирок, адатта, бул мурда соттолгон же милициянын каттоосунда турган, мурда соттолгон чоңдордун арасында системалуу түрдө аралашып жүргөн жашы жете электерге жана башкаларга тиешелүү.

Эгерде жашы жете элек шектүүгө (айыпкерге, соттолуучуга) андан жашы улуу башка жашы жете электердин таасири тийгендигинин анык далилдери болсо, анда бул иш жүзүндөгү жагдайлар анын кылмыш жоопкерчилигин жеңилдетүүчү жагдай болуп саналган формулировкада баяндалышы керек.

Адатта мындай фактыга токтолбой коюуга болбойт. КРнын Кылмыш-жаза процессуалдык кодексинин **458-беренесине** ылайык, мыйзам чыгаруучу жашы жете элек баланын психикалык интеллектуалдык өнүгүү деңгээлин аныктоо үчүн негиздүү болгон жагдайларды белгилейт.

Ар кандай булактарды талдоо көрсөткөндөй, жашы жете элек баланын психикалык өнүгүү деңгээлин аныктоо зарыл, бул төмөнкү параметрлерди тактоону билдирет, булар эмоционалдык - эрктик чөйрөнүн көрсөткүчтөрү, акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн деңгээли, интеллект, ой жүгүртүүнүн жана фантазиясынын абстракттуулугу ж.б. анын аныкталышынан, *биринчиден*, жашы жетпегенди кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу мүмкүндүгү жөнүндө маселени чечүү көз

⁴² Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. -М., 1959.- 207 с. С. 97.

каранды, *экинчиден*, анын жоопкерчилигин жекелештирүүгө жана жашы жете электерге карата жазаны аныктоого мүмкүндүк берет.

Ошондой эле жашы жете элек бала мурда жабыркаган ар кандай жаракаттар же оорулардын бар экендиги жөнүндө маалыматты чогултуу маанилүү, бул анын жүрүм-турумундагы аномалияларга алып келиши мүмкүн, же бул генетикалык ыктуулуктун кесепети болушу мүмкүн.

Эгерде жашы жетпегендин акыл-эсинин жетиле электиги психикалык бузулуу менен байланышпаганын көрсөткөн маалыматтар чогултулса, анда бул учурда ал өзүнүн кылмыштуу аракеттеринин же аракетсиздигинин коомдук коркунучун жана өзүнүн кылмыштуу аракетинин чыныгы мүнөзүн иш жүзүндө жетиштүү түрдө баамдай алгандыгын, же аракетсиздигин жана өзүн башкара албагандыгын аныктоо зарыл.

Биздин оюбузча, аталган жагдай КРнын ККнын «Кылмыш жоопкерчилигине тартыла турган курак» 28-беренесинин жалпы эрежесинде каралууга тийиш.

К.А.Авалиани мындай деп жазган: «Психикалык бузулуулар менен байланышпаган психикалык өнүгүүнүн артта калуусу – бул психикалык жана когнитивдик активдүүлүктүн, билимдердин жана идеялардын запастарынын өнүгүүсүнүн, билимдердин жана идеялардын өнүгүүсүнүн берилген курактагы нормадан, эмоционалдык-эртүү чөйрө ж.б.олуттуу артта калуусу. Мындай артта калуу психиканын оорулуу абалы же мээнин рефлексиялык активдүүлүгүнүн бузулушу менен байланышпайт, бирок жашы жете элек баланын психикалык өнүгүүсүнүн артта калуусу менен шартталган (анын когнитивдик, психикалык ишмердүүлүгү, эмоционалдык-эртүү чөйрөсү ж.б). Мындай артта калуу, мисалы, жашы жете элек баланын курдаштарына салыштырмалуу психикалык өнүгүүсүнүн артта калышына алып келген узакка созулган оорунун натыйжасы болушу мүмкүн. Ошентип, акыл-эси артта калган жашы жете элек өспүрүмдөр жашы жете электерге мүнөздүү өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт, ал эми алардын өнүгүүсүнүн кечигүүлөрү көбүнчө убактылуу мүнөзгө ээ»⁴³ -деп абдан туура айтат.

⁴³ Авалиани К.А. Особенности досудебного производства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. Дисс. канд.юрид.наук.: 12.00.09 – Кемерово – 2009. – с.59.

Кээ бир учурларда жашы жете электердин психикалык өнүгүүсүндөгү артта калуу кескин түрдө (апелляциясыз) аныкталат, бирок анын даражасы аны кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотуу үчүн укуктук негиз болуп саналбай тургандыгын белгилей кетүү керек. Мындай учурда мындай жагдайдын белгилениши жашы жете элек айыпкердин жоопкерчилигинин даражасы сыяктуу маселени чечүү үчүн негиз болушу мүмкүн. Мындан тышкары, жашы жетпегендин психикалык өнүгүүсүнүн артта калуусунун мүнөзү, жашы жете электин интеллектуалдык, ошондой эле эмоционалдык - эркинин өнүгүүсүнүн даражасы жасалган кылмыш жосунунда анын күнөөсүнүн мотивин жана квалификациясын туура белгилөөгө таасирин тийгизиши мүмкүн.

Ошентип, жогоруда айтылгандарды эске алуу менен КРнын Кылмыш-жаза кодексинин 28-беренесинин 3-б. толуктоо бизге ылайыктуу көрүнөт (мисалы, Россиянын жана Казакстандын мыйзамдарында каралгандай) жана ал төмөнкүдөй редакцияда баяндалышы керек:

«Эгерде жашы жете элек өспүрүм кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу курагына жеткен, бирок психикасынын бузулушу менен байланышпаган акыл-эсинин жетишсиздигинен улам ушул берененин биринчи жана экинчи бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн кылмыштарды жасоо учурунда анын иш жүзүндөгү мүнөзүн жана жасаган аракетин (аракетсиздигинин) коомдук коркунучу же аларга алып баруу экенин толук түшүнө албаган болсо, ал кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылбайт».

Жашы жете элек адамдын психикалык бузулуу менен байланышкан психикалык жактан артта калгандыгы бар же жок экендигин тактоо үчүн комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертиза дайындоо зарыл. Ошол эле учурда жашы жете элек баланын жаш курагына туура келбеген интеллектуалдык жана психикалык өнүгүү даражасы жөнүндө маселе эксперттин уруксаты менен коюлушу керек.

Антсе да жашы жете элек шектүүгө (айыпкерге) карата жасалган кылмышты тергеп жатканда, көп учурда суроо туулат: ар бир каралып жаткан кылмыш

ишинде акыл-эси артта калгандыктын өзү далилдөө предметине киргизилиши керекпи?

Бүгүнкү күнд, биздин оюбузча юридикалык адабиятта бул позицияга карата, ага көңүл бурууга татыктуу болгон көз караш бар. Ага ылайык, бул категориядагы иштер боюнча алдын ала тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө кылмыш жасаган жашы жете элек адам жөнүндө төмөнкү билдирүүлөр боюнча маалыматтарды чогултуу зарыл экендиги далилденген: анын логикалык ой жүгүртүүсүнүн деңгээли; жашы жете элек баланын өнүгүүсүнүн артта калуусу болгонбу; анын жүрүм-турумунда байкалган бала кезинен кандайдыр бир өнүгүү аномалиялары болгонбу, жашы жете элек бала бала кезинен кандай ооруларга дуушар болгон, анын мектептеги окуудагы көрсөткүчтөрү кандай; анын кырдаалды башкаруу жөндөмдүүлүгү, анткени ал сунушка оңой макул болот ж.б. Бул маалыматты жашы жете элек өспүрүмдүн ата-энесин, камкорчуларын, кошуналарын, теңтуштарын, бала бакчанын тарбиячыларын, мектеп мугалимдерин суракка алуу учурунда алса болот, алардан дагы жашы жете элек бала окуган жери тууралуу толук мүнөздөмө берүүнү анын интеллектуалдык жана эмоционалдык - эрктүү өнүгүү деңгээлин баалоону талап кылышы керек.

Жогоруда айтылган комплекстүү экспертиза кылмыш ишинин материалдарында бар маалыматтар жашы жете элек баланын акыл-эсинин артта калгандыгын далилдеген учурларда дайындалышы керек.

Ал эми биз сунуш кылган кошумча жагдайды тактоого келсек, изилдөө предмети бул "инсандын башка мүнөздүү белгилери", анда жашы жетпегендер тарабынан жасалган жалданма кылмыштардын өзгөчөлүгүнө түздөн-түз тиешелүү үчүнчү абзацта кароону туура деп эсептейбиз. Биз бул проблеманы криминологиянын жана башка ага жакын илимдердин жана укук тармактарынын позициясынан кароо зарыл экендигинен келип чыгат деп эсептейбиз, биздин оюбузча, биз карап жаткан иштердин категориясындагы адам иш жүзүндө мүнөздөгөн сунуш кылынган белгилерди толугураак колдонууга мүмкүндүк берет.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде мындай деп констатациялайбыз:

1. Жашы жете электердин иштери боюнча далилдөө предметинин маселелери али толук чечиле элек жана бул багытта алардын мындан аркы иштешин талап кылат, анткени дал ушул аспектини так жөнгө салуу жагдайларын толук жана ар тараптуу изилдөөнүн маанилүү кепилдиги, жашы жете электердин катышуусу менен тергелип жаткан жазык ишин, он сегиз жашка чыга элек адамдардын мыйзамдуу укуктарын жана таламдарын камсыз кылуу, ошондой эле мыйзамсыз жоопкерчиликке тартуу учурларын болтурбо оболуп саналат.

2. Жашы жете электердин укук бузууларын өз алдынча изилдөөнүн зарылчылыгы, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар боюнча кылмыш иштерин жазык сот өндүрүшүнүн өзүнчө категориясына бөлүштүрүү зарылчылыгы төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүлөт деп эсептейбиз: 1) ушул категориядагы адамдардын өмүрүн жана ден соолугун коргоо боюнча коомдун жана мамлекеттин алдына коюлган милдеттердин маанисин жана масштабын, буга байланыштуу жашы жетпегендердин укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоону камсыз кылуу боюнча мамлекеттик саясатты калыптандыруу, буга мамлекеттик органдардын, анын ичинде укук коргоо органдарынын ишин багыттоо; 2) бул категориядагы иштерди өндүрүүдө: а) сот өндүрүшүнүн жалпы максаттарынан (милдеттеринен) келип чыккан өзгөчө максаттар (милдеттер) болушу; б) жашы жете электерге карата жазык-процесстик аракеттерди жүргүзүү тартибинде олуттуу айырмалоочу белгилеринин болушу; в) мындай ишти өндүрүп чыгарууда бир катар атайын билимдерди, атап айтканда, социология, психиатрия, психология жана педагогика тармагынан пайдалануу зарыл; г) анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иш боюнча жазык сот өндүрүшүнүн жүрүшүндө жашы жетпегендин субьективдүү укуктарын коргоонун атайын механизминин болушу; д) жашы жете электердин арасындагы кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча профилактикалык чараларды колдонууга биринчи кезекте басым жасоо; ж) жашы жете электерге карата сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, тактап

айтканда, далилдөө предметин жөнгө салуучу адистештирилген укуктук ченемдердин жыйындысын камтыйт; камакта кармоо жана башка алдын алуу чараларын колдонуу; айрым тергөө аракеттерин жүргүзүү, сотко чейинки өндүрүштү токтотуу, сотто иштерди кароо; 3) Жашы жете электердин кылмыш иштери боюнча өзгөчө процесстик эрежелер жашы жете элек адамдардын жаш курагын, психофизикалык, социалдык-психологиялык жана башка касиеттерин жана шарттарын эске алуу менен мыйзам тарабынан белгиленет. Мындай эрежелер кылмыштын жагдайларын ар тараптуу иликтөөнүн жана жашы жетпегендердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун ишенимдүү кепилдиги жана механизми болуп саналат; 3) жашы жете электердин катышуусу менен жасалган кылмыштар жөнүндө жазык ишинде далилденүүгө тийиш болгон фактылык жагдайларды аныктоонун коомдук мааниси жана кыйынчылыктарынын даражасы, ошондой эле каралып жаткан жазык иштери боюнча тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн тартибин жөнгө салуунун жетишээрлик толуктугуна жетишүү; 4) кылмыштуу иш-аракеттерди жасоодо мотивациялоочу компоненттин өзгөчөлүктөрү, бул алардын жашоосуна таасир этүүчү бир катар факторлор менен шартталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: жашы жете электин инсандыгынын калыптанышынын анча маанилүү эмес мезгили; социалдык позициялардын ыраатсыздыгы, чөйрө жана социалдык функциялардын мазмунунун өзгөрмөлүүлүгү, адамдын чектелген укук жөндөмдүүлүгүнүн болушу жана башкалар, социалдык-топтук, психологиялык жана башка мүнөздөмөлөрдүн өзгөчөлүктөрү; 5) жашы жете электердин кылмыштуулугу: а) инсандык, жаштык жана психологиялык өзгөчөлүктөр менен тыгыз байланышта, б) инсандын мазмунунун деңгээлинин жана түзүмүнүн өзгөчөлүгү, жашы жете электердин кылмыштуулуктун кыйла жогорку активдүүлүгү менен кылмыштуулуктун өсүшүнүн себептери жана динамикасы, ички жазык сот өндүрүшүндө сотко чейинки өндүрүштүн мындай формасынын жоктугун тастыктаган Кыргыз Республикасынын процессуалдык мыйзамдары ошондой эле процесстик форманы жөнөкөйлөштүрүү кылмыш-жаза тармагында үстөмдүк кылуучу тенденция эмес. Ошентип, мамлекет сотко

чейинки өндүрүштүн негизги жана жалгыз формасы катары, бир жагынан, тергөө идеологиялык факторлорду эске алса, экинчи жагынан жашы жете электерди жазык сот өндүрүшүнүн кошумча процессуалдык камкордукту талап кылган субъекттеринин өзгөчө категориясы катары бөлүп көрсөтөт.

3. Унификациялоо көп кырдуу көрүнүш болуу менен төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ экендигин жөндүү деп эсептейбиз: а) жашы жете электердин иштери боюнча өзгөчө өндүрүштүн негизи катары жазык сот өндүрүшүн системалаштыруунун функционалдык багытталышы; б) методологиялык (өзгөчө) принцип катары иштейт, б.а. кылмыш-жаза процессинин типтүү (өзгөчө) идеалдуу моделин билдирет, ошондуктан ага жалпы формалдуу мүнөздөгү пайда болгон тенденциялар таасир этпеши керек; в) унификациядан четтөө (кандай гана кырдаал болбосун, процесстик форманы татаалдатуу менен да, жөнөкөйлөштүрүү менен да) жүйөлүү аргументтердин негизинде гана болушу керек. Ошол эле учурда жашы жете электердин жазык иштерине карата бул категориядагы иштер үчүн татаал процесстик форма бузулгус норма болуп саналат деген постулатты кармануу керек; г) бир кыйла кеңири көрүнүштүн жазык-процесстик формасын дифференциялоодон мурда болгон унификация, кийинчерээк бирдиктүү тартипке өтө турган жогорку деңгээлдеги натыйжанын бир түрү болуп саналат. Бирок, ошол эле учурда, ар кандай объективдүү турмуштук кырдаалдардын, ошондой эле келип чыккан карама-каршылыктардын таасири астында өнүккөн өзгөрүүлөргө жооп берип, жазык-процесстик укук дифференциациянын өзүнүн маанисин жокко чыгара албастыгын эске алуу керек, анткени бир жагынан кылмыш-жаза процессинин идеалдуу моделинен четтөөнүн бир түрү болсо, экинчи жагынан, бирдиктүү формадан келип чыгат.

4. Кээ бир учурларда жашы жете электердин психикалык өнүгүүсүндөгү артта калуу кескин түрдө (апелляциясыз) аныкталаарын моюнга алыш керек, бирок ошол эле учурда анын даражасы аны кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотуу үчүн укуктук негиз болуп саналбайт. Мындай жагдайда мындай абалдын белгилениши жашы жете элек айыпкердин жоопкерчилигинин

даражасы сыяктуу маселени чечүү үчүн негиз боло алат. Мындан тышкары, жашы жетпегендин психикалык өнүгүүсүнүн артта калуусунун мүнөзү, жашы жете электин интеллектуалдык, ошондой эле эмоционалдык - эрктүү өнүгүүсүнүн даражасы жасалган кылмыш жосунунда анын күнөөсүнүн мотивин жана туура квалификациясын белгилөөгө таасирин тийгизиши мүмкүн.

5. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде КРнын КПКнын 457-беренесине төмөндөгүдөй мазмундагы өзгөртүү жана толуктоо сунушталууда:

- 4-пункттун 1-бөлүгү төмөнкүдөй мазмунда толукталып берилсин: *«чоңдор жана шериктери тарабынан жашы жете элек балага таасиринин болушу же болбошу, же ага өзүнөн улуу башка жашы жете электерге таасир этиши».*

- 5-пункттун 1-бөлүгү төмөнкүдөй мазмундагы жаңы пункт менен толукталсын: *«5. Жашы жете электердин кылмыш жасоосуна түрткү болгон себептер жана шарттар».*

- толуктоо 2¹: *«2¹. Жашы жетпегендин курагы жөнүндө маалыматтар жок болсо же анын психикалык бузулушу менен байланышпаган психикалык өнүгүүсүнүн артта калгандыгы жөнүндө маалыматтар болгондо комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертиза жүргүзүлөт».*

- 3-бөлүк төмөнкүдөй редакцияда толукталсын: *«3. Жашы жетпегенди медициналык кароодон өткөрүү мыйзамда белгиленген тартипте тергөөчүнүн чечиминин негизинде сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө жүргүзүлөт. Жашы жетпегенди медициналык кароонун натыйжалары (корутунду түрүндө) жазык ишинин башка материалдары менен бирге сотко берилет».*

6. КРнын ККнин 28-беренесинин 3-бөлүгү төмөнкүдөй редакцияда толукталса максатка ыайык болот: *«3. Эгерде кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу курагына жеткен, бирок психикасынын бузулушу менен байланышпаган акыл-эсинин жетишсиздигинен улам ушул статьянын биринчи жана экинчи бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн кылмыштарды жасоо учурунда жашы жетпеген адам кылмыштын иш жүзүндөгү мүнөзүн жана коомдук*

коркунучун өз аракетинде (аракетсиздигинде) толук түшүнө албаса, ал кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылбайт».

7. Жашы жете элек (шектүү) айыпкерди суракка алууда педагогду же психологду милдеттүү түрдө тартууга негиз болуучу конкреттүү жагдайлардын чөйрөсүн жөнгө салууну жөндүү деп эсептейбиз, атап айтканда: а) эгерде, социалдык жактан аз камсыз болгон үй-бүлөдө чоңойгон жашы жете элек бала, жашы жете элек башка балдарга терс таасирин тийгизген болсо (мисалы, мурда кылмыш жоопкерчилигине тартылган баңги заттарды, алкогольдук ичимдиктерди колдонуу); б) жашы жете элек өспүрүм, балдар үйүндө чоңойгон болсо; в) жашы жете элек өспүрүм психиатриялык стационарларда болгон же нейропсихиатриялык мекемелерде каттоодо турган учурларда, ошондой эле ал мурда соттук-психиатриялык экспертизадан өткөн болсо; г) жашы жете электердин билим берүү мекемелеринде окуудан олуттуу артта калуусу; д) эгерде жашы жете элек бала мурда ооруга кабылып (мисалы, менингит, энцефалит), ошондой эле баш мээсинен (баш сөөгү) жабыркаган болсо; е) эгерде жашы жете элек бала көмөкчү мектепте же психологиялык коррекциялоонун адистештирилген классында билим алган болсо.

8. Жашы жете элек бала жөнүндө ар тараптуу жана об'ективдүү маалымат алуу үчүн төмөнкүдөй негизги чаралардын комплекси талап кылынат: а) ар кандай булактардан эң деталдуу мүнөздөмөлөрдү суроо жана алуу (иште биз сунуш кылган маалыматтын негизги жети тобу боюнча); б) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) ата-энесин же аларды алмаштырган адамдарды суракка алуу; в) жашы жете электердин жашаган шарттарына изилдөө жүргүзүү; г) адисти же психологду күбө катары суракка алуу; д) жашы жете электерге медициналык кароо жүргүзүү; е) психологиялык-педагогикалык экспертизаны дайындоо; и) зарыл болгон учурда комплекстүү психологиялык-психиатриялык экспертиза жүргүзүү;

9. Берилген позициялар, албетте, бири-бирине карама-каршы келбеши мүмкүн. Жашы жете электердин кылмышы жөнүндө кылмыш ишинин далил предметине кирген жашы жете электердин жашоо шарттарын жана тарбиясын

белгилөөдө такталууга тийиш болгон булактардын кеңири спектрин жана ар кандай авторлор тарабынан сунушталган маселелердин тизмесин талдоонун негизинде, ошондой эле тергөө жана соттук практикада иштелип чыккан сунуштарды эске алуу менен «Ювеналдык юстиция жөнүндө» маалыматтык топтун курамында төмөнкүлөрдү белгилөөнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз:

1. Жашы жете элек баланын үй-бүлөсүнүн абалы (микроклиматы) жөнүндө:

- 1.1. Жашы жете элек өспүрүмдүн өй бүлөө мүчөлөрү;
- 1.2. ата-энелердин же аларды алмаштырган адамдардын жеке маалыматтары;
- 1.3. үй-бүлөдө бойго жеткендердин ортосундагы мамилеси;
- 1.4. алардын коомдук- социалдык мүнөздөмөлөрү (билими, иштеген жери, кесиби, жашоо образы, коомдук чөйрөсү, кызыкчылыктары жана хоббилери);
- 1.5. балдарды тарбиялоого ата-энелердин мамилеси;
- 1.6. жашы жете элек бала тарбияланган үй-бүлөдөгү материалдык-турмуштук шарттар;
- 1.7. үй-бүлөдөгү моралдык-психологиялык атмосферанын өзгөчөлүктөрү (ата-эненин же аларды алмаштырган адамдардын моралдык сапаттары, үй-бүлөдө калыптанган мамилелер, ата-эненин жашы жете элек балага жана жашы жете элек баланын ата-энесине болгон мамилеси);
- 1.8. балдардын жүрүм-турумуна ата-эненин көзөмөлүнүн формасы.

2. Жашы жете электердин айлана-чөйрөсү жана кызыкчылыктарынын диапозону жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө:

- 2.1. анын айланасындагы адамдар жана үйдөн же жумуштан тышкаркы байланыштар (жакын достору, туугандары, кошуналары, интернетте таанышуу ж.б.);
- 2.2. эс алуу (бош) убактысын өткөрүүсү (китепканаларга, театрларга, ийримдерге, спорт секцияларына баруу);
- 2.3. жашы жете электердин ар кандай расмий же расмий эмес топторго же диний эмес бирикмелерге кириши;

2.4. жашы жете элек бала кандайдыр бир диний конвенцияга таандыкпы, ал динге канчалык берилген (анын ичинде анын үй-бүлө мүчөлөрү);

2.5. жашы жете электин өзгөчө маанилүү белгилери жөнүндө: а) азгырыктарга жана терс таасирлерге тенденциясы, же тескерисинче, ага каршы туруу жөндөмдүүлүгү; б) фантазияга же кимдир бирөөнү тууроого умтулуу; в) өч алуу тенденциясы же катаалдыгы; г) уюштуруучулук жөндөмдүн болушу; д) конфликттик кырдаалдарда акыл-эстүү иш-аракет кылуу жөндөмдүүлүгү, же чыр-чатакты тутандыруу тенденциясы; е) оройлук, уятсыздыкка өтүү же тескерисинче, боорукердик жана жооп кайтаруу; ж) анын хоббиси жана кызыкчылыктары, адаттары;

2.6. жашы жете электин терс жүрүм-туруму (алкоголдук ичимдиктерди, баңги заттарды, психотроптук заттарды ж.б. ичүү).

3. Эгерде жашы жете элек бала окуп жаткан болсо, жашы жете электердин билим алуу чөйрөсү жана шарттары:

3.1. жашы жете электердин билим сапаттары: а) кайсы жерде окуйт: мектеп, (катардагы, көмөкчү, жеке, адистештирилген), мектеп, колледж ж.б.; б) кайсы класс, курс; в) окуудагы жетишкендиктери жана анын жүрүм-туруму (ага тарбиялоо чаралары колдонулганбы);

3.2. айланасындагы теңтуштар, мугалимдер, тарбиячылар (же насаатчылар) менен болгон мамилеси;

3.3. окуган жеринде көрсөткөн негизги инсандык сапаттар (цинизм, ырайымсыздык, ач көздүк, ак көңүлдүк, жоопкердик ж.б.);

3.4. мектептеги, колледждеги, кесиптик-техникалык окуу жайдагы же башка окуу жайындагы моралдык-психологиялык абал;

3.5. коомдук тартип бузууларды ишке ашырууга анын мамилеси;

3.6. жашы жете электерге карата мурда колдонулган тарбиялоо чараларынын мүнөзү жана натыйжалуулугу.

4. Эгерде жашы жетпеген адам иштесе: жашы жете электин айлана-чөйрөсү жана эмгек шарттары:

4.1. өндүрүштүк мүнөздөмөлөрү (кайда жана ким болуп иштегени, эмгек акынын өлчөмү, ишти окуу менен айкалыштырабы);

4.2. эмгек шарттары эмгек мыйзамдарынын ченемдерине ылайык келеби жана ал эмгек ишмердүүлүгүнүн мезгилинде эмгек тартибин буздубу;

4.3. администрация жана жумуштагы кесиптештери менен мамилеси.

5. Жашы жете элек баланын азыркы жана өткөндөгү жүрүм-туруму жөнүндө ар кандай булактардан алынган мүнөздөмөлөр:

5.1. жашы жете элек бала эч кандай себепсиз эле билим берүү мекемесине келбей окуусун калтырганбы, эгер андай болсо, ал ошол убакта көбүнчө кайда болгон;

5.2. жашы жете элек бала баңги заттарды, алкогольдук ичимдиктерди, психотроптук же башка психоактивдүү заттарды колдонгонбу;

5.3. жашы жете элек шектүү (айыпкер) атайын мекемелерде каттоодо болгонбу жана ал ички иштер органдарына алынып келингенби, эгер алынып келген болсо, эмне үчүн алынып келинген;

5.4. кандайдыр бир кылмыштуу багыттагы жаштар бирикмесинде болгонбу (же бар), эгер болсо, анда анын сапаттык жана сандык курамы жана алар чогулган жери;

5.5. жашы жете элек шектүү (айыпкер) мурда канча жашында кылмыш жасаган жана башка администрациялык мүнөздөгү укук бузууларды жасаганбы, эгер кылса, качан жана эмне кылмыш кылган;

5.6. кылмыштын конкреттүү кандай түрлөрү үчүн сот жообуна тартылгандыгы жана ошол эле учурда кандай жазага кесилгендиги, ошондой эле канча мөөнөткө соттолгондугу;

5.7. соттолгон жашы жете элек шектүүнүн (айыпкердин) жазасын атайын өтөгөн жери жана анын жаза өтөгөн жери кандай мүнөздөмө берген;

5.8. жашы жете элек шектүүгө (айыпкерге) сот өкүмүн аткарууну кийинкиге калтыруу камсыз кылынганбы;

5.9. жашы жете элек шектүү (айыпкер) мурда атайын билим берүү мекемелеринде болгонбу;

5.10. жашы жете элек баланын ата-энеси же мыйзамдуу өкүлдөрү аны колдоо, камкордук көрүү, тарбиялоо, укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча милдеттерин аткарышканбы же ага ырайымсыз мамиле жасаган учурлар болгонбу, ошондой эле жашы жете элекке жана анын ата-энесине карата кандай алдын алуу чаралары колдонулгандыгы.

6. Кылмыштар кайталанган учурда төмөнкү маалыматтар алынууга тийиш:

6.1. жашы жете электерге чоңдор тарабынан физикалык же психикалык зомбулук көрсөтүлгөнбү;

6.2. жашы жете электин кылмыштуу аракеттерине мурдагы шериктеринин же кылмыштуу топтордун башка мүчөлөрүнүн катышы болгонбу;

6.3. жашы жете электин укук коргоо органдарына жардам сурап кайрылган фактылары болгонбу жана анын арызы боюнча кандай чаралар көрүлгөн;

7. Жашы жете элек бала кылмыш жасагандан кийин алынган маалымат:

7.1 өспүрүм мурда жасаган кылмышына өкүнөбү;

7.2. ишке орноштуруу же окууну улантуу боюнча чаралар көрүлдүбү;

7.3. мурдагы кылмыштуу турмуш жолун улантабы же жокпу;

7.4. өзүнүн эмгекке жасаган үлгүлүү мамилеси, үлгүлүү окуусу жана жүрүм-туруму менен оңолуу жолуна багыт көрсөтүүгө умтулабы?

8. Төмөнкү элементтерди камтыган кылмыш жасоого көмөктөшүүчү себептер жана шарттар:

8.1. об'ективдүү себептер боюнча (ишке орношуу, ооруп калуу ж.б.) ата-энелердин же аларды алмаштырган адамдардын көзөмөлүнүн жоктугу;

8.2. үй-бүлөдө жашы жете элек балага терс таасир тийгизүү (алкоголдук ичимдиктерди же баңгизатты кыянаттык менен пайдалануу, кумар оюндары, адеп-ахлаксыз жүрүм-турум, чыр-чатактар, ашыкча зордук-зомбулук көрүнүштөрү ж.б.);

8.3. жашы жете электерди кылмыштуу аракеттерди жасоо ниетинин түзүлүшүнө алып келген жана кылмыш жасоого түздөн-түз түрткөн, ошондой

эле жашы жете элек балада коомго каршы көз караштардын жана адаттардын пайда болушуна алып келген өбөлгөлөр (терс мисалдар, анын айланасындагы адамдардын адеп-ахлагы тууралуу моралдык жактан бузуку түшүнүктөгү коомго каршы жашоо образын карманган мурда соттолгондор тарабынан)⁴⁴.

8.4. жашы жете элек өспүрүм окуган жамааттагы, камкорчулук жана көзөмөлчүлүк органдарынын, жашы жете электердин иштери боюнча комиссиянын жана башкалардын тарбиялык иштеринин начардыгы.

Биздин оюбузча, **КРнын ЖПК 458**-беренесинде жашы жете электердин катышуусу менен жасалган кылмыштар жөнүндө жазык иштери боюнча белгиленүүчү жагдайлардын ичинен кылмыш жасоого түрткү болгон себептерди жана шарттарды аныктоо милдети көрсөтүлгөн.

Алар КРнын ЖПКнын 81-б. жалпы формасында көрсөтүлбөгөндүгүн белгилей кетүү керек.

1.2. Жашы жете электердин кылмыштуулугунун криминалистикалык мүнөздөмөлөрү кылмыш иликтөө методологиясынын ажырагыс бөлүгү катары

Эгерде бүтүндөй кылмыш түшүнүгү жөнүндө айта турган болсок, ал дагы эле юридикалык илимдердин түрдүү тармактары тарабынан иштелип жатат. Биздин оюбузча, криминалистикалык илимдин көз карашынан алганда кылмыш түшүнүгүн Г.А. Густовдун криминалистикалык түшүнүгүндө кылмыш субъективдүү жана обьективдүү факторлордон (материалдык жана социалдык абал, мурунку, коштолгон, кийинки окуялар жана процесстер) бир нече кайталануучу гетерогендик системалардан турган реалдуу максаттуу динамикалык убактылуу комплекстүү система, мыйзам чыгаруучу кылмыш жазаны коркунучу менен болтурбоо үчүн

⁴⁴ Исакова Т.В. Производство по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. ... канд. юрид. наук: - Иркутск – 2009. – с. 113.

аракет кылган ажырагыс коомдук коркунучтуу кубулуш түзүлө тургандай өз ара байланышкан физикалык жана укуктук табияттын элементтери деп эсептейт.⁴⁵

Кылмышты татаал система катары кароо менен криминалистика анын элементтери катары, биринчи кезекте кылмыш ишинин процессине катышкан адамдарды, нерселерди, процесстерди, кубулуштарды ж.б. эсептейт.⁴⁶

Сунушталган кылмыш системасынын көрсөтүлгөн элементтери иш жүзүндө бар (аны менен, мисалы, алар кылмыштын курамынан кылмыш-укуктук элементтери менен айырмаланат) жана материалдык дүйнөнүн обьектилерине мүнөздүү болгон бардык зарыл сапаттарга ээ.

Каралып жаткан кылмыш системасы элементтердин олуттуу санын камтыйт, бирок алардын эң маанилүүсү криминалисттер тарабынан төмөнкүдөй принциптердин негизинде аныкталган:

- зарылчылык (б.а. татаал жана реалдуу кубулуш катары кылмыштуу системанын өзү бул элементсиз жашай албайт);

- Коомчулук, белгилүү бир түр үчүн да, жалпысынан бардык кылмыш иштери үчүн да;

- соттук-укуктук маселелерди чечүү үчүн мааниси.⁴⁷

Негизинен соттук-медициналык теорияда кылмыш системасынын сегиз элементи бөлүнөт:

1. кылмышкер коомдук коркунучтуу жосун жасоо процессинде түз же кыйыр түрдө таасир эткен нерселердин бардыгы, б.а. башкача түрдө *түздөн-түз кол салуу обьектиси* деп аталат;

2. түздөн-түз кылмыш аракеттерин жасаган *күнөөлүү адам*;

3. кылмышкердин физикалык активдүүлүгү, б.а. адамдын кылмыштуу жорук жасоо учурунда жасаган аракети;

4. күнөөлүнүн кылмышты жасаган *жер*;

⁴⁵ Густов Г.А. Основы криминалистической теории преступления. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. - с. 56.

⁴⁶ Густов Г.А. там же. - с. 50.

⁴⁷ Густов Г.А. Основы криминалистической теории преступления. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. - с. 52.

5. кылмыш жасалган *убакыт*;

6. *кылмышкердин психикалык ишмердүүлүгү* - физикалык аракеттин (аракетсиздиктин) учурунда кылмышкерди башкарган аң-сезими, сезимдери, эмоциялары;

7. *фактылар* - кылмышкердин аракетинен же аракетсиздигинен келип чыккан кесепеттер;

8. *кол салып зыян келтирүүнүн коомдук коркунучу*⁴⁸.

Бардык зарыл талаптарга жооп берген жана кылмыштуулуктун криминалдык системасын мүнөздөгөн экинчи маанилүү сапат - бул анын байланыштары. Криминалисттер байланыштын эки түрүн баса белгилешет, алар - ички жана тышкы.⁴⁹

Криминалистикалык системанын ички байланыштары анын бардык кеңири таралган элементтерин бириктирет, булар: мейкиндик-убакыт, маалыматтык, себеп-натыйжа.

Мисалы, бул жашы жете элек кылмышкердин психофизиологиялык ишмердүүлүгү негизинен кылмыштуу иш-аракеттин жасалган убактысы жана орду, ошондой эле анын натыйжалары менен байланышкандыгын билдирет; бул системанын дээрлик бардык элементтери кылмышкер менен байланышкан жана анын инсандык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Жашы жете элек кылмышкердин инсандыгы, мисалы, бойго жеткен кылмышкердин инсандыгына караганда, кылмыш системасынын элементи болуу менен анын башка элементтерине көбүрөөк таасир этет.

Кылмышкердин ушундай эле жүрүм-туруму кылмыштуу аракетти жасоо учурунда жана андан кийин тышкы байланыштарды түзөт. Кылмышкердин аракеттери, эреже катары, жаңы кылмыштарды жасоого, кылмыштуу кол салуулардын натыйжаларын пайдаланууга, ушул категориядагы иштерди тергөөдө тергөө органдарына каршылык көрсөтүүгө багытталган.

⁴⁸ Густов Г. А. Там же. С. 51.

⁴⁹ Волнянская Л.Т. Криминалистические аспекты поддержания государственного обвинения по делам о преступлениях несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук.: - М.: 2006; Густов Г.А. Основы криминалистической теории преступления. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 1. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004.

Ошондой эле белгилей кетүүчү нерсе, бул системанын элементтери өз ара байланышта, ал эми системанын өзү аны менен байланышкан башка системалар менен: кылмыштуу жосун жасалганга чейинки, анын учурундагы жана андан кийинки окуялар, кылмыштын кырдаалы менен байланышкан.

Бүгүнкү күндө кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсү (мындан ары ККМ) жалпысынан соттук экспертизанын эң татаал жана ошол эле учурда талаштуу категорияларынын бири экендигинен эч ким күмөн санабайт.

«ККМ» деген термин соттук экспертизанын теориясына жана практикасына анын негизги түшүнүктөрүнүн жана терминдеринин ичинен кире баштаган мезгилден бери бир топ убакыт өттү. Ошондон бери юридикалык адабияттардын беттеринде бул терминологиялык түшүнүк боюнча көз караштар КМШ өлкөлөрүнүн дээрлик бардык алдыңкы криминологдору тарабынан айтылып келет. Криминалисттердин ар бири өз жүйөлөрүн келтирип, «ККМнын» аныктамасына өз негиздерин келтиришти, бирок ошол эле учурда ККМ менен байланышкан көптөгөн көйгөйлөр боюнча жалпы кабыл алынган аныктама жана консенсус дагы деле жок.

Ошентип, 50-жылдардын аягында жана 60-жылдардын башында, ККМнын айрым маселелерин изилдөө менен ар кандай тереңдикте көптөгөн криминалисттер: Р.Белкин, А.Н. Басалаев, Л.Г. Бидонов, И.А. Возгрин, В.К. Гавло, И.Ф. Герасимов, В.А. Гуняев, Г.А. Густов, А.В., Дулов, Л.Я. Драпкин, Е.П. Ищенко, Л.Л. Каневский, А.Н. Колесниченко, В.А. Образцов, И.Ф. Пантелеев, Н.А. Селиванов, В.Г., Л.А. Сергеев, В.Г. Танасевич, А.Г. Филиппов, Н.П. Яблоков ж.б. алектенишкен⁵⁰.

⁵⁰ Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3т. М, 1997. Т.3. С.317-318.; Басалаев А.К, Гуняев В.А. Криминалистическая характеристика преступлений (общее понятие и практическое значение) // Методика расследования преступлений. М, 1976. С.97-100; Бидонов Л.Г. Криминалистическая характеристика убийств без очевидцев. - Горький, 1978. С.8; Возгрин И.А. Принципы методики расследования отдельных видов преступлений: Учебное пособие. Ленинград, 1977.С.3; Гавло В.К. К вопросу о криминалистической характеристике преступлений // Вопросы повышения эффективности борьбы с преступностью. Томск, 1980. С. 122; Герасимов И.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений в методике расследования // Методика расследования преступлений (общие положения).М., 1976. С.99; Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений // Криминалистическая характеристика преступлений. - М., 1984. С.29; Драпкин Л.Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. Свердловск, 1978. Вып. 69. С.79; Ищенко Е.П. О влиянии криминалистической техники на развитие методики расследования отдельных видов преступлений // Науч. тр. Свердловского юрид. ин-та. 1976. Вып. 50. С. 65-72; Каневский Л.Л. Некоторые вопросы системы методики расследования преступлений // Вести. МГУ. Серия 11. Право. 1982. № 4. С.25; Колесниченко А.Н. Указ. Автореф. дис... д-ра юрид. наук. 1967. С.9; Пантелеев И.Ф. Методика расследований преступлений. М., 1975. С.9-10; Танасевич В.Г, Образцов В.А. О криминалистической характеристике преступлений //Вопросы борьбы с

«Кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөсү» термини жана ал тарабынан аныкталган түшүнүк илимий криминалистикалык колдонууга 60-жылдардын аягында кирген. ККМнын проблемасын караган илимий адабияттарды талдоо бул концепцияны иштеп чыгууга катышкан авторлор аны эки ача аныктап, криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн структуралык компоненттерин ар түрдүү кылып, анын мазмунун ар кандай жолдор менен ачып берген деген тыянакка токтолобуз.

Алгачкы окумуштуулардын катарында Л. Сергеев ККМга «кылмыштардын айрым түрлөрүнүн тергөө практикасы үчүн жана илимий сунуштарды иштеп чыгуу үчүн маанилүү болгон белгилери»⁵¹ деген түшүнүк киргизген. Бул аныктама кыйла жалпы жана криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн маңызын толук ачып бере албайт.

Бул аныктама кыйла жалпы жана криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн маңызын толук ачып бериши күмөн.

Башка илимпоз тарабынан дагы деталдуу аныктама сунушталган: «Кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү – жашыруун (ачык эмес) жагдайларды бөлүп көрсөтүү менен иш боюнча юридикалык жактан маанилүү да, ортолук (далилдик) да далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын илимий жактан негизделген стандарттык тизмеси, алардын ичинен тергөө башталган учурда ушул түрдөгү (топтун) кылмышын мүнөздөгөн»⁵². Биз бул аныктаманын негизги кемчилигин иште далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын типтүү тизмесинин көрсөткүчү катары көрөбүз. ККМ бизди биринчи кезекте анын элементтеринин ортосундагы өз ара байланыштарды аныктоо көз карашы менен кызыктырат жана ошондуктан кылмыштын бул түрү жөнүндө маалымат системасы катары мүнөздөлүшү керек. Мындан тышкары, бул формулировка негизинен далилдөө предмети түшүнүгүнө жакын, ал эми бул эки түшүнүк ар башка функцияларды аткарат. Эгерде далилдөө предмети биринчи кезекте

преступностью. - М.,1976. Вып. 25. С.99-100; Селиванов Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Социалистическая законность. - М., 1977. С.58; Сергеев Л.А. Расследование и предупреждение хищений, совершенных при производстве строительных работ. Автореф. дис...канд. юрид. наук. М.,1966. С.4-5; Филиппов А.Г. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступлений // Вопросы совершенствования методики расследования преступлений. Ташкент, 1984. С. 12-14 и др.

⁵¹ Сергеев Л.А. Руководство для следователей. - М., 1971. - С. 473.

⁵² Эйсман А.А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступлений // Криминалистическая характеристика преступлений. - М., 1984. - С. 89.

иштин ушул категориясы боюнча белгиленүүчү жагдайлардын чөйрөсүн аныктоо үчүн кызмат кылса, анда мындай мүнөздөмөнүн элементтеринин ортосундагы табигый байланыштардын негизинде иликтенип жаткан коомдук коркунучтуу жосундун жагдайлары боюнча тергөө версияларын негиздүү илгерилетүү үчүн ККМ зарыл.

В.Э. Коновалова жана А.Н. Колесниченко тарабынан ККМга берилген: «ушул түрдөгү кылмыштын криминалистикалык жактан маанилүү белгилери жөнүндө, алардын ортосундагы табигый байланыштарды чагылдырган жана тергөөнүн конкреттүү маселелерин чечүү үчүн тергөө варианттарын түзүүгө жана текшерүүгө кызмат кылган маалыматтардын (билдируүүлөрдүн) системалары»⁵³ деген аныктамасы көңүл бурууга арзыйт.

Н.П. Яблоков өзүнүн аныктамасында анын структуралык элементтерин көрсөтөт, мисалы: кылмыш жасоонун ыкмасынын, механизминин жана чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү, анын субъектинин инсандыгы жана кылмыштуулук үчүн маанилүү кылмыштардын бетин ачууда, тергөөдө жана алдын алууда ийгиликтүү болгон айрым кылмыш аракеттеринин башка белгилери⁵⁴. В.К. Гавло ошондой эле криминалистикалык мүнөздөмөгө кылмышты даярдоо, жасоо жана жашыруун жагдайларында инсандын изинин, мотивинин жана максаттарынын калыптанышы жөнүндө маалыматтарды камтыйт⁵⁵.

Кылмыштардын ККМны аныктоонун ар кандай варианттарын карап чыгуу менен, анын жалпы түрүндө ККМ кылмыштардын бетин ачууга, тергөөгө жана алдын алууга көмөктөшүүчү кылмыштардын белгилүү бир түрү же тобу жөнүндө билимдердин системасы экендигин моюнга алуу керек.

М.В. Субботина белгилегендей, ККМ бул бардык кылмыштарга мүнөздүү болгон кылмыштардын айрым категорияларынын типтүү, табигый байланышкан элементтери жана аларды жасоо шарттары жөнүндө

⁵³ Коновалова В.Е., Колесниченко А.Н. Теоретические проблемы криминалистической характеристики // Криминалистическая характеристика преступлений. - М., 1984. - С. 16.

⁵⁴ Яблоков Н.П. Криминалистика: краткий курс. - М., 2000. - С. 14.

⁵⁵ Гавло В.К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. - Томск, 1985. - С. 167.

жалпыланган, криминалистикалык жактан маанилүү маалыматтардын системасы катары түшүнүлөт⁵⁶.

Бүгүнкү күндө эч ким ККМ жалпысынан соттук илимдин эң татаал жана ошол эле учурда талаштуу категорияларынын бири экендигинен күмөн санабайт. Криминалистиканын теориясына жана практикасына анын негизги түшүнүктөрүнүн жана терминдеринин ичине «ККМ» түшүнүгү киргизиле баштаган мезгилден бери бир топ убакыт өттү.

Ошондон бери юридикалык адабияттардын беттеринде бул терминологиялык түшүнүк боюнча көз караштар КМШ өлкөлөрүнүн дээрлик бардык алдыңкы криминологдору тарабынан айтылып келет. Криминалисттердин ар бири өз жүйөлөрүн келтирип, “ККМнын” аныктамасына өз негиздемелерин беришти, бирок ошол эле учурда ККМ менен байланышкан көптөгөн көйгөйлөр боюнча жалпы кабыл алынган аныктама жана консенсус дагы эле жок.

Ар кандай пикирлер, биздин оюбузча, биринчи кезекте, кылмыштардын конкреттүү категорияларынын (топторунун) криминалистикалык мүнөздөмөсүнө арналган изилдөөлөр көп учурда жетиштүү эмпирикалык материалга негизделбегендигинен, дайыма эле ойлонулган жана негиздүү болбогондугунан, эң негизгиси, алар көбүнчө элементтердин жөнөкөй жыйындысы (кылмыш жасоонун механизми, ыкмасы ж.б.), ал эми «элементтер ортосундагы конкреттүү байланыштар жана көз карандылыктар гана ККМнын мазмунун түзөт»⁵⁷. Маңызы боюнча, маалыматтын мындай жыйындысы система эмес, демек, кылмыштардын тигил же бул категориясынын чыныгы типтүү криминалистикалык мүнөздөмөсүн түзбөйт.

Демек, ККМ ишенимдүү же түшүнүктүү эмес, бул изилдөөлөрдүн көбү көйгөйгө байланыштуу. Ошондуктан, кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн активдүү иштеп чыгуунун күмөндүү зарылдыгы жөнүндө эмес, эмпирикалык база жана корреляция жана көз карандылыкты аныктоо тескерисинче, мындай изилдөөлөрдүн санын көбөйтүү жөнүндө сөз кылуу керек,

⁵⁶ Субботина М. В. Криминалистические проблемы расследования хищений чужого имущества: дис.... д-ра юрид. наук. Волгоград, 2004. С. 57.

⁵⁷ Каневский Л.Л. Разработка типовых криминалистических характеристик преступлений и их использование в процессе расследования // Российский юридический журнал, 2000, № 2 - С. 105.

алар экспертизанын жетиштүүлүгүнүн талаптарын эске алуу менен жүргүзүлүүгө тийиш.

ККМнын теориялык жоболоруна тиешелүү көптөгөн юридикалык адабияттарды жогоруда талдоо, каралып жаткан аспектинин негизги көйгөйлүү маселелери боюнча криминалисттердин негизги позицияларын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Ошентип, "ККМ" түшүнүгүн аныктоо маселелерине токтолсок, окумуштуу-криминалисттер анын маңызын ар түрдүүчө чечмелеп жатканын жана бүгүнкү күндө негизги теориялык позициялардын негизинде, биздин оюбузча, аларды төмөнкү градацияга бөлүү керек: окумуштуулардын бир тобу ККМны илимий рекомендацияларды иштеп чыгуу үчүн, ошондой эле тергөө практикасы үчүн маанилүү болгон кылмыштын айрым түрлөрүнүн белгилери катары карашат.

Бул көз карашты, мисалы, мурда Р. Белкин, азыркы этапта А.Ю. Головин, В.Е. Коновалов, А.М.Кустов, Л.А. Сергеев, А.Г. Филипповдор карманып келишет⁵⁸; башка бир топ аны ачууга көмөктөшүүчү бүтүндөй кылмыш жөнүндө маалыматтардын жыйындысы катары карайт. А.Г. Филиппов криминалистика боюнча окуу китебинде ККМди тергөө үчүн маанилүү болгон кылмыштардын түрүнүн белгилеринин системасы катары аныктаган⁵⁹. Авторлордун үчүнчү тобу ККМны кылмыштын конкреттүү түрүн тизмектеп жазуу, ага каршы күрөшүүнүн маанилүүлүгүнүн абалы жана ал боюнча өндүрүштүн өзгөчөлүктөрүн мыйзамдык жактан бекемдөө катары карайт⁶⁰. Ошол эле учурда, ага кылмыш-жаза жана процессуалдык элементтердин киргизилишин криминалистикалык гана мааниге ээ болгон факторлорго кайрылуу кыйын деп эсептейбиз. Биздин оюбузча, ККМнын мазмуну аларга

⁵⁸ Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. В 3 т. Т. 3. М.: Академия МВД СССР, 1979.; Головин А.Ю. Криминалистическая систематика: Монография. М.: ЛексЭст, 2001.; Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования. Харьков: Факт, 2001.; Кустов А.М. Криминалистическое учение о механизме преступления: Автореф. дис...доктораюр. наук. М., 1997.; Сергеев Л.А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1966.; Филиппов А.Г. О понятии и содержании криминалистической характеристики преступления / Филиппов А.Г. Проблемы криминалистики. Избранные статьи. М.: Юрлитинформ, 2007.

⁵⁹ Филиппов А.Г. Общие положения методики расследования отдельных видов и групп преступлений // Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Г. Филиппова и А.Ф. Волынского. - М., 1998. - С. 333.

⁶⁰ Возгрин И.А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: Пособие. Л.: Высшее полит.училище МВД СССР, 1976. С. 6.

өтө кеңири берилген, бул соттук экспертизанын криминалистикалык түшүнүктөн чыгып кеткен.

Белгилей кетчү нерсе, криминалистика илиминде белгилүү бир полемика ККМ түшүнүктөрү менен далилдөө предметинин өз ара байланышы жөнүндөгү маселеден келип чыгат.

Кээ бир окумуштуулардын пикири боюнча, «ККМ менен далилденүүчү жагдайлардын диапазонунун ортосундагы ажырагыс байланыш акыркысы, чындыгында, ал камтыган соттук-медициналык мүнөздөмөлөрдүн бир бөлүгү болуп саналат деп ишенүүгө кандайдыр бир негиз берет»⁶¹. Башкалары «Бул жагдайларды жеке соттук-медициналык методологияга киргизүү негизинен жазык жана жазык-процессуалдык мыйзамдардын айрым жоболорун кайталоо болуп калат... демек далилдөө предмети негизинен жекече мүнөзгө ээ болгон жагдайлар менен түзүлөт, ошондуктан типтүү эмес» деп эсептешет»⁶².

Окумуштуулардын үчүнчү тобунун көз карашы боюнча, ККМнын структурасын талдоо «ал кылмыш иштеринин ушул категориясындагы далилдөө предмети жөнүндөгү идеяларга ылайык белгиленүүгө тийиш болгон бардык типтүү жагдайларды чагылдырарын көрсөтөт. Тергөөчүнүн милдети аларды тергелип жаткан кылмыштын өзгөчөлүгүнө карата тактоо болуп саналат»⁶³.

Биздин оюбузча, КХП «далилдене турган жагдайларды алмаштыра албайт, анткени булар бир иреттүү жана эки ача түшүнүктүү түшүнүктөр эмес»⁶⁴ деген эң артыкчылыктуу көз караш.

Далилделүүчү жагдайлардын чөйрөсү жазык-процесстик мыйзам менен аныкталат. Ал милдеттүү жана кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ болгон ККМ менен алмаштырылышы мүмкүн эмес.

Криминалисттердин өз алдынча категориясы катары окумуштуу-криминалисттердин төртүнчү позициясы ККМнын жалпы бар экендигин өзгөчө

⁶¹ Криминалистика: Учебник для вузов/под ред. Герасимова И.Ф., Драпкина Л.Л. - М., Высшая школа, 1994. - С. 328.

⁶² Актуальные проблемы криминалистической методики: история и перспективы их решения // Государство и право, 1999, № 3. - С. 57.

⁶³ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р. Криминалистика. Учеб. для вузов. - М., 1999.-С. 688.

⁶⁴ Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. - Красноярск, 1991. - с. 77

белгилей кетүү керек. Криминологдордун бул төртүнчү тобунун көрүнүктүү өкүлү көрүнүктүү окумуштуу, бир катар теориялык концепциялардын негиздөөчүсү Р. Белкин. Ушуну менен катар анын алгачкы эмгектерине токтолсок, анда Р. Белкин дароо эле мындай позицияны карманган жок жана өзү мындай кадам ал үчүн оңой болбогонун, анын радикалдуу чечиминин тууралыгына али ынана электигин белгиледи.⁶⁵ Ошол эле учурда Р.С.Белкиндин мурдагы эмгектериндеги айткандарына көңүл бурбай коюуга болбойт, анда ал: «...далилдөө предметинин жагдайларын иликтөө, аларга криминалдык мазмундун позициясынан комментарий берүү максатка ылайыктуу»⁶⁶ деп айткан.

1987-жылы Р.С. Белкин, И. Е. Быховский, А.В. Дулов «Модалуу хоббиби же илимдеги жаңы сөзбү?» деген эмгегинде ККМга ашыкча энтузиазмдан сактанууну эскерткен, анткени анын элементтеринин ортосунда белгилүү бир версияларды айтууга мүмкүндүк берген табигый байланыштар түзүлсө, ал чыныгы практикалык мааниге ээ болушу мүмкүн⁶⁷. 1999-жылы Р.С. Белкин айрым авторлор тарабынан сунушталган кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн кылдаттык менен карап чыгуу анын максатын актабайт, аларды түзүү аракеттери ишке ашпай калды деген көз карашын билдирди. Буга байланыштуу ал мындай деп жазган: «Далилделүүгө тийиш болгон жагдайлардын негиздүү тизмесине кайрылып, бирок бул тизмеге алардын криминалистикалык маңызы ачыла турган деталдуу комментарийлерди берүүгө убакыт жеткен жокпу?»⁶⁸. 2001-жылы Р.С. Белкин ККМ жөнүндө: «ККМ илимпоздор да, практиктер да ага койгон үмүттөрдү актай албагандыктан, өзүнүн пайдалуулугун жоготту жана бул жылдар бою элес болуп көрүнгөн чындыктан улам, иллюзияга, криминалистикалык фантомго айланды» -деп кескин түрдө айтканы бар»⁶⁹.

⁶⁵ Белкин Р.С. Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. 3-е изд., доп. М.: 2001. - С. 739.

⁶⁶ Белкин Р.С. Курс криминалистики: учеб. пособие для вузов. 3-е изд., доп. М.: 2001. - С. 558.

⁶⁷ Белкин Р.С., Быховский И.Е., Дулов А.В. Модное увлечение или новое слово в науке?//Соц. законность. 1987. № 9. С. 10-11.

⁶⁸ Белкин Р.С. История отечественной криминалистики. М.: НОРМА, 1999. С.274- 275.

⁶⁹ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. М.: НОРМА, 2001. С.222-223.

Бул эмгек «Криминалистика: бүгүнкү күндөгү көйгөйлөр. Орус криминалистикасынын актуалдуу маселелери» анын акыркы эмгектеринин бири болгон, анда ал өзүнүн теориялык жүйөдалилдери жана аргументтери менен аталган проблемаларга окумуштуулардын жана практиктердин көңүлүн бурууга аракет кылган. Белгилей кетсек, анын аракети ийгиликсиз болгон эмес, анткени Р.С. Белкиндин ККМнын «фантомдук» табияты жөнүндөгү көз карашы юридикалык коомчулук тарабынан ар кандай кабыл алынган.

Ошентип, О.Я. Баев кийинчерээк өзүнүн макаласында мындай деп жазат: «Бул иште Р.С. Белкин туура корутундуга келди деп мен эч ойлобойм»⁷⁰, - деп баса белгилеп, бирок, «бул категориянын тергөө практикасына тиешелүүлүгүн ашыра айтууга болбойт. Ал көбөйтүү таблицасы эмес»- деген. Андан ары: «... жана ошентсе да кылмыштарды тергөө үчүн, ошондой эле башка ар кандай чыгармачылык процесс үчүн методикалык негиздер зарыл. Алардын бири ККМ экендигин айтып турат»⁷¹. ККМны андан ары өнүктүрүүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө Л.Л.Канаевский айтат⁷². В.П. Бахин да каралып жаткан криминалистикалык категориянын бар экендигинен күмөн санабайт⁷³.

Эгерде, мисалы үчүн, позицияны талдай турган болсок, Э.П. Ищенко, бир жагынан, Р.С. Белкинди ошол бөлүгүндөгү «кылмыштуулук менен күрөшүү практикасынын керектөөлөрү менен ККМ тармагындагы теориялык изилдөөлөрдүн ортосундагы ажырым барган сайын айкын болуп баратат»⁷⁴ деген пикирин колдогон. Экинчи жагынан, аларга ККМны баалуу практикалык мазмун менен толтуруу аркылуу бул маселени чечүүнүн жолун сунуштады, ошол эле учурда ал өзүнүн эски атын сактап калабы, типтүү маалымат модели же криминалистикалык матрица деп аталабы – маңызы маанилүү эмес⁷⁵.

⁷⁰ Баев О.Я. И все же: реальность или иллюзия (еще раз о криминалистической характеристике преступлений) // Вестник криминалистики. — М.: Изд-во «Спарк», 2002. — Вып. 1 (3). - С. 20.

⁷¹ Там же. - С. 23.

⁷² Канаевский Л.Л. Дискуссионные проблемы сущности типовой криминалистической характеристики преступлений и ее использования в процессе расследования // Вестник криминалистики. - М.: Изд-во «Спарк», 2002. - Вып. 1 (3). — С. 24-31.

⁷³ Бахин В.П. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // Вестник криминалистики. — М.: Изд-во «Спарк», 2000. - Вып. 1. — С. 21.

⁷⁴ Ищенко Е.П. Проблемы криминалистической характеристики преступлений // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина: Материалы междунар. науч. конф. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2002. С. 119.

⁷⁵ Ищенко П.П. Указ. соч. С. 122 - 123.

Белгилей кетчү нерсе, ошол эле учурда криминалистикалык адабиятта «ККМ» сыяктуу түшүнүктү колдонуудан качуунун өзүнчө тенденциялары болгон. Жогоруда айтылгандардын жаркын мисалы болуп 1989-жылы Москва мамлекеттик университетинин юридикалык факультети тарабынан даярдалган «Криминалистикалык изилдөөнүн типтүү моделдери жана алгоритмдери» аттуу жамааттык эмгек саналат, анда кылмыштын конкреттүү түрлөрүн иликтөөнүн типтүү программалары жөнүндө суроо коюлган, бул кылмыш ишинин белгилүү типтүү моделдерине негизделген. Мындан тышкары, кылмыш ишин иликтөөнүн планы, алардын пикири боюнча, кылмыш жөнүндө айрым алгачкы фактылык маалыматтарга ылайыкталган типтүү программанын тиешелүү вариантын жана ушул конкреттүү иш боюнча тергөөнүн шарттарын чагылдырууга тийиш.⁷⁶

Э.П. Ищенко жана А. Топорков төмөнкүлөрдү баса белгилейт: жеке криминалистикалык методика «тиешелүү бир тектүү кылмыштарды тергөөдө белгиленүүчү жана далилденүүчү» жагдайларды камтышы керек⁷⁷.

Алардын көз карашы боюнча, кылмыштуулуктун стандарттуу маалыматтык моделдерин (мындан ары - СММ) киргизүү практикада колдонуу үчүн кыйла жүйөлүү жана негиздүү болуп саналат, ал кылмыш ишин тергөөнүн криминалистикалык ыкмаларын калыптандыруу үчүн курал боло алат. СММди түзүү анын практикалык натыйжалуулугун жана аны колдонуунун функционалдуулугун камсыз кыла ала турган талаптарды эске алуу менен ишке ашырылууга тийиш, ал үчүн биринчи кезекте: 1) иликтенип жаткан жосундун элементтеринин ортосундагы болгон табигый байланыштарды аныктоону камсыз кыла ала турган жамааттын эң оптималдуу деңгээли; 2) аны менен бирге СММ айрым элементтердин суммасын эмес, кылмыштуу иш-аракеттин бирдиктүү тутумун көрсөтүүгө тийиш; 3) СММ аныкталган элементтердин укук бузуучунун инсандык өзгөчөлүктөрүнүн жана анын аракетинин ыкмасынын

⁷⁶ Аверьянова Т.В., Викарук А.Я., Колдин В.Я. и др. Типовые модели и алгоритмы криминалистического исследования: Монография. М.: Изд-во МГУ им. М.В. Ломоносова, 1989. С. 93

⁷⁷ Ищенко Е.Л. Топорков А.А. Криминалистика: Учебник / Под ред. Е.П. Ищенко. М.: ИНФРА-М, 2005. С. 491. Об этом же Е.П. Ищенко писал ранее. См.: Ищенко Е.П. Криминалистика. Краткий курс. М.: ИНФРА-М, 2003. С. 201

ортосундагы тыгыз байланышты чагылдырууга тийиш; 4) СММдин «чыгарылышы» изделип жаткан адамдын жеке белгилерин эмес, кылмышкердин жалпы мүнөздөмөлөрүн жана тергөө үчүн маанилүү болгон жагдайларды камтууга тийиш; 5) СММ изделип жаткан адам жана териштирилип жаткан окуянын башка жагдайлары жөнүндө жетиштүү ишенимдүү маалыматты алууну камсыз кылууга тийиш; 6) туура баалоо жана моделдик маалыматты пайдалануу⁷⁸.

Белгилей кетсек, ошондой эле 2007-жылы В.Я. Колдин бул көз карашты өзгөрүүсүз калтырган⁷⁹.

Ошентип, ККМны кылмыштарды иликтөө үчүн практикалык мааниге ээ болгон маалымат модели катары караган окумуштуулардын тобун бөлүп көрсөтүүгө болот.

Ошол эле 2005-жылдан 2010-жылдары чейин басылып чыккан юридикалык адабияттарды изилдөө, окумуштуу-криминалисттер ККМди *биринчиден*, анын жардамы менен ыктымалдык модели куручу кандайдыр бир матрицанын түрү катары карашарын көрсөтүп турат⁸⁰. *Экинчиден*, ККМ жөнүндө маалыматтардын системалаштырылган жыйындысы катары, анын негизинде анын фазасында тигил же бул кылмыштын моделин түзүүгө мүмкүндүк берет⁸¹. *Үчүнчүдөн*, кылмыштын өзгөчөлүгүн, курамын жана тергөөнүн баштапкы стадиясында да, андан кийинки этаптарында да зарыл болгон башка маалымат булактарын чагылдырган кылмыш жосунунун маалыматтык модели катары⁸². *Төртүнчүдөн*, кылмыш ишинин белгилүү бир түрүнүн эң туруктуу белгилери жөнүндө маалымат тутумунун бир түрү катары⁸³. *Бешинчиден*, алардын ортосундагы табигый байланыштарды чагылдырган жана стандарттуу

⁷⁸ Ищенко Е.П., Колдин В.Я. Указ. соч. С. 137 - 139.

⁷⁹ Криминалистика: информационные технологии доказывания: Учебник для вузов / Под ред. В.Я. Колдина. М.: Зерцало-М. 2007. С. 75 - 77

⁸⁰ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов. Под ред. Проф. Р.С. Белкина. -2-е изд. перераб. и доп. - М.: НОРМА, 2005. С. 693.

⁸¹ Гуськов К.В. Формирование криминалистической характеристики преступлений, связанных с легализацией (отмыванием) денежных средств или иного имущества, приобретенных незаконным путем // Российский следователь. 2008. № 6. - С. 2.

⁸² Птухина Л.А. Криминалистическая характеристика и ее роль в раскрытии и расследовании преступлений, связанных с таможенным перемещением товаров и предметов// «Черные дыры» в Российском законодательстве. 2006. № 4. - С. 291.

⁸³ Смирнов Г.К. Методика расследования торговли людьми: проблемы теории и практики: Монография. М.: Юрлитинформ, 2008. С. 86

варианттарды түзүүгө кызмат кылган белгилүү бир түрдөгү же топтун кылмыштарынын белгилеринин криминалистикалык көз карашынан алганда эң маанилүү маалымат системасы катары⁸⁴.

Н.П. Яблоков жана А.Ю. Головин «модельдөө методу ортомчу таанып-билүүнүн жалпы илимий ыкмаларынын бири катары соттук билимдердин мүмкүн болгон багыттарынын бирин гана чагылдырат»⁸⁵ деген фактыга негизсиз көңүл бурган эмес.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, ар кандай мезгилдерде окумуштуу-криминалисттер тарабынан иштелип чыккан ККМнын иштелип чыккан түшүнүктөрү бири-бирин байытып, бул маселе менен алектенген бүткүл юридикалык коомчулук тарабынан таанылган конкреттүү жана кеңири концепцияны түзүү үчүн негиз катары колдонулушу мүмкүн деп айтууга болот.

Бир нече жолу окумуштуулардын көңүлүн «көлөм» жана «мазмун» сыяктуу түшүнүктөр бурган, мисалы, С.С. Старченко жана М. Калаиджиева «...бул концепциянын өз ара байланышкан негизги мүнөздөмөлөрү, билимди өнүктүрүү процессинде концептуалдык аппараттын динамикасы дайыма түшүнүктөрдүн мазмунунун да, көлөмүнүн да өзгөрүшү менен байланышкан»⁸⁶ деп жазган.

Мисалы, Н.П. Яблоков белгилегендей, «КЖКнын доктринасынын алкагында кылмыштын айрым түрлөрүнүн ар кандай криминалистикалык жактан маанилүү аспекти гана талданбастан, ошондой эле кылмыш жасоонун ыкмасы, механизми, жагдайлары, инсандыгы жөнүндөгү маалыматтардын ортосундагы өз ара байланыштын типтүү өзгөчөлүктөрү да талдалып, алардын субьекттеринин жана бул мүнөздөмөнүн башка маалыматтык компоненттери ачылат. Бул мүнөздөмө – криминалистиканын маанилүү маалыматтык компоненти болуп саналат, анткени кылмыштардын ар кандай түрлөрүнүн криминалистикалык жактан өзгөчөлүктөрү жана өз ара мамилелери жөнүндө

⁸⁴ Криминалистика: Учебник / Под ред. А.Г. Филиппова. М.: Высшее образование. 2008. С. 310.

⁸⁵ Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система: Монография. М.: Юристъ, 2005. С. 128.

⁸⁶ Старченко Л.А., Калаиджиева М.А. Понятийный аппарат тезаурусов и операции на ЭВМ // Логико - методологические исследования: Сб. науч. работ / Под ред. А.А. Старченко. М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. С. 111.

маалыматтар тергөө ишинин маанилүү методологиялык компоненти болуп калды»⁸⁷. Ал эми Р.Л. Ахмедшинге келсек, ал: «дал ушул учур белгилүү бир кылмышты тергөөдө багыт берүүчү маалымат катары каралып жаткан категориянын билимдерин эффективдүү пайдалануу мүмкүнчүлүгүн аныктайт»⁸⁸ - деп баса белгилейт.

Биз В.Н. Исаенконун «Кылмыштардын түрлөрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөлөрү – бул тиешелүү изилдөөлөрдүн жана топторго бөлүнгөн айрым кылмыштардын жагдайларынын ортосундагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү издөөнүн акыркы натыйжалары катары изилдөөчүлөрдүн аң-сезиминде кеңейтилген илимий ой жүгүртүүнүн бир түрү»⁸⁹ - деп айткан пикирин бөлүшөбүз.

Белгилүү болгондой, типтүү криминалистикалык мүнөздөмөлөр окумуштуулардын – изилдөөчүлөрдүн аң-сезиминде гана камтылган эмес, ошондой эле илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары катары тиешелүү колдонмолордо, окуу китептеринде, окуу куралдарында, программаларда ж.б. камтылган. Кылмыш аракетинин тигил же бул түрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнө келсек, ал тергөөчүнүн кылмыш ишинин материалдарында, материалдарда, тергөө органдарынын ыкчам-издөө иш-аракеттеринин натыйжасында жана башка булактарда чагылдырылат.

Белгилүү бир кылмыш түрүнүн моделин түзүү үчүн шарттарды түзүүчү типтүү ККМ экенин эске алуу керек жана ал канчалык мазмун менен толтурулган сайын, анын маалыматтык модели ошончолук реалдуу болот, демек, тергөөнүн планы дагы эффективдүү жана келечектүү болуп калат.

Бул боюнча А.Г.Филипповдун көз карашы өтө кызыктуу, ал мындай деп жазат: «Кайсы бир, кыйла тар аймактын спецификалык белгилерин эсепке албастан иштелип чыккан кылмыштардын түрү же тобунун типтүү криминалистикалык мүнөздөмөлөрү практикалык мааниге ээ эмес». Ошондой эле, «типтүү

⁸⁷ Яблоков Н.П., Головин А.Ю. Криминалистика: природа и система. С. 87.

⁸⁸ Ахмедшин Р.Л. Криминалистическая характеристика личности преступника: Монография. Томск: Изд-во Томск, ун-та, 2005. С. 21

⁸⁹ Исаенко В.Н. Проблемы теории и практики расследования серийных убийств: Монография. М.: АНО «Юридические программы», 2005. С. 26 - 27.

криминалистикалык мүнөздөмөлөр өз ордунда гана эмес, өз убагында да так болушу керек - бир же эки жылдан кийин алар эскирип калышы мүмкүн»⁹⁰. Н.И. Яблоков болсо, кылмыштын тигил же бул түрүнүн криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн оригиналдуулугу «белгилүү бир даражада өзгөчө, улуттук, экономикалык, убактылуу факторлордон, эң негизгиси, иликтенип жаткан окуянын конкреттүү жагдайларынан көз каранды»⁹¹ деп эсептейт.

ККМнын элементардык курамы жөнүндөгү маселе өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Бүгүнкү күнгө чейин окумуштуу-криминалистердин арасында бирдиктүү пикир жок. Ар кандай авторлор ККМнын төрттөн он экиге чейин же андан да көп элементтерин тизмектешет. Бул тууралуу В.П. Бахин өзүнүн эмгегинде абдан жеткиликтүү берген⁹², ошондуктан биз анын майда-чүйдөсүнө чейин токтолбойбуз.

"ККМ кылмышты иликтөөгө көмөктөшүүчү ар кандай жагдайларды камтышы мүмкүн" деген пикирлер да бар⁹³.

Жашы жетпегендер тарабынан зомбулукту колдонбостон жасалган уурулук жана тоноо сыяктуу кылмыштардын эмпирикалык материалдарынын жалпыланган маалыматтары анын белгилерин чагылдырган жана каралып жаткан кылмыштардын тобун мүнөздөгөн элементтердин өз ара байланышы жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет, мисалы: типтүү издер жана алардын пайда болуу механизми, кылмыштын абалы, кылмышкердин инсандыгы, жабырлануучунун инсандыгы, мисалы, тоноочулук кылуунун жолу.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар кылмыштын предметинин өзгөчөлүгү менен, башкача айтканда, жашы жете элек тарабынан мүнөздөлөт. Жалпы кабыл алынган жазык мыйзамдарына ылайык, жашы жете электер деп кылмыш жасалган учурда он сегиз жашка чыга элек адамдар таанылат. Белгилей кетсек, Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза

⁹⁰ Филиппов А.Г. Общие положения расследования отдельных видов и групп преступлений // Криминалистика / Под ред. А.Г. Филиппова. - М, 2000. - С. 408.

⁹¹ Яблоков Н.П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории // Вест. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. —2000. — № 2. - С. 13

⁹² Бахин В.П. Криминалистическая характеристика преступлений как элемент расследования // Вестник криминалистики. — С. 19-20.

⁹³ Бидонов Л.Г. Криминалистическая характеристика убийств и система типовых версий о лицах, совершивших убийства без очевидцев. — Горький, 1978. - С. 7.

кодексинде, тактап айтканда, кылмыш жасалган учурда ал он төрт жашта болгондугу көрсөтүлгөн тактоочу пункт бар.

Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-процессуалдык мыйзамдарында мыйзам чыгаруучу эрезеге жете элек адамдарга карата өзгөчө мамилени белгилеген. Кыргызстандын жазык-процессуалдык мыйзамдарында жашы жете электерге карата кылмыш ишинин өндүрүшүнө арналган атайын бөлүмдөр бар экендиги бекеринен эмес.

Жашы жетпегендердин иштери боюнча сот өндүрүшүндө колдонулуучу Кыргыз Республикасынын жазык жана жазык-процессуалдык мыйзамдарында каралган өзгөчө эрежелер укук коргоо органынын кызматкеринин жалпы максаттарына жана принциптерине негизделет.

Жашы жетпегендердин катышуусундагы жазык иштерин тергөөнүн методологиясын иштеп чыгуу жана түзүү кылмыш субъектисинин өзгөчөлүктөрүнө негизделет, ал эми алардын жашы спецификалык белги болуп саналат.

Авторлордун позициясы жөндүү көрүнөт, ага ылайык курактык өнүгүүнүн каралып жаткан этабы төмөнкүлөр менен мүнөздөлөт: а) шашылыш жалпылоолорго алып келген турмуштук тажрыйбанын жетишсиздиги; б) алар үчүн авторитет же кумир болгон адамдарды тууроо тенденциясы ж.б.; в) чондордун, жакынкы чөйрөнүн таасирине өзгөчө ийкемдүүлүк; бул жерде топтук байланыш өзгөчө роль ойнойт; г) эрезеге жеткендигин, чечимдерди кабыл алууда көз карандысыздыгын көрсөтүүгө өзгөчө умтулуу; д) жашы жете элек бала аралашып жүргөн чөйрөсүндө өзүнүн кадыр-баркын бекемдөөгө, өзүн урматтоого умтулуусу; е) кээ бир учурларда чынчылдык, эрдик, жолдоштук дегенди өзгөчө түшүнүү; ж) коомдук жүрүм-турум көндүмдөрүнүн системасынын толук иштелип чыкпагандыгы жана ушуга байланыштуу көптөгөн аракеттердин ситуациялык мүнөзү (түзүлгөн кырдаалга ылайык келүү).⁹⁴

Көрсөтүлгөн негизги белгилери жашы жетпегендин жасаган кылмыштын бардык элементтеринде – кылмыштуу кол салуу объектисин, анын жасалган жерин,

⁹⁴ Руководство для следователей. Часть первая. Отв. редакторы В.В. Найденев, П.А. Олейник. М., Юридическая литература, 1981. - С. 182-183.; Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д.Б. Элькина, Т.В. Драгуновой. - М: Просвещение, 1967; Двойменный И.А. Социально-психологические особенности несовершеннолетних преступников // М., 1994. - с. 8-9

убактысын тандоодо көрүнөт, ошондой эле жашы жете электин аракетинен келип чыккан кылмыштын коомдук коркунучтуулугунун даражасы жана анын кесепеттери боюнча чечүүчү мааниге ээ. Ошол эле учурда жашы жете элек бала жасаган ар бир конкреттүү кылмыш ишинин квалификациясына карабастан, аларды бириктирген жалпы нерсе бар.

Жашы жетпеген айыпкердин инсандыгын жазык-процессуалдык категориясы жана криминалистиканын обьектиси катары салыштырып, бул адам жөнүндө маалыматтар тергөөчү же жазык сот өндүрүшүнүн башка катышуучусу тарабынан изилденгенине карабастан бар экендигин белгилей кетүү керек. Бир гана айырмачылык кылмыш-процессуалдык аспектиде жашы жете элек айыпталуучунун инсандыгы жөнүндө тергөөчү же жазык процессинин башка катышуучусу тарабынан табылган жана изилденген маалыматтар тиешелүү процесстик документтер түзүлгөн жана ишке тиркелген учурдан криминаликалык мааниге ээ болот.

Бул боюнча О.Я. Баев: «Далилге негизделген маалымат – жалпысынан маалыматтын бир түрү. Кылмыш жасоонун натыйжасында кылмыш-процессуалдык мааниде мындай далил эмес, кылмыш жасоого байланыштуу маалыматтар, анын натыйжасында көрсөтүлгөн чындыктын өзгөргөн фактылары бар. Мындай маалымат обьективдүү түрдө, кылмышты тергеп жаткан адамдын аң-сезиминен тышкары болот. Анын пайда болушу, сакталышы, кайра иштетүү мүмкүнчүлүктөрү белгилүү обьективдүү мыйзамдарга баш ийет. Далилдөө процессинде (далилдер) тергөөчүнүн аң-сезими, анын максаттуу ишмердүүлүгү, анын аты аталгандарды да, далилдерди түзүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн да таануунун негизинде маалыматка кайрылуусу гана акыркыларды аныктоого, маалыматка далилдөөчү күч берүүгө, аны ушул сапатка кошууга мүмкүндүк берет»⁹⁵ –деп абдан жөндүү айткан.

Кылмыш процессинин катышуучусу катары адамдын инсандыгы криминалисттердин көңүлүн көптөн бери буруп келет. Криминалистика боюнча алгачкы эмгектерде инсандын биологиялык (соматикалык) касиеттери жөнүндө

⁹⁵ Баев О.Я. Предмет криминалистики и теория судебных доказательств // Правоведение. - 1983. - №3. - С.98.

маалыматтар да, анын психологиялык өзгөчөлүктөрү, аларды издөө жана иликтөө процессинде колдонуу жолдору жөнүндө маалыматтар да кездешкени кокусунан эмес. Версияларды куруудан баштап ар кандай тергөө аракеттеринин тактикасына чейин жана тергөөнүн көптөгөн уюштуруу маселелерин чечүүдө: жеке адамдын психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу криминалистикалык тактиканын бардык маселелерин иштеп чыгууда зарыл деп табылган. Акырында бир катар авторлор укук бузуучунун инсандыгы, ал эми айрым учурларда күбө, жабырлануучу, тергөө аракетинин көмөкчү катышуучусу жөнүндөгү маалыматтарды органикалык элемент катары ар кандай жеке криминалистикалык теориялардын мазмунуна киргизе башташты. Бул маалыматтар негизинен криминалистикалык көндүмдөрдүн доктринасына, кылмыш жасоо ыкмасы жөнүндөгү доктринага жана башка теорияларга негизделген⁹⁶.

Кылмышты тергөөдө айыпталуучунун инсандыгын криминалистикалык изилдөөнүн маанилүүлүгүнө баа берүү кыйын. Ошол эле учурда адамдын көптөгөн касиеттеринин кайсынысы болбосун криминалистикалык жактан маанилүү болуп чыгышы мүмкүн. Алардын ичинен биринчиден, кылмышкердин кылмыш жасоо учурунда байкалып, айлана-чөйрөдө жана адамдардын аң-сезиминде материалдык жана идеалдуу издер түрүндө чагылдырылган касиеттери. Экинчиден, тергөө процессинин катышуучуларынын касиеттери соттук-медициналык мааниге ээ болуп, анын натыйжалуулугуна таасирин тийгизет жана тактикалык маңызын аныктайт⁹⁷. В. Жбанков туура белгилегендей, криминалистикада кылмышкерди аныктоо үчүн адамдын колдонууга мүмкүн боло турган ар кандай касиеттерине көңүл бурулат⁹⁸.

Жашы жете элек айыпкердин инсандыгын изилдөөдө криминалистиканын көз карашы боюнча эң кызыктуу касиеттери болуп төмөнкүлөр саналат: социалдык-демографиялык, моралдык-психологиялык жана биологиялык.

Тергөө жана соттук практиканы жалпылоодо кылмышкердин инсандыгы менен кылмыштын предметинин ортосундагы байланыш (арзан баалуу, керексиз

⁹⁶ Белкин Р.С. Курс криминалистики в 3-х т. Т. 2. - М., 1997. - С. 292.

⁹⁷ Криминалистика: Учебник / Отв. ред. Н.П.Яблоков. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрист, 1999. - С. 138.

⁹⁸ Жбанков В.А. Свойства личности и их использование для установления лиц, совершивших таможенные правонарушения. - М., 1999. - С. 16.

буюмдарды уурдоо, уурдалган жерде кыйла баалуу буюмдарды калтыруу), кылмышкер жана кылмышты жашыруу ыкмасы (психикалык жактан бузулган жашы жете элек балдар уурдалган буюмдарын көбүнчө кылмыш жасаган жердин жанында, сактоого начар жараксыз жерлерге (бадалдардын арасына, гараждардын ортосундагы жаракаларга, кире бериштеги тепкичтердин астына) жашырышат) жана башкалар.

ККМнын мааниси кылмыштын түрүнө жана аны жасоонун шарттарына жараша болот. Жогоруда белгиленгендей, ал кылмыш иликтөөнүн бардык учурларда колдонулбайт.

Ошол эле учурда ККМны колдонуу максатка ылайыктуу жана айкын эмес шарттарда же кылмыш жасаган адам белгисиз болгон тергөө кырдаалында жасалган кылмыштар үчүн гана мааниси бар деп айтуу туура эмес. Ошентип, психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар, психикалык жактан дени сак жашы жетпеген же бойго жеткен шериктери, анормалдуу жашы жетпегендер тарабынан жашырылган мүлктү табуу, ошондой эле акыл-эси бузулган жашы жетпегендердин катышуусунун жаңы далилдерин аныктоо үчүн, бул категориядагы ККМ айыпкердин катышуусунда бул жашы жетелек психикалык жактан бузулган деп болжолдоого мүмкүндүк берет жана жарым-жартылай же толук өзүн-өзү күнөөлөгөн версияларды сунуштайт.

Маалыматтын жетишсиздигинен, психикалык жактан бузулган жашы жете элек кылмышкерлердин кылмышты даярдоодо, жасоодо жана жашырууда мүнөздүү жүрүм-турумун билүү тергөөчүгө жасалган кылмыштын жагдайлары жөнүндө көбүрөөк биле тургандай таасир калтыруучу ыкманы колдонуу менен сурактарды жана башка тергөө аракеттерин жүргүзүүгө жардам берет.

Тергөөнүн негизги багыттарын аныктоодо, көмүскө шарттарда жасалган кылмыштар үчүн кылмыштын жагдайы, куралы, орду, убактысы, ыкмасы, кылмыштын башка белгилери менен кылмышкердин өздүгүнүн ортосундагы аныкталган өз ара байланыштар кылмыш жасаган субъектти аныктоого жардам берет. Ошентип, биз кылмыш жасоо ыкмасы менен бул жосунду жасаган

кылмышкердин психикалык аномалиясынын түрүнүн ортосундагы өз ара байланыштарды аныктадык, муну билүү кылмыш жасоого катышкан адамдарды издөөнү жеңилдетет жана тездетет.

Ошентип, психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарды тергөө үчүн ККМнын мааниси чоң жана бул чөйрөдө ар кандай категориядагы кылмыштар боюнча масштабдуу изилдөөлөрдү талап кылат.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыш-жаза жосундары олуттуу өзгөчөлүктөргө ээ, бул жеке тергөөнүн методологиясын иштеп чыгуу үчүн негиз болуп саналат жана бул категориядагы жазык иштери боюнча тергөө органдарын адистештирүүнү талап кылат. Жашы жетпегендердин катышуусундагы жазык иштеринин өзгөчөлүгү кылмышкерлердин өздөрүнүн да, жазык процессинин башка катышуучуларынын да жаш курагынын өзгөчөлүгү менен аныкталат - булар жабырлануучулар жана күбөлөр, алардын көбү жашы жете элек балдар.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, жаш курактык эстеп калуу, кабыл алуу, жасалган өзгөчө коркунучтуу жосун жөнүндө фактылык маалыматтарды жалпылоо жана кайра чыгарууга шашылуунун өзгөчөлүгү менен мүнөздөлөт. Бул өзгөчөлүктөр жазык сот өндүрүшүнүн бардык субьекттери тарабынан эске алынууга тийиш.

Предметтин өзгөчөлүгүн билүү бул категориядагы адамдар жасаган бардык кылмыштарга мүнөздүү болгон элементтерди, ошондой эле жашы жете элек адам тарабынан жасалган кылмыштын кайсы түрүнө карабастан, мыйзам ченемдүүлүктөрүн сүрөттөөгө мүмкүндүк берет.

Бир катар илимпоздор белгилүү бир предметке багытталган кылмыштарды иликтөөнүн жеке ыкмаларын иштеп чыгууга көптөн бери көңүлүн бурушкан⁹⁹. Акыркы жылдарда илимпоздор атайын предметтер боюнча мамлекеттик айыптоону камсыз кылуунун жеке ыкмаларын иштеп чыгуу боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп жаткан тенденция байкалды.

⁹⁹ Криминалистика. Учебник для вузов. Под. ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, проф. Р.С.Белкина. Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М. М., 1999. Гл. 52,54, 55; Криминалистика. Под ред. Проф. И.Ф. Крылова и проф. А.И. Бастрыкина. Издательство «Дело». М., 2001. Гл. 42; Курс криминалистики: В 3 т. Т. 2, 3, Под ред. О.Н. Коршуновой и А.А. Степанова. - СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004

Маселен, мамлекеттик айыптоочу үчүн кылмыш окуясынын өзгөчөлүктөрү гана маанилүү болбостон, ал үчүн анын ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө маанилүү курамдык бөлүгү болуп жазык сот өндүрүшүнүн сотко чейинки этаптары кылмыштуу окуяны иликтөө процессинин өзгөчөлүктөрү да санала тургандыгын белгилей кетүү керек¹⁰⁰.

Тергөөчү кылмыш-жаза жосуну болгон окуя, анын түздөн-түз катышуучулары жана иш үчүн мааниси бар башка жагдайлар жөнүндө бардык маалыматтарды конкреттүү булактардан алат, атап айтканда: тергөө аракеттерин жүргүзүүдө, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, эксперттердин корутундулары ж.б., андан кийин алынган маалымат тергелип жаткан кылмыш ишинин материалдарында чагылдырылат. Бул учурда эки деңгээлдеги жазык ишинин материалдарында таанып-билүү процессинин жүрүшүн жана натыйжаларын чагылдыруунун адекваттуулугу: маалымат алуунун адекваттуулугу жана аны чагылдыруунун адекваттуулугу процессуалдык документтерде камсыз кылынышы керек деген пикирге кошулабыз.¹⁰¹

Бирок, ошол эле учурда, белгилүү бир жагдайларда тергөөдө ката кетириши мүмкүн болгон жалпы мыйзам ченемдүүлүктөр бар, ошондой эле тергөө органынын белгилүү бир кызматкеринин мүнөздүү белгилери бар, алар өз ишмердүүлүгү менен териштирүүнүн кээ бир кемчиликтеринин пайда болушуна салым кошоорун белгилей кетүү керек. Эгерде тергөө органдары же алдын ала тергөө органдары жашы жете электердин катышуусу менен жасалган кылмышты тергөөдө илимий сунуштарды жетекчиликке алышса жана таанып-билүүнүн формаларына жана ыкмаларына ээ болсо, анда, эреже катары, далилденүүгө тийиш болгон жагдайларга тийиштүү максат коюлат жана толук баа берилет. Бул иш боюнча мамлекеттик айыптоочунун милдети жөнүндө айта турган болсок, ал аларды изилдөөнүн жетиштүүлүгүнө баа берүүдөн жана чыгарылган корутундулардын негизинде соттук териштирүүнүн жүрүшүндө

¹⁰⁰ Коршунова О.Н. Теоретические и прикладные проблемы уголовного преследования: Монография. СПб, 2006. С. 123,

¹⁰¹ Коршунова О.Н. Теоретические и прикладные проблемы уголовного преследования: Монография. СПб., 2006. - С. 29.

болгон далилдерди изилдөөнүн эң ылайыктуу тартибин жана тактикасын тандап алуудан турат¹⁰².

Тергөө аракеттери кылмыштардын бул категориясы боюнча тергөөнү уюштуруунун жана пландаштыруунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн эске албастан жүргүзүлсө, бул олуттуу көйгөйлөргө алып келиши ыктымал. Тергөөчү жашы жетпегендердин катышуусундагы кылмыштарды тергөөдө эң мүнөздүү болгон тергөө каталарынын пайда болушу жөнүндө маалыматка ээ болууга тийиш.

Жазык-процессуалдык мыйзамдар, эгерде Кыргыз Республикасынын ЖПКнын 54-главасында башкача белгиленбесе, Жазык-процесстик мыйзамдар жашы жетпегендердин катышуусу менен далилдик маалыматтарды чогултуу эрежелерин аныктайт, алар жалпы эрежелерге ылайык жүзөгө ашырылат. Бул главаларда жашы жетпегендердин катышуусунда жазык иштерин тергөөнүн кошумча процесстик эрежелери белгиленет, ошону менен тергөө органдарын ушул өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен каралып жаткан кылмыштардын категориясынын окуясын билүү процессинин өзүн изилдөөгө милдеттендирет. Атайын процессуалдык талаптардан тышкары жашы жетпегендердин катышуусунда тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн тактикасы боюнча илимий сунуштар иштелип чыгып, ишке киргизилген. Албетте, жашы жете электердин катышуусу менен жасалган кылмыштарды иликтөө тактикасын билбеген тергөө жана алдын ала тергөө органдары үчүн бул кылмыштардын системасынын бардык элементтерин жетиштүү түрдө иликтөө жана аныктоо кыйын. Мындай иш-аракеттердин натыйжасында далилдер аларда камтылган маалыматтардын позициясы боюнча анча маанилүү эмес, ал эми процесстик көз караштан алганда жол берилгис деп табылышы мүмкүн.

Жогоруда айтылгандар, **1) ККМ элементтердин туш келди жыйындысы эмес, бүтүндөй татаал реалдуу система экенин ырастоого мүмкүндүк берет.** Мындан тышкары, ККМнын элементтери болуп укук бузуунун жагдайлары жөнүндө

¹⁰² Коршунова О.Н. Общие положения методики поддержания в государстве иного обвинения в суде первой инстанции. Руководство для государственных обвинителей: криминалистический аспект деятельности / Под ред. О.Н. Коршуновой. -СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. С. 185.

маалымат да, аны даярдоо стадиясы жана аны жашыруу жөнүндө да маалымат саналат. Ошол эле учурда көпчүлүк окумуштуу–криминалисттер тарабынан таанылган ККМнын маңызына таянып, ал кылмыш системасынын элементтерин терең талдоо, ошондой эле кылмыштар жөнүндө маалыматтарды илимий жана статистикалык жалпылоонун натыйжасында пайда болгон, белгилүү бир топ тарабынан жасалган жана андан аркы аракеттерди уюштуруу үчүн баштапкы чекит болуп саналат. **2)** «Кылмыш иштери боюнча далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар» менен «ККМ» түшүнүктөрүнүн ортосундагы карама-каршылык жөнүндө негиздүү көз караш бар жана алардын биринчиси экинчисине сиңирилбейт жана алардын эрежеде бекемделишине байланыштуу мыйзам, өзгөчө мааниге ээ. **3)** Өзүнүн мазмуну боюнча жашы жете электердин катышуусу менен ККМ системанын мыйзам ченемдүүлүктөрүн, алар тарабынан жасалган кылмыш аракеттерин, кылмыштын криминалистикалык жактан маанилүү элементтерин жана алардын өз ара байланышын маалыматтык модель катары образдуу түрдө сүрөттөйт. Мындан тышкары, жашы жете электердин катышуусу менен ККМнын коомдук коркунучтуу жосундарды иликтөөнүн белгиленген ыкмалары, типтүү кылмыш үчүн мүнөздүү документтерди чогултуунун салттуу тартиби катары сүрөттөмөнүн жана жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыш иштери боюнча далилдерди чогултуу тартибинин өзгөчөлүктөрүн баяндоо мазмуну негизделген комплекстүү мүнөзгө ээ. Мындан тышкары, ал жашы жетпегендердин катышуусундагы кылмыш аракеттеринин каралып жаткан категориясына гана мүнөздүү болгон кылмыш системасынын криминалистикалык жактан маанилүү элементтеринин мүнөздүү да, спецификалык да белгилерин сүрөттөйт. **4)** Типтүү ККМ маалымат базасы болуп саналгандыктан жана анык эмес шарттарда болжолдуу кылмышкердин версиясын сунуштоо жана текшерүү үчүн колдонмо катары кызмат кылгандыктан, ошондой эле дедукция ыкмасы, моделдөө ыкмасына кошумча аналогияны колдонууга болот деп болжолдоого болот, анткени тергөөнүн жүрүшү «жалпыдан жекеге» өтөт.

Кыясы бул түшүнүктүн мазмунун өтө кенен аныктоого болбойт окшойт. Кээ бир криминологдор ага бул кылмыштарды аныктоонун жана ачуунун салыштырмалуу жалпы мүнөздөгү белгилерин, кылмыштардын тигил же бул түрүнө же тобуна мүнөздүү из түзүү механизмин, эң типтүү далилдерди, кылмыштардын мотивдерин жана максаттарын, типтүү жагдайларды камтыйт. тигил же бул түрдөгү кылмыштарды жасоого көмөктөшөт. Кээ бир криминалисттер ага бул кылмыштарды аныктоонун жана ачуунун өзгөчөлүктөрүн, салыштырмалуу жалпы мүнөздөгү белгилерин, изинин калыптануу механизмин, кылмыштуу кол салуулардын бир түрүнө же тобуна мүнөздүү, кылмыштардын эң типтүү далилдери, мотивдери жана максаттары, кылмыштын белгилүү бир түрүн жасоого шарт түзгөн типтүү жагдайларын камтыйт. Башка авторлор ККМнын аныктамасы анын элементтеринин толук санын камтышы керек деп эсептешет.

Окумуштуулардын белгилүү тобунун пикири боюнча, ар бир ККМнын мазмуну анын элементтеринин катаал тизмеси менен чектелбеши керек.¹⁰³

Белгилүү айырмачылыктарга карабастан, бул маселени изилдөөчүлөрдүн көбү ККМнын структурасын түзгөн негизги элементтерине кайрылышат: а) бул түрдөгү кылмыштардын типтүү ыкмалары жана бул ыкманы айлана-чөйрөдө колдонуунун натыйжасында келип чыккан издер-чагылуулар жөнүндө маалыматтар; б) субъекттин жеке касиеттери жөнүндө маалыматтар; в) ушул түрдөгү кылмыштарды жасоонун жагдайлары жөнүндө маалыматтар¹⁰⁴.

Мүнөздөмөнүн башка структуралык элементтери да адабиятта көрсөтүлгөн. Тактап айтканда: кылмыш ишинин механизми; кылмыштын предмети; жабырлануучунун инсандыгы; кылмыш ишинин кесепеттери (зыяны); кылмыш жасоого көмөктөшүүчү типтүү себептер жана шарттар¹⁰⁵.

Биздин оюбузча, бул элементтер олуттуу өзгөчөлүктөргө ээ, кылмыштардын бул тобун мүнөздөйт жана мүнөздөмөлөрдү түзүү жана кылмыштарды иликтөөнүн жеке ыкмаларын иштеп чыгуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

¹⁰³ Коновалов С. И. Теоретико-методологические основы криминалистики: современное состояние и проблемы развития. Волгоград, 2001. С. 67—72

¹⁰⁴ Белкин Р.С. Курс криминалистики. М., 2001. С. 736

¹⁰⁵ Криминалистика: Учебник для вузов/под ред. Герасимова И.Ф., Драпкина Л.Л. - М, Высшая школа, 1994. -С. 330-333.

Биз өз алдыбызга КПКга өзүбүздүн аныктама түзүүнү милдеттендирбегендиктен, биз тарабынан бөлүшүлгөн автордук пикирдин көрсөтүлгөн категориясынын концепциясын белгилеп өтүүнү логикалык жактан гана туура деп эсептейбиз. Ошентип, Г.И. Гатауллина төмөнкүдөй терминологиялык концепцияны сунуш кылат: «Кылмыштардын типтүү криминалистикалык мүнөздөмөлөрү – бул тигил же бул категориядагы (топтогу) кылмыштардын репрезентативдик санын деталдуу сыпаттамалоонун негизинде түзүлгөн, тергөө версияларын түзүү үчүн негиз болуп кызмат кылган жана кылмыштын конкреттүү ишинин ыктымалдык моделин түзүүгө мүмкүндүк берүүчү мындай кылмыштар (кылмыш жасоонун жана жашыруунун чөйрөсү, ыкмасы жана механизми, кылмышкердин жана жабырлануучунун инсандыгы) өз ара байланышкан жана өз ара байланышка көз каранды типтүү элементтердин системасын чагылдырган илимий абстракция»¹⁰⁶.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде, биз айта алабыз:

1. ККМ сыяктуу илимий категория үчүн мүнөздүү (өзгөчө) негизги белгилер болуп төмөнкүлөр саналат: 1) мазмундук компоненти кылмыштын башка тобуна же түрүнө карата колдонулуучу жана олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон динамикалык илимий категория болуп саналат; 2) ККМны түзүүдө эмпирикалык материалдардын олуттуу массивдери колдонулат, мында ар кандай категориялардагы кылмыштардын репрезентативдик сыпаттамалары сүрөттөлгөн кырдаалга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырган алардын абстрактуу моделин иштеп чыгуу үчүн негизги негиз болуп калат; 3) ККМнын практикалык мааниси ал окуянын ыктымалдык модели катары иш алып баргандыгында жана версияларды сунуштоо үчүн негиз болуп кызмат кылат, тергелип жаткан кылмыш сотко чейинки өндүрүш процессинин конкреттүү учуруна карата потенциалдуу ыктымалдык моделин түзүүгө мүмкүндүк берет; 4) ККМ - бул анын түзүүчү элементтеринин өз ара байланышкан жыйындысы, мында алардын айрымдарынын ортосунда өз ара байланыштар бар; 5) бул

¹⁰⁶ Гатауллина Г.И. Криминалистические особенности расследования общеуголовных корыстных преступлений, совершенных несовершеннолетними с психическими аномалиями: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 : Уфа, 2003 - с.30.

элементтердин кокустук жыйындысы эмес, соттук-медициналык маанидеги жалпыланган фактылык маалыматтардын системасы, ал төмөнкү компоненттерден турган ажырагыс түзүлүшкө ээ: а) алынган маалыматтарга негизделген, кылмыштарды ачууга жана тергөөгө көмөктөшүүчү илимий корутундулар; б) эмпирикалык материалдарды жалпылоонун натыйжасында алынган, мыйзамга каршы аракеттердин криминалистикалык маанилүү белгилерин табигый түрдө чагылдырган фактылык маалыматтар; в) сотко чейинки (өндүрүштүк) тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн практикасын жалпылоонун жүрүшүндө алынган маалыматтар; г) кылмыш ишин натыйжалуу ачууну жана тергөөнү камсыз кылуу үчүн тергөөчү талап кылган маалыматтардын тутуму; б) криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн мазмуну кылмышты түздөн-түз криминалистикалык позициялардан мүнөздөгөн, ошондой эле квалификациялуу жана натыйжалуу тергөөгө көмөктөшүүчү курамдык бөлүктөр (элементтер) болушу керек.

2. ККМ жашы жете электердин керт башынын кызыкчылыгын көздөгөн кылмыштарын тергөөнүн жеке ыкмаларын иштеп чыгуунун олуттуу компоненти катары да, тергөөчүнүн ишинин натыйжалуулугун жогорулатууда олуттуу роль ойной турган методикалык сунуштарды түзүүнүн негизи катары да каралууга тийиш. Бул чөйрөдө мындай мамиле кылуу бир катар факторлор менен аныкталат: 1) криминалистикалык мүнөздөмө – бул тергөө, эксперттик, оперативдүү-издөө, соттук практиканы талдоого негизделген жана ушул практикада тиешелүү түрдөгү кылмыштарды тергөөнүн методологиясы аркылуу колдонулган илимий абстракция, аны иштеп чыгуунун баштапкы негизи (мүнөздөмөсү) болуп саналат, демек, бул биз карап жаткан категорияга да тиешелүү; 2) Каралып жаткан иштердин категориясында, ККМ менен далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын ортосунда жетишээрлик тыгыз байланыштын болушу аларды айкалыштыруу зарылдыгын билдирбейт, анткени булар бир катардагы жана эки жактуу түшүнүктөр эмескендигин белгилей кетүү керек. Далилдөө предмети КРнын ЖПКда аныкталган, ошондуктан милдеттүү болуп саналат жана кеңеш берүүчү мүнөзгө ээ болгон жазык-

процессуалдык кодекс менен алмаштырылышы мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу ККМ жана далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар өз ара тыгыз байланышкан, бирок бул категориядагы иштерди иликтөөнүн жеке соттук-медициналык ыкмаларынын өз алдынча элементтери катары каралууга тийиш;

3) Сотко чейинки өндүрүш органдары ККМнын бул түрүн билиши керек, анткени андагы маалыматтар анын ишинин стратегиясы жана тактикасы, биздин шартта бул жашы жетпегендердин ишинин керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмыштары, ошондой эле алардын корутундулары аныкталуучу маалыматтын ажырагыс, маанилүү бөлүгү болуп саналат.

4) Тергөөчүнүн жашы жете электердин керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмыштуулук системасынын элементтерин жана алардын өз ара байланыштарын изилдөөсү жана билүүсү, мүмкүн болгон тергөө кырдаалдары, анын ичинде чыр-чатактар жана ушул позициялардын негизинде бүтүндөй каралып жаткан иштердин категориясы боюнча процесстик аракеттерди жүргүзүүнүн эң натыйжалуу тактикасын тандоо, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштардын ошондой эле иштер боюнча болгон далилдердин айрым элементтерин изилдөө ага тергөөнүн толуктугуна ар тараптуу жана объективдүү баа берүүгө, кылмыш иши боюнча чогултулган далилдерди талдоо, келтирилген версияларды текшерүү, алдын ала айтууга мүмкүндүк берет;

5) Биринчи кезекте жашы жете электердин кылмыштуулугунун системасын бардык мыйзам ченемдүүлүктөрү, байланыштары жана криминалистикалык жактан маанилүү элементтери менен сүрөттөгөн ККМ каралып жаткан чөйрөдө жеке тергөө ыкмаларын өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат;

6) негизинен каралып жаткан иштердин категориясы үчүн кылмыш-жаза мыйзамынын бөлүмдөрүнө же белгилүү бир главанын беренелеринин топторуна (мүмкүн бир берене же анын бир бөлүгү болушу мүмкүн) басым жасоо менен кылмыштын бул түрүн тергөөнүн методологиясы иштелип жатат. Ошол эле учурда системаны түзүүчү элемент кылмыштуу кол салуу объектиси болуп саналат, ал жашы жете электер тарабынан керт башынын кызыкчылыгы үчүн кылмыш жасаган жана аны жасоонун ордун, ыкмасын жана убактысын

тандоону ж.б. аныктайт; Ошол эле учурда системаны түзүүчү элемент кылмыштуу кол салуу обьектиси болуп саналат, ал жашы жете электер тарабынан керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасаган кылмышын жана аны жасоонун ордун, ыкмасын жана убактысын ж.б. тандоону аныктайт; 7) ККМнын бул маалыматтарынын милдеттүү шарты болуп жашы жете элек субъекттин анын башка элементтеринин өзгөчөлүгүн аныктоочу мүнөздөмөлөрдүн өзгөчө жыйындысы болушу саналат; 8) Тергөөчүнүн жашы жете электердин катышуусу менен жасалган жалданма мүнөздөгү кылмыш-жаза аракеттеринин системасынын элементтерине тиешелүү типтүү маалыматтарга ээ болушу ага изилдөөнүн жүрүшүндө күч-аракетти так эмнеге багыттоо зарыл экендигин аныктоого мүмкүндүк берет жана тергелип жаткан жазык ишинин материалдары, ошондой эле тергөө аракеттеринин процесси бул категориядагы кылмышты мүнөздөгөн белгилер толугу менен аныкталганбы же жокпу аныктайт. Эгерде жазык ишинин материалдарында маанилүү элементтер жана алардын ортосундагы байланыштар жөнүндө маалыматтар жок болсо, бул сотко чейинки өндүрүштө орун алган боштуктардын далили болуп саналат жана кылмыш ишинин окуясынын бул элементи боюнча тергөөчүгө жаңы далилдерди түздөн-түз чогултуу боюнча чараларды көрүүнүн максатка ылайыктуулугун көрсөтөт.

3. Эмгекте көрсөтүлгөн терминологиялык аныктамалар, биздин оюбузча, жалпысынан алганда, ККМ боюнча көз караштардын маңызы өзгөргөн жок деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Бүгүнкү күнгө чейин, кээ бир окумуштуу-криминалисттер ККМ жана кылмыш моделинин концепциясын бирдей деп эсептей беришет, бирок, биздин көз карашыбыз боюнча, мындай корутунду үчүн жетиштүү негиздер жок. Албетте, кылмыштуу акт боюнча маалыматтардын болушу анын болжолдуу моделин түзүү үчүн шарттарды түзөөрүндө шек жок. Бирок, ошол эле учурда, бул КЖП кылмыштын бетин ачуу үчүн маанилүү маалымат экенин билдирет, демек, ал дагы эле кылмыштуу аракеттин моделине карата негизги болуп саналат. Кылмыш жөнүндө маалымат обьективдүү мүнөзгө ээ, ал эми маалыматтарды пайдалануу менен курулган

тергелип жаткан коомдук коркунучтуу жосундун моделинин түзүмү мурдатан эле бул түзүмдөгү элементтердин өз ара мамилелерине белгилүү бир субъективдүү баа берүүнүн натыйжасы экендигин жана элементтерди моделдөө болжолдуу деңгээлде версиялар түрүндө жүргүзүлөрүн эске алуу керек. Долбоордук моделдин мазмуну негизинен тергөөчү криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн элементтеринин ортосундагы мамилелерди кандай чечмелей турганынан көз каранды.

4. Жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулуктун өсүшү, анын сапаттык көрсөткүчтөрүнүн өзгөрүшү алар жасаган кылмыштарды эң тез жана сапаттуу иликтөө үчүн илимий жактан негизделген түрдүү каражаттарды жана ыкмаларды колдонууну талап кылат. Кылмыштардын бетин ачууга, иликтөөгө жана тергөөгө байланышкан көптөгөн кыйынчылыктарды жеңүү тигил же бул түрдөгү кылмыштардын олуттуу санын изилдөөнүн жана жалпылоонун негизинде иштелип чыккан жашы жетпегендердин катышуусундагы типтүү ККМны колдонуу менен мүмкүн болот. Эң кеңири таралган ыкмалар, кылмыш жасоонун жагдайлары (жери, убактысы ж.б.) жөнүндө маалыматтар, тергөөдө жаткан кылмышты жасоого мүмкүн болгон жашы жете электин эң типтүү инсандыгынын мүнөздөмөлөрү тергөө үчүн туура багытты тандоого жардам берет.

5. Керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыш жосунун криминалистикалык жана криминалистикалык позициядан кароо татаал реалдуу система катары кырдаалдын башка ар кандай иш-аракет системалары менен байланышын билдирет, бул соттук илимий изилдөөлөрдүн чөйрөсүн кеңейтүүгө жана чектөөгө мүмкүндүк берет жана ошону менен бирге, жазык куугунтугунун субъекттери өз ишмердүүлүгүнө каралып жаткан жазык иши боюнча объективдүү чындыкты үйрөнүүнүн жетиштүү заманбап кошумча ыкмаларын киргизүүгө жана акыр аягында алардын ишинин сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк алышат. Жогорудагы мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруунун өзү эле кылмыштуулуктун реалдуу системасын илимий изилдөөнүн натыйжаларын тийиштүү түрдө сыпаттоо үчүн шарттарды түзөт жана бул функция, албетте,

жашы жете электердин керт башынын кызыкчылыгы үчүн жасалган кылмыштарын комплекстүү сыпаттоо аркылуу жүзөгө ашырылат. Анын негизги элементтеринин ортосундагы байланыш качан түзүлүп, бул мамилелердин өзгөчөлүгү далилденсе жана дал келгенде, ККМ илимий баалуулукка жана жаңылыкка, ошондой эле практикалык мааниге ээ болот. Ушундан улам, криминалистикалык мүнөздөмө обьекти боюнча окшош кылмыштуу кол салуулардын сыпаттоосу менен гана эмес, ошондой эле кылмыштуу аракеттер менен мүнөздөлөт, аларды комплекстүү сыпаттоо үчүн негиз болуп аларды жасаган субъекти тарабынан кол салууларды жалпылоо саналат.

1.3. Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштарынын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн өзгөчөлүктөрү

Пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштарга өз пайдасын көздөгөн максатта жасалган кылмыштар кирет. Ошол эле учурда кылмышкер зомбулукту өзүнүн кылмыштуу максатына жетүү каражаты катары колдонуу мүмкүнчүлү деп ойлобойт. Изилдөөнүн өз алдынча обьектиси катары ээлик кылуучу кылмыштарды тандап алуунун негизи бул кылмыштардын сапаттык белгилери, атап айтканда, багытталган мотивация болуп санала¹⁰⁷. Кылмыш-жаза кодексинде пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштардын бир кыйла чоң тизмеси бар, бирок жашы жете элек балдар өздөрүнүн жаш курагына байланыштуу керт башынын пайдасы үчүн менчикке каршы кылмыштарды гана жасашат. Аларга уурулук, зордук-зомбулуксуз каракчылык жана опузалап алуу, алдамчылык, өзүнө ыйгарып алуу же ысырап кылуу, өзгөчө баалуу обьектилерди уурдоо, алдамчылык же ишенимге кыянаттык менен мүлккө зыян келтирүү кирет¹⁰⁸. Соттук-тергөө практикасындагы талдоолор жашы жетпегендердин ыйгарып алуу же коротуу, өзгөчө баалуу буюмдарды уурдоо,

¹⁰⁷ Криминология: учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / А.Ф. Агапов [и др.]; под ред. В.Д. Малкова. М., 2006. С. 92.

¹⁰⁸ Кочои С.М. Уголовное право. Общая и Особенная части: краткий курс. М, 2010. С. 87

алдамчылык же ишенимге кыянаттык менен мүлктүк зыян келтирүү сыяктуу кылмыштарды жасоого ыксыз экенин көрсөттү. Ушуга байланыштуу, бул изилдөөнүн алкагында, пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштар деп уурулук, зордук-зомбулуксуз талап-тоноочулук жана опузалап талап кылуу, алдамчылык, б.а. жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштарды айтабыз.

Жогорудагы изилдөөнүн негизинде (иштин экинчи бөлүмүндө) жашы жете электердин ККМсына соттук-медициналык позициядан түздөн-түз жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы жасаган кылмыштарын мүнөздөгөн, аларды тез жана квалификациялуу иликтөөгө көмөктөшүүчү компоненттер камтылууга тийиш. Бул категориядагы иштердин ККМнын анын мазмунун аныктоочу негизги структуралык элементтери болуп төмөнкүлөр саналат:

1) кылмыштуу кол салуу механизми жана анын изинин калыптанышы, анын элементтери катары жашы жете электердин кылмыш жасоого даярдануу фактылары, куралды колдонуу жана кылмыш жасоонун типтүү ыкмасы, кылмышты жашыруунун типтүү ыкмасы;

2) кылмыш жасалган жагдай (кылмыш жасалган жер жана убакыт, кылмыштын предмети жана обьекти, курчап турган чөйрөнүн материалдык обьекттери жана табигый-климаттык, жүрүм-турумдук, психологиялык, өндүрүштүк жана тиричилик жөнүндө маалыматтар) жашы жетпегендердин кылмыш жасоосунун кээ бир башка шарттары;

3) кылмышкердин инсандык өзгөчөлүктөрү (курагы, психологиялык, физикалык ж.б.) жана айыпталуучунун (шектүүлөрдүн) жүрүм-туруму, ошондой эле жашы жете электердин кылмыштуу топторунун түзүлүшүнүн жана иштешинин өзгөчөлүктөрү;

4) жабырлануучунун инсандык өзгөчөлүктөрү.

Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы жасаган кылмыштарынын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн түзүмүндөгү элементтердин төмөндөгү тизмеси жүйөлүү варианттарды келтирүүгө жана тергөөнүн эң рационалдуу

багыттарын аныктоого мүмкүндүк берүүчү маалыматтык моделдик базаны түзөт деп эсептейбиз.

Биздин оюбузча, бул элементтердин мазмунун ачуу жашы жетпегендер тарабынан пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштардын адекваттуу криминалистикалык мүнөздөмөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет.

В.Л. Васильев кылмышкердин инсандыгы жөнүндө кылмыш психологиясынын көз карашынан айтат жана анын пикири боюнча, айыпкердин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө кылмышты иликтөөнүн ажырагыс бөлүгү болууга тийиш жана ар бир конкреттүү учурда бул маалыматтардын диапозону кылмыш ишинин категориясына жана мүнөзүнө жана айыпталуучунун жеке өзгөчөлүктөрүнө жараша такталууга тийиш. Кылмышкердин (айыпкердин) инсандыгы тергөөчүгө белгилүү бир иш боюнча жазык мыйзамдарынын, жазык-процессуалдык, криминалистикалык, криминалогиялык, түзөтүү эмгек маселелерин чечүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берүүчү чектерде изилденүүгө тийиш¹⁰⁹. Кылмышты иликтөөдө кылмышкердин инсандыгын изилдөөнүн чегин так аныктоо үчүн мындай изилдөөнүн максаттарын тактоо зарыл.

Кылмышкердин инсандыгы кылмыштын криминалистикалык белгилеринин элементи катары адамдын аң-сезиминин эмоционалдык жана рационалдык чөйрөлөрүнүн психологиялык-физиологиялык касиеттеринин жана сапаттарынын, мотивациялык мамилелеринин туруктуу криминалистикалык жактан маанилүү жыйындысы болуп саналат, кылмыштын изин даярдоо, жасоо жана жашыруу процесси, ошондой эле анын кылмыштан кийинки жүрүм-туруму кылмыштын изинде чагылдырылат¹¹⁰. Жашы жете элек кылмышкердин инсандык мүнөздөмөсү ар кандай жеке психикалык өзгөчөлүктөрдүн, биологиялык жактан аныкталган касиеттердин белгилүү өз ара көз карандылыкта турган инсандык подструктураларын, ошондой эле конкреттүү

¹⁰⁹ Образцов В.А. Криминалистическая характеристика преступника и ее связь с потерпевшим и другими структурными элементами события преступления // Криминалистическая виктимология. - Иркутск, 1980. С. 52.

¹¹⁰ Макаренко И. А. Личность несовершеннолетнего обвиняемого как объект криминалистического исследования. М., 2006. С. 10.

шарттарда аларды курчап турган микрочөйрөнү комплекстүү изилдөөнү (мисалы, чоң шаар), адамдын, анын ичинде мыйзамсыз (кылмыштуу) жүрүм-турумунун механизмде маанилүү роль ойнойт И.С.Гвоздева ушуга байланыштуу мындай деп жазат: «Кылмышкердин өз аракетинин актуалдуу мүнөзүн түшүнүү жана аларды башкаруу жөндөмдүүлүгү анын психикалык саламаттыгынын абалына түздөн-түз байланыштуу, жалпы илимий теорияда үч деңгээлдүү система (психофизиологиялык ден соолук, жеке психологиялык ден соолук жана жеке ден соолук деңгээли) катары каралат, жана анын бузулушу бир, эки же бардык деңгээлдеги жеңилүүгө байланыштуу болушу мүмкүн»¹¹¹.

Эгоисттик умтулуу жана четке кагуу, башка адамдардын кызыкчылыктарын этибарга алуу менен ачык-айкын айтылган антисоциалдык позиция жашы жете электин инсандыгынын максаттуу кылмыштуу аракеттерге даярдыгын аныктайт. Бул инсандык өнүгүүнүн эң татаал мезгилинин бири. Салыштырмалуу кыска мөөнөткө карабастан, ал негизинен ар бир адамдын келечектеги тагдырын аныктайт, анткени өспүрүм куракта мүнөздүн калыптанышы жана инсандын калыптанышы негизинен аяктайт.

Коомдук илимдерде «инсан» термини «адамдын социалдык жүзү, башкача айтканда, ал ким болуп калды, коомдук өнүгүү процессинде эмнеге жетишкен», «анын социалдашуусунун жемиши», «инсандын социалдык чөйрөсүндөгү онтогенез процессинин жемиштери»¹¹² деген мааниде колдонулат. Адамдын социалдашуу процессинде ээ болгон айрым касиеттери жана сапаттары анын жүрүм-турумун, жашоо образын аныктайт.

Атайын адабияттарда адамдардын жүрүм-туруму алардын өз ара аракеттенүүсүнүн жүрүшүндө жана алардын конкреттүү коомдук түзүлүштөрдөгү, социалдык статустагы орду жана ролунун айырмачылыктары менен аныкталат деген бир добуштан пикир бар. Ошону менен бирге, социалдык детерминизм адамдардын жүрүм-турумуна социалдык шарттардын чечүүчү таасирин, анын шарттуулугун адам кирген байланыштар жана

¹¹¹ Гвоздева И. С. Использование специальных знаний при расследовании групповых корыстно-насильственных преступлений несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2008. С. 3.

¹¹² Смирнов Г. Л. Советский человек. М., 1973. С. 32

мамилелер, ошондой эле ал өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө өзү жараткан нерселер менен таанууну билдирет¹¹³. Демек, жашы жете элек кылмышкердин инсандыгын «башка адамдар менен ар түрдүү жана статистикалык өз ара аракеттенүү процессинде калыптанган жана өз кезегинде ишмердүүлүктүн, таанып-билүүнүн жана баарлашуунун субьектисине айландырган ага интеграцияланган коомдук маанилүү касиеттердин жыйындысы»¹¹⁴ катары аныктаса болот.

Урулук, каракчылык, алдамчылык жана опузалап акча талап кылуу менен алектенген жашы жете элек баланын мүнөзү ач көздүк, өзүмчүлдүк, күнүмдүк бузукулук сыяктуу сапаттар менен мүнөздөлөт. Практика көрсөткөндөй, көп учурда алдамчылык аракеттерди жасаган жашы жете электин өздүгүн аныктоо белгилүү бир билимди, көндүмдөрдү жана тажрыйбаны талап кылат. Ошол эле учурда жашы жете элек бала келечектеги жабырлануучуну жеңип, ишенимди жаратуу үчүн кандайдыр бир актёрдук жөндөмгө ээ болушу керек. Көбүнчө жашы жете элек өспүрүмдөр өздөрү түшүнүп, баалай турган жөнөкөй жана оңой алдамчылык аракеттерди жасашат.

Пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштарды тергөө процессинде жашы жетпегендин жасаган кылмышында жана алдын ала тергөө учурундагы жүрүм-турумунда чагылдырылган жеке психикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Жашы жете элек кылмышкердин инсандыгынын каралып жаткан өзгөчөлүгүн аныктоодо оригиналдуулугун жана анын калыптануу өзгөчөлүктөрүн аныктоочу жагдайларды аныктоо зарыл, анткени алардын билими бул категориядагы иштерди тергөөдө адистешкен тергөөчүгө ар тараптуу, толук кандуу иш жүргүзүү үчүн иштин жагдайларын объективдүү изилдөө зарыл.

Кылмышкердин жашы көбүнчө анын ой жүгүртүүсүн, жүрүм-турумун, мыйзамсыз аракеттерге активдүүлүгүн аныктайт. Жашы жете электердин жүрүм-турумунун психологиясын калыптандырууда социалдык чөйрөнүн

¹¹³ Токарев А. Ф. Криминологические основы программно-целевого предупреждения преступности. М., 1993. С. 32; Рональд Л., Картер, Ким К., Хилл. Криминальный облик города (перевод с английского). М., 1981. С. 9.

¹¹⁴ Криминология и профилактика преступлений. М., 1989. С. 95

чечүүчү маанисин моюнга алуу менен жашы жете элек баланын жүрүм-турумуна таасир этүүчү автономдуу физиологиялык факторлорду (физикалык калыптануу, нерв системасынын иштешинин өзгөчөлүктөрү) эске алуу зарыл. Бул мезгил ичинде нерв системасынын жогорулаган толкундануусу, жашы жете электердин кээде себепсиз кыжырдануусуна, тоно албагандыгына алып келиши мүмкүн деп көрсөтөт. Психиканын бул көрүнүштөрүн эске алуу керек, анткени алар кээ бир учурларда алар атайылап кабыл алынышы мүмкүн болгон кырдаалдык мүнөздөгү айрым жагдайларга жашы жете электердин адекваттуу эмес реакциясын пайда кылат, бирок иш жүзүндө психиканын дисбалансы (б.а. туура эмес ойлонулган иш-аракеттерди билдире албайт жана жашы жете электер тарабынан көзөмөлдөнбөйт) менен түшүндүрүлөт.

Темперамент, жашы жете электердин мүнөзү, алардын өжөрлүгү, татаалдыгы, ыраатсыздыгы, өзүнө ишенбөөчүлүк, текебердик, жүрүм-турумдагы дисбаланс, башкалардын комментарийлерине өтө сезгичтик, алардын жүрүм-турумуна жетишсиз сын баа берүү, ошондой эле укуктук көз караштардын жоктугу, кээ бир учурларда бурмаланган моралдык көз караштар менен толукталган, конфликттик кырдаалдарда маанайдын тез-тез жана кескин өзгөрүшү оройлук, уятсыздык, өжөрлүк, бузукулук менен көрсөтүлүшү мүмкүн, бул көбүнчө өспүрүмдөрдүн кылмыштуулукка алып келет.

Муну менен катар жашы жете электердин психикалык аномалиялары бар кылмыштарынын өзгөчөлүктөрүнө токтолууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

Психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендердин пайда көздөө багытындагы жасаган кылмыштарынын жана жеке кызыкчылыгы үчүн-зомбулук кылмыштарын гана иликтеген изилдөөбүздүн алкагында төмөнкүдөй мамилелер аныкталган. Негизинен психикалык жактан бузулган жашы жете элек өспүрүмдөрдүн жасаган кылмыштарынын ичинен уурулук түрү басымдуулук кылат. Мында когнитивдик бузулуулары бар жашы жете электердин 94,2%ы уурулук гана жасашкан жана эреже катары, психикалык да, физикалык да өзгөчө күчтөрдү колдонууну талап кылбаган. Акыл-эси начар өспүрүмдөр негизинен уурулук жасашат дегенге келсек, бул жерде

психикалык бузулуунун өзгөчөлүгүнүн бир көрүнүшү катары айтууга болбойт. Мындай корреляцияга карабастан, уурулук акыл-эси артта калган жашы жете электердин патологиялык тенденциясы (клептомания) эмес. Бул психикалык бузулуунун табияты бул жерде олигофрениктер үчүн бул кылмыштарды жасоо оңой боло тургандай көрүнүп турат. Жашы жете электердин жүрүм-туруму бузулган кылмыштарынын ичинен уурулук 72% түзөт. Мында инсандыгынын патологиялык калыптанышы жана психопатиясы бар жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан негизинен каракчылык кылмыштарын (82%), ал эми уурулук кылмыштары кыйла аз санда (21%) жасалган. Психопаттар жана психопатиялык мүнөздөгү адамдар үчүн керт башынын пайдасы негизги мотив да бар болсо да, бул жерде жүрүм-турумдун зордук-зомбулук багыты көбүрөөк мааниге ээ. Кылмыштар көбүнчө материалдык баалуулуктарга ээ болуу үчүн эмес, талап-тоноочулук, зордук-зомбулук аракеттерди жасоо процессинин негизинде жасалат. Психофизикалык инфантилизми бар жашы жете элек балдар уурулук жасоого көбүрөөк жакын болушат жана алар өздөрүнүн улуу же авторитеттүү досуна “жардам көрсөткөн” жерде гана кылмышка шериктеш болушат.

Психикалык аномалиялары бар жашы жете элек кылмышкердин инсандыгын мүнөздөгөн кийинки көрсөткүч – бул иш багыты (кесип) болуп саналат. Кылмыш жасалган учурда акыл-эси бузулган өспүрүмдөрдүн 47%ы эч жерде окубаган жана иштебеген, 36% мектеп окуучулары, анын ичинен 19%ы көмөкчү мектепте же акыл-эси артта калган балдар классында окугандар болгон.

Психикалык жактан бузулган жашы жете электердин билим деңгээли көбүнчө өтө төмөн жана иш жүзүндө алган билимине дал келбейт.

Психиатр адистеринин айтымында, мындай жашы жете электердин жалпы билимдеринин запасы аз, алардын горизонттору күнүмдүк турмуш-тиричилик маселелерине жетиштүү багыт алуу менен чектелген. Бул жагдай көптөгөн факторлордун натыйжасы болуп саналат, анын ичинде: башталгыч класстан баштап окуу материалын өздөштүрүүдөгү олуттуу кыйынчылыктар, адеп-ахлаксыз жүрүм-туруму жана терс социалдык мамилелери бар адамдар басымдуулук кылган жашы жете электердин жакын чөйрөсүнө чоңдор тарабынан

тийиштүү көзөмөлдүн жоктугу, ошондой эле мындай өспүрүмдөр кабылган социалдык адаптация көйгөйлөрү, анын натыйжасында билимди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү процесси бузулат.

Психиатрлар белгилеген психикалык жактан майып жашы жете элек балдардын маанилүү өзгөчөлүгү каалоолордун бузулушу болуп саналат жана алкогольдук ичимдиктерге жана психоактивдүү заттарга болгон каалоо мындай бузулуулардын биринчи сабында турат. Кылмыштардын 39%ы психикалык жактан жабыркаган өспүрүмдөр тарабынан алкогольдук, ууландыруучу же баңгизатка мас абалында жасалган. Ошол эле учурда психикалык жактан бузулган жашы жете элек кылмышкерлердин бештен бир бөлүгү спирт ичимдиктерин, баңги заттарды же уулуу заттарды колдонгондугу үчүн наркологдун каттоосунда тургандар. Психикалык аномалиялары бар өспүрүмдөрдүн 38%ы алар спирт ичимдиктерин кыянаттык менен пайдаланышаары, 5% уулуу заттарды, 17% баңги заттарды колдонушаары аныкталган. Өнөкөт аракеттик, баңгичилик же баңгичилик деген диагноздор тиешелүүлүгүнө жараша 3, 7% жана 1% психикалык жактан бузулган жашы жете элек өспүрүмдөрдө аныкталган. Жашы жете электердин аракеттикке эрте берилүү мүнөзү - бул тез көз карандылык жана алкогольдук ичимдиктерге азырылуу болуп саналат. Өспүрүмдөр спирт ичимдиктерин жана башка психоактивдүү заттарды дайыма жана көп өлчөмдө колдонушкандыктан, алкогольдук же башка мас абалында аларга эмне болгонун эстей алышпайт, керектелген психоактивдүү заттын көлөмүн көзөмөлдөй алышпайт. Алкоголизмдин тез калыптанышы өз кезегинде психикалык бузулуулардын түзүмүн жана динамикасын начарлатат, көп учурда коомдук коркунучтуу аракеттерди жасоого шарт түзөт¹¹⁵.

Психикалык жактан кемчилдиги бар жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштардын мотивациясынын өзгөчөлүктөрү да белгиленет. Көбүнчө мындай өспүрүмдөрдүн өз аракеттеринин себептерин жана максаттарын түшүндүрө албагандыгы, мотиви жок, импульсивдүү аракеттери, кадимки адам үчүн жат,

¹¹⁵ Судебная психиатрия: Учебник / под ред. Б.В. Шостаковича. - М., 1997. - С. 374

түшүнүксүз мотивдердин таасири астында (уурдалган буюмдар белекке берилиши же пайдаланылбай сакталышы мүмкүн, акча каражаты ойлонбой коротулушу, ачык-айкын балалык муктаждыктар басымдуулук кылуу менен кылмышкерге пайдасыз жумшалгандыгы) кылмыш жасоо; ээлик кылуучу кылмыштарды жасаган учурларда ачык эле керексиз нерселерди уурдоо, уурдоону ишке ашыруунун өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Алгачкы сурак учурунда акыл-эси кем өспүрүмдөрдүн көбү кылмыш жасоонун керт башынын пайдасы үчүн жасоо мотивине көңүл бурушса да, андан аркы тергөөнүн жүрүшүндө, өзгөчө психиатриялык экспертизанын жүрүшүндө эксперттер менен сүйлөшүүдө, ошондой эле башка мотивдер да ачыкка чыгып, керт башынын пайдасын ойлогон адамдар менен бирге жашы жете электердин жүрүм-турумун аныктайт. Бул жерде досуна жардам берүү, өзүн-өзү ырастоо жана өзүнүн маанилүүлүгүн сезүүгө умтулуу сыяктуу мотивдер, ошондой эле хулигандык мотивдер белгиленет.

Психикалык аномалиялары бар жашы жете элек кылмышкерлерге мүнөздүү болгон төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр аныкталууга тийиш: 1) психикалык бузулуулар арасында мээнин органикалык жабыркашы, олигофрения, психопатия, инсандын патологиялык калыптанышы, психофизикалык инфантилизм, ошондой эле мүнөздүн акцентуациялары көбүрөөк кездешет; 2) билимдин жана маданий деңгээлдин төмөндүгү; 3) окууга жана эмгекке кайдыгер мамиле кылуу; 4) импульстук бузулуулар (алкоголдук ичимдиктерди, психоактивдүү заттарды колдонууга тенденция; селсаяктык, коомго каршы аракеттерди жасоо); 5) үй-бүлөдө жана жашоодо канааттандырарлык эмес абал; 6) антисоциалдык ориентациядагы жана психикалык аномалиялары бар адамдар менен баарлашуу тенденциясы; 7) мотивациянын өзгөчөлүгү, кырдаалдык мотивдердин басымдуулук кылуусунда, өзүнүн жүрүм-турумунун мотивдерин түшүндүрө албоодо ж.б.

Албетте, жашы жете элек кылмышкердин психикалык аномалияларынын анын башка касиеттери жана белгилери менен байланышын билүү, ошондой эле жабырлануучунун инсандыгы жөнүндө маалыматтарды изилдөө, болжолдуу кылмышкердин инсандыгы, анын мындан аркы жүрүм-турумунун мүнөзү жана уурдагандар буюмдар жашырылган жерлер боюнча жүйөлүү версияларды ортого

салуу тергөөчүгө учурдагы тергөө кырдаалына талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Мунун баары бул кылмышты тез жана толук тергеп, бетин ачууга шарт түзөт.

Бул чөйрөдөгү маселенин маанилүү аспектиси болуп жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарды жасоо максатында кылмыштуу топторунун түзүлүшүнүн жана иштешинин өзгөчөлүктөрүн изилдөө саналат.

Белгилеп кетсек, жашы жетпегендер тарабынан пайда көздөө багытындагы жасалган топтук кылмыштардын үлүшү чоңдордун кылмышына караганда бир нече эсе жогору жана бул кылмыштардын ар кандай түрлөрүнө, алардын аймактык келип чыгышына ж.б кылмыш структурасынын 20дан 80%га чейин түзөөрүн белгилеп кетишибиз керек¹¹⁶. Жашы жете электердин арасында топтук кылмыштардын мындай кеңири таралышы, алардын коомдук коркунучунун күчөшү аларды иликтөөнүн эң натыйжалуу каражаттарын жана ыкмаларын издөөнү аныктайт жана зордук-зомбулук кылмыштарын жасаган жашы жете электердин топторунун өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө көп кырдуу талдоо жүргүзүүнү талап кылат.

Жашы жете электердин керт башынын пайдасы үчүн жасаган кылмыштары боюнча, С.А. Вецкая, кылмыштардын бул түрлөрүн жасоонун жашы жетпеген субьектилеринин социалдык-психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүнөн тышкары, сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн жана ушул категориядагы иштер боюнча белгиленүүчү жагдайларды аныктоочу эң маанилүү факторлор болуп изилденип жаткан кылмыштар категориясынын максаттарынын жана милдеттеринин “топтук” мүнөзү жана жалпысынан айрым мыйзамсыз аракеттерди ишке ашыруудагы «корпоративдик кызыкчылык» болуп саналат¹¹⁷.

Кыргыз Республикасынын Жазык-процессуалдык кодексине ылайык, жашы жетпеген тарабынан жасалган кылмыш боюнча жазык ишин сотко чейинки өндүрүштүн жана соттук териштирүүнүн жүрүшүндө башка жагдайлардан

¹¹⁶ Братусь Б.С. Аномалии личности. М., 1988. С. 72, 187

¹¹⁷ Вецкая С.А. Первоначальный этап расследования грабежей и разбоев, совершаемых группами несовершеннолетних: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. Краснодар, 2006. С. 10

тышкары, жашы жетпегендерге улгайган адамдардын таасири да белгиленет. Буга чейин биз белгилегендей, бул жагдай маанилүү.

Жашка байланыштуу психология, өспүрүмдүн инсандыгын калыптандыруунун биринчи фактору болуп анын белгилүү бир үлгүлөрдү жана баалуулуктарды өздөштүрүүгө, чоңдор жана жолдоштору менен канааттандыруу мамилелерди түзүүгө, өзүнүн ниеттерин, максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруу жана келечегин долбоорлоо аракеттеринен улам келип чыгат¹¹⁸. Бул бейсоциалдык же антисоциалдык ориентациядагы улгайган адамдар менен байланышта жашы жете электердин нормалдуу коом үчүн алгылыктуу эмес баалуулуктар системасын үйрөнүү ыктымалынын жогору болушуна алып келет. Бул өспүрүмдүн чоңдор дүйнөсүнөн аң-сезимдин жаңы мазмунун түзгөн жана баа берүүнүн жана өзүн-өзү сыйлоонун критерийлерине айланган ар кандай баалуулуктарды, нормаларды жана жүрүм-турум ыкмаларын, ошондой эле балдардын жүрүм-турумуна карата талаптарды инстинктивдүү түрдө өздөштүрүү менен шартталган¹¹⁹.

Ю.А Ляхова жана О.Ю. Михайлованын тажрыйба үчүн жашы жете элек балага өзүнөн улуу адамдар гана эмес, ошондой эле жигердүү, эрктүү жана зээндүү теңтуштары да таасир этиши өтө маанилүү факты экенин белгилеген позициясы туура. Бул курдаштары менен топтошуунун реакциясы өспүрүмдөрдүн курчап турган социалдык чөйрөнүн таасирине өзгөчө мүнөздүү жүрүм-турум реакцияларын негизинен аныктаган өспүрүм курактын негизги калыптануу мезгилинин бири экендигине байланыштуу. Өспүрүм курактын бул маанилүү өзгөчөлүгү жашы жете электердин кылмыштуулугунун өзгөчөлүктөрүнөн да чагылдырылат¹²⁰. Жашы жете элек өспүрүмгө тартип бузуучуга теңтуштарынын жана өзүнөн кичүүлөрдүн таасирин далилдөө КРнын Жазык-процессуалдык кодексинде аныкталган, анда жашы жете элек баланын жашоо шарттарын жана тарбиясын тактоо каралгандыгын белгилегенбиз.

¹¹⁸ Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие / Под ред. А. В. Петровского. М., 1973. С. 98.

¹¹⁹ Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие / Под ред. А. В. Петровского. М., 1973. С. 137

¹²⁰ Ляхов Ю.А., Михайлова О.Ю. Применение психологических познаний в расследовании уголовных дел о преступлениях, совершенных несовершеннолетними // Ученые записки: Сборник научных трудов юридического факультета РГУ. Ростов н/Д., 2002. Вып. 4. С. 267.

Жаш курагынын психологиясында «так эле теңтуш өзү менен салыштыруунун обьектиси жана өспүрүм бирдей болгон үлгү катары чыгат» деп аныктаган¹²¹. Мындай ориентация менен салыштыруу процессинин өндүрүмдүүлүгү үчүн, өзүнүн өзгөчөлүктөрүн аңдап билүү жана баалоо, өзүн-өзү тарбиялоо үчүн оптималдуу шарттар түзүлөт, анткени өспүрүм чоңдорго караганда өзүн теңтуштары менен салыштыруу оңой: «теңтуш – өспүрүмгө өзүн реалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн деңгээлинде баалоого, алардын башка биринде камтылганын көрүүгө, ал түздөн-түз теңеше ала турган өлчөм»¹²². Бул позиция башка окумуштуулардын изилдөөлөрү менен тастыкталат.

Бир жагынан, курактык курамы боюнча топтордун түрлөрү төмөнкүдөй берилген: кылмыш жасоого жашы жете электер гана катышкан топтор бардык топтордун басымдуу көпчүлүгүн - 76% түзгөн, ал эми андан тышкары жашы жете электерге карата, чоңдор катышкан кылмыштар жалпы сандын 21%ын гана түзгөн. Жашы жете электерден тышкары жашы жетпегендерди камтыган топтор 4%ды түздү. Жашы жете электерди жана жаш балдарды, ошондой эле чоңдорду камтыган топтордун саны 2%ды түздү¹²³. Ал эми чоңдордун шериктери тарабынан кылмыштуу аракеттерге катышкан жашы жете электердин саны 11%ды түздү. Жашы жете электердин башка шериктери тарабынан кылмыш жасоого катышкан өспүрүмдөр 6% түздү.

Ар кандай булактардын талдоосу көрсөткөндөй, топтун курамында жашы жете элек балдар менен бирге чоңдор да бар болгон күндө да, алардын жашы жете электерге терс таасирин тийгизгендигин, ошондой эле жашы жете электерди кылмыш жасоого тартуу маселесин формалдуу түрдө чечүү мүмкүн эмес. Мындай учурларда топтордогу ролдорду бөлүштүрүүнү, ошондой эле кылмыштын чыныгы шыктандыруучуларынын жана уюштуруучуларынын болушун белгилөө үчүн формалдуу эмес мамиле керек. Бул үчүн топтун бардык мүчөлөрүнүн чыныгы жашын аныктоо, алардын жеке психологиялык

¹²¹ Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие / Под ред. А. В. Петровского. М., 1973. С. 138.

¹²² Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие / Под ред. А. В. Петровского. М., 1973. С. 138.

¹²³ Гвоздева И.С. Использование специальных знаний при расследовании групповых корыстно-насильственных преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 - Саратов, 2008.- с. 105.

өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле топтогу ролдорду бөлүштүрүү үчүн психологиялык экспертизаны дайындоо жана өткөрүү туура көрүнөт.

Кылмыштуу топтун маанайын түзүү эки негизги этаптан: кылмышка чейинки жана кылмыштуу болуп өтөт. Биринчи этапта өспүрүмдө коомдук пайдалуу иштерге катышууга, жоопкерчилик тартууга, милдеттерди аткарууга реалдуу муктаждык жоголгондо, ата-энесинин жана жакындарынын баалуулук багыттарына кайдыгер мамиле кылганда, четтөө жана келечекке болгон үмүтсүздүк пайда болот. Өспүрүм үмүтсүздүк жана четтөө абалында чыр-чатактын туруктуу алып жүрүүчүсүнө айланат. Кылмыш иштерин изилдөөнүн жыйынтыктарын талдоо жашы жете электердин топтору жалпы кызыкчылыктардын негизинде да түзүлөөрүн көрсөттү - 46,1%, ошондой эле жагдайлардын туш келди айкалышуусунан - 7,7%.

Адегенде алар социалдык нормаларды, моралдык нормаларды, мыйзамды (кылмыштуу эмес) биргелешип бузуу менен бириккен асоциалдык топтор болушу мүмкүн¹²⁴. Бул стихиялуу топтор, алардын мүнөздүү белгиси максатсыз убакыт өткөрүү жана шаардык шарттарга мүнөздүү болгон көңүл ачууну издөө. Түзүлүшү боюнча алар аморфтук – катышуучуларынын белгисиз, «жаркыраган» саны менен, негизинен алардын көнүмүш чөйрөсү (парк, пляж, кире бериш ж.б.) менен бириктирилген. Мындай топтун ички социалдык-психологиялык структурасы, антисоциалдык максаты жана ролдордун так бөлүштүрүлүгөн эмес. Топтун мүчөлөрүн иштиктүү эмес, достук мамилелер байланыштырышат. Ошого карабастан, мындай группада дайыма шылтоо табылып, асоциалдык ориентациядагы жолугушуулар учун тема бар. Лидер дагы бар, калгандарынын ролу так аныктала элек. Көпчүлүк көчө, "короо" компаниялары - асоциалдык багыттагы өспүрүмдөрдүн "командалары" антисоциалдык багыттагы топторго же кылмыштуу түзүлүштөргө жеңил жана салыштырмалуу оңой "айланышат".

Экинчи этап, социалдык-психологиялык көз караштан алганда, моралдык, этикалык, маданий жактан инсандын жана топтун белгилүү бир деградациясы

¹²⁴ Забрянский Г. И. Асоциальные группы молодежи: понятие и классификация // Вестник Московского ун-та. 1992. Вып. 2. С. 53

менен мүнөздөлөт, бул көбүнчө жашы жете электерди чыр-чатактарга алып келип, кылмыштуу жашоо образынын калыптанышына шарт түзөт. Алгылыктуу жүрүм-турумдун чеги аң-сезимдүү, системалуу жана кескин түрдө кеңейүүдө, башкача айтканда, топтун туруктуу антисоциалдык багыты жана анын мүчөлөрүнүн кылмыштуу кесипкөйлүгү байкалат. Аракеттин узактыгы, топтун өнүгүшү кылмыштуу уюмдун түзүлүшүнө алып келет, мында мамилелер ролдорду аң-сезимдүү бөлүштүрүү, катуу тартип жана жазалоо системасы менен катуу формалдаштырылган мүнөзгө ээ болот.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштуулугунун топтук мүнөзү анын жогорулаган коомдук коркунучун аныктайт, бул кылмыштуу аракеттердин тобунун мүчөлөрү тарабынан бир жолку баа берүү алардын жеке жоопкерчилик сезимин төмөндөтүп, анонимдүүлүктү жана жазасыз калууну камсыз кылууда, ошондой эле кылмыштуулукта үстөмдүк кылган мотивдерди стимулдаштыруудан турат. Ошентип, топтогу конкреттүү өспүрүмдөрдүн жүрүм-турумунун жана иш-аракеттеринин жеке жоопкерчилигинин жок болуусу, анын кол тийбестигине жана күчүнө ишенүү моралдык тоскоолдуктарды, коркуу сезимин жок кылат жана анын ар кандай формаларында шериктештикке алып келет. Топто кылмыш жасоо, аракеттерди бөлүштүрүүнү, бүтүндөй топтун шериктеринин ар биринин аракетинин мүнөзүн аныктайт, кылмыштарды жасоого жана кылмыштын фактыларын, изин жашырууга көмөктөшөт, көп сандаган кылмыштарга алып келет, кылмыш ишинин эпизоду жана узактыгын камсыз кылат.

Эреже катары, алардын саны бештен бир нече ондогон адамга чейин, негизинен 13-23 жаштагылар. Ал эми бойго жеткен шериктерге келсек, алар аныкталган топтордун төрттөн бир бөлүгүн түзөт.

Эгерде жашы жете электердин кандайдыр бир тобунун (же алардын катышуусу менен) бети ачылбай, кылмыш иштерин уланта берсе, анда убакыттын өтүшү менен ал кылмыштуу топтун башка түрүнө айланып, компания тибиндеги кылмыштуу топ деп аталат. Ишканаларда уюштуруу структурасы айкыныраак, ага кирген өспүрүмдөрдүн курамы белгилүү бир деңгээлде

туруктуу, топтун мүчөлөрүнүн жүрүм-турумунда жалпы топтун антисоциалдык мамилеси өз көрүнүшүн табат; кылмыштар мындай топ тарабынан көбүрөөк жасалат, ал эми кылмыштуу аракеттерди жасоо объектилери көбүрөөк максаттуу изделет, бирок кылмыш жасоо боюнча мурда иштелип чыккан пландар жок.

Жашы жете электердин уюшкан топтору эң коркунучтуу. Алардын өздөрүнүн уюштуруучусу же эң активдүү жана авторитеттүү мүчөлөрүнүн негизги өзөгү – жашы жете элек же антисоциалдык көз караштагы чоңдор болушу мүмкүн. Мындай уюшкан топтордо терс ориентация ачык-айкын байкалат. Так түзүмү бар уюшкан топтор өз алдына кылмыштуу максаттарды коюп, кырдаалды активдүү издөөдө же кылмыш жасоо үчүн атайын шарттарды түзүшөт, ошондой эле аларда белгилүү деңгээлде психологиялык биримдик жана анын мүчөлөрүнүн бири-бирине жакындыгы мүнөздүү. Алар топтун өзүндө да, кылмыш жасаганда да ролдордун бөлүштүрүлүшү менен мүнөздөлөт: кээ бир мүчөлөрү кылмышты даярдоону камсыз кылышса, башкалары жасашат, үчүнчүлөрү уурдалгандарды сактоого, ташууга жана сатууга катышышат. Топтун ар бир жашы жете элек мүчөсүнүн өз милдеттери бар, бул топтун үзгүлтүксүз жана уюшкан иштөөсүнө шарт түзөт. Ролдун дифференциациясынын натыйжасында топту лидер – анын уюштуруучусу жана жетекчиси башкарат. Жашы жете электердин тобунда лидер, адатта, физикалык жактан күчтүү, башка шериктеринен ашып түшкөн же көпчүлүк учурда кылмыштуу тажрыйбасы бар, башкаларды өзүнүн таасирине баш ийдирген өспүрүм болот. Жашы жете электердин тобунда лидердин болушу уюшкан топтун белгилеринин бири болуп саналат.

Кылмыш жасалган кырдаалдын эң маанилүү структуралык элементи болуп шериктердин курамынын өзгөчөлүктөрү саналат. Бул элементти кылмыш жасоонун кырдаалына кошуунун максатка ылайыктуулугу төмөнкүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт: жашы жете элек кылмышкердин даярдануу мезгилиндеги жана кылмыш жасоо учурундагы жүрүм-туруму белгилүү бир көндүмдөрдүн, турмуштук тажрыйбанын бар же жок экендигинен гана көз каранды эмес, инсандык багыты, мотивдери, ошондой эле өспүрүм жалгыз же топтун бир бөлүгү катары иш-аракет кылат. Акыркысы өспүрүмгө ишеним берет, кандайдыр бир деңгээлде анын жүрүм-турумунун мүнөзүн аныктайт (агрессивдүүлүк, уятсыздык ж.б.). Өспүрүм чоңдор менен

шериктештикте дагы ишенимдүү иш-аракет кылат (эгерде ал коркутуу, коркутуу аркылуу кылмыштуу жүрүм-турумга катышпаса).

Кылмыштуулуктун 70% жакыны психикалык жактан бузулган өспүрүмдөр тарабынан жасалат.

Андагы топтордун санын айта турган болсок, алардын көбүндө эки шериги бар. Ал эми топтук кылмыштардын үчтөн бир бөлүгү үч адамдын катышуусунда жасалган. Төрт же андан көп шериги бар топтор азыраак кездешет. Сапаттык курамы жөнүндө айта турган болсок, психикалык аномалиялары бар жашы жете элек өспүрүмдөр адатта психикалык жактан дени сак өспүрүмдөр тарабынан четке кагылып, ушундан улам, кээ бир башка факторлор менен өзүнө окшош психикалык бузулууларга дуушар болгон өспүрүмдөргө же өзүнөн бир топ кичүү, педагогикалык жактан кароосуз калган өспүрүмдөргө тартыларын белгилей кетүү керек. Бул жашы жете элек кылмыштуу топтордун төрттөн бир бөлүгүн аномалиясы бар өспүрүмдөр гана түзөрүн түшүндүрөт. Мындай топтордун пайызы жок дегенде бир акыл-эси бузулган өспүрүмдү (аралаш топтор) камтыган топтордун жалпы санынан жогору деп болжолдоого болот. Өспүрүмдөрдүн бардыгы эле психиатриялык экспертизадан өтүшпөйт, ошондуктан иш боюнча өндүрүштүн жүрүшүндө психикалык аномалиялар аныкталбай калат, алар кийинчерээк, көбүнчө эркиндигинен ажыратылгандан кийин, эркиндигинен ажыратуу жайларында же медициналык-психологиялык борборлордо текшерүү учурунда аныкталат. Өспүрүмдөрдүн аномалдуу иштери боюнча сотко чейинки өндүрүштү жүргүзгөн тергөөчүлөргө сунуш катары, КРнын Жазык-процессуалдык кодексине ылайык психиатриялык экспертиза же экспертиза жүргүзүү максатка ылайыктуулугун (эгерде бул экспертиза жүргүзүүнү талап кылбаса, ишке тиешелүү касиеттерди жана белгилерди аныктоо), кылмыштын бардык шериктерине карата, эгерде жок дегенде бирөөнүн психикалык аномалиялары бар болсо, алардын аракетинин маанисин түшүнүүгө жөндөмдүүлүгүнөн шек жок болсо дагы, кылмыш жасалган учурга же иш боюнча өз укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын өз алдынча коргоого, анткени бул жагдай айыпкердин аракеттерине жана инсандыгына баа берүүгө жана ага жаза колдонууга олуттуу таасирин тийгизерин белгилегим келет.

Аралаш топтун курамында кылмыш жасоо демилгеси акыл-эси бузулган өспүрүмдө сейрек болот. Бардык учурларда, бул жүрүм-турумунун бузулушу (психопатизация, патологиялык инсандын калыптанышы ж.б.) менен жабыркаган адам. Ар бир бешинчи учурда бул психикалык аномалиялары бар жашы жете электерге караганда, көбүнчө кылмыш жоопкерчилигине тартыла элек жаш балдардан чыгат. Жалаң аномалиялык өспүрүмдөрдөн турган топторго келсек, акыл-эси жетишпеген өспүрүмдөр кылмыш жасоо процессин өтө сейрек демилгелешет жана жетектешет. Көпчүлүк учурларда эмоционалдык жана эрктик бузулуулары бар адамдар (мээнин органикалык бузулуусунан жапа чеккендер, психопаттар ж.б.) кылмышты ойлоп таап, башкаларды аны жасоого катышууга көндүрүшөт.

18 жаштан жогорку адам катышкан кылмыштын бардык учурларында демилге көтөрүлүп, пландоону бойго жеткен шериктеши ишке ашырган.

Сотко чейинки өндүрүштү жүзөгө ашыруучу адамдардын тобунда психикалык бузулуулары бар жашы жетпегендердин кылмыш жасоого артыкчылык берүүсү жөнүндө жогоруда айтылган тыянактарга байланыштуу психикалык жактан бузулган өспүрүмдөрдүн кылмышты алар жалгыз жасагандыгы жөнүндө билдирүүлөрүнө сын көз менен баа берүү зарыл, анткени практикада шериктери аномаличсы бар өспүрүм кармалган учурда бардык күнөөнү өзүңө аласың деп макулдашып, аны психикалык жактан жабыркагандыктан кылмыш жообуна тартылбай тургандыгына ишендирген учурлар бар.

Комиссиянын кырдаалынын маалыматтарын эске алуу тергөөчүгө учурдагы тергөө кырдаалына туура баа берүүгө, кылмыштуу топтун мүнөзү, курамы жана уюшкандык даражасы, анын мүчөлөрүнүн инсандыгы жөнүндө кыйла ыктымалдуу версияларды айтууга жана ошону менен кылмыштын бетин тезирээк жана толук ачууга мүмкүндүк берет.

Криминалистикалык адабиятта жашы жете элек кылмышкерлер негизинен төрт түргө бөлүнөт, ошол эле учурда алардын ортосундагы айырмачылыктар

абадан шарттуу экенин белгилешет¹²⁵. *Биринчисине* биринчи жолу кылмыш жасаган адамдар кириши мүмкүн; алардын мурунку жүрүм-туруму жана моралдык мүнөзү оң. Көбүнчө мындай өспүрүмдөр чыр-чатактын же өзгөчө кырдаалдын таасири астында майда-барат укук бузууларды жасашат. *Экинчи түргө* биринчи жолу кылмыш жасаган, бирок алардын мурунку жүрүм-туруму идеалдуу эмес болгон адамдардын да камтышы мүмкүн. Алар тамеки чегет, спирт ичимдиктерин жана баңгизаттарды колдонушат, үйдөн качышат ж.б. Жашы жете элек өспүрүмдөр боюнча мааламатка караганда акыркы жылдары көбүнчө керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасашууда. *Үчүнчү түрү* – мурда ар кандай укук бузууларды жасаган өспүрүмдөр. Үчүнчү типтеги жашы жете электерге жүрүм-турумундагы орой мамилеси, анын ичинде алдын ала тергөөнүн жүрүшүндө, уялуу сезиминин жоктугу, керт башынын пайдасы үчүн зордук-зомбулук кылмыштарын жасоодо кылмыштын курмандыктарына карата негизсиз ырайымсыздык крөсөтүшөт. Муну менен ал өспүрүмдүн кылмыш жасоодогу зомбулугу койгон максаты менен аныкталбайт. Негизги максаты — кандай жол менен болсо да байуу. Негизги кызыкчылыктары – убакыт өткөрүү, кумар оюндары, ичкилик ичүү, секс. *Төртүнчү түргө* адеп-ахлактык деформациясы коом үчүн олуттуу коркунуч туудурган, жүрүм-туруму туруктуу антисоциалдык мүнөзгө ээ болгондор кирет. Бул категорияда мурда соттолгондор (шарттуу соттолгондор, мөөнөтүнөн мурда бошотулгандар ж.б.) да болушу мүмкүн. Мындай түрдөгү жашы жетпегендер жашы жете элек кылмыштуу топторго биригишет же чоңдордун кылмыштуу курамына кирет.

Биздин оюбузча, эң негиздүү болуп бешинчи типтеги – акыл-эси бузулган жашы жете элек өспүрүмдөрдүн керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасагандыгы болуп саналат. Жана бул логикалуу, биз жогоруда келтирген конкреттүү мүнөздөмөлөргө негизделген, алар каралып жаткан чөлкөмдө мындай адамдын ККМнын башка элементтери менен болгон бүтүндөй мамилесинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырат.

¹²⁵ Криминалистика: учебник для вузов / под ред. Р.С. Белкина. М., 2000. С. 873; Лу-тошкин Г. Ю., Лутошкина Т. В. Методика расследования преступлений, совершенных несовершеннолетними. М., 2006. С. 12.

Ошентип, биз тигил же бул формадагы ар кандай кылмыш жасалган жосундун башка жагдайлары менен белгилүү бир байланышта болгон өзгөчө инсандык сапаттардын чагылышы экенин белгилей алабыз.

Белгилүү бир кылмыштын жагдайлары кылмышкердин инсандык касиеттери кылмыштын жагдайларына таасирин тийгизгендиктен, соттук-тергөө практикасын жалпылоо кылмышкердин инсандыгынын маанилүү белгилерин аныктоо жана аны изилдөөнүн негизинде аны аныктоо үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Ошол эле учурда ар бир кылмыш ишинде белгилөө үчүн зарыл болгон укук бузуучунун инсандыгын мүнөздөгөн белгилердин жыйындысын белгилүү бир түрдө чектөө зарыл. Ошол эле учурда айыпталуучунун инсандыгын изилдөөнүн формалдуу чектерин белгилөө мүмкүн эмес. Тергөөчүнүн аң-сезими канчалык кенен болсо, айыпкер ага ошончолук тыкыр белгилүү болсо, тергөө практикасы ошончолук эффективдүү жана ийкемдүү, кылмышты иликтөөнүн ыкмалары жана кабыл алуусу ошончолук так жана натыйжалуу болот.

Тергөөнүн предмети далилдөө предметине караганда кеңири. Тергөөчү далилденүүгө тийиш болгон жагдайларга гана эмес, ошол каалаган фактылар кандай жолдор менен аныкталганына да кызыкдар болот. Айыпкердин инсандыгын изилдөөнү кылмышкердин коомдук коркунучтуулугун мүнөздөгөн маалыматтарды чогултуу, кылмыш жосунунун укуктук квалификациясын аныктоо жана кылмыш жасоонун шарттары иш боюнча далил ролун ойноо, себептерин аныктоо үчүн зарыл болгон маалыматтарды топтоо менен чектеп коюу туура эмес. Процессуалдык мааниге ээ болбогон кээ бир маалыматтар тактикалык жактан абдан маанилүү.

Жашы жете электердин КЖМнын кийинки маанилүү курамдык бөлүгү бул кылмыштарды жасоого даярдоо жана жашыруу ыкмалары жөнүндө маалымат.

Н.П.Яблоковдун пикири боюнча, кылмыш жасоо ыкмасы – субьекттин кылмыш жасаганга чейинки, учурда жана андан кийинки жүрүм-турумунун обьективдүү жана субьективдүү түрдө аныкталган, сыртта ар кандай мүнөздөмө издерди калтырган, криминалистикалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонууга мүмкүндүк берүүчү, болгон окуянын маңызы жөнүндө түшүнүк,

кылмышкердин кылмыштуу жүрүм-туруму, анын жеке маалыматтары. Кылмыш жасоо механизми анын ыкмасы жөнүндөгү маалыматтардан айырмаланып, кылмыш жосунунун сапаттык эмес, ырааттуу, технологиялык жагын мүнөздөйт. Бул негизинен кылмышты жасоо процессинин технологиялык картинасын кайра түзүүгө мүмкүндүк берүүчү, кылмыштын изин даярдоонун, жасоонун жана жашыруунун айрым этаптарынын, жагдайларынын, факторлорунун ортосундагы байланыштын убактылуу, ырааттуу, динамикалык тартибин сүрөттөгөн маалыматтардын системасы¹²⁶.

Г.Г. Зуйков баса белгилегендей, жасоо ыкмасы «тышкы чөйрөнүн шарттары жана инсандын психофизикалык касиеттери менен аныкталган кылмышты даярдоо, жасоо жана жашыруу боюнча орун жана убакыт боюнча тиешелүү каражаттарды же каражаттарды тандап колдонуу менен байланышкан аракеттердин системасы» дегенди божомолдойт¹²⁷. Башкача айтканда, кылмыш жасоо ыкмасы кылмышкердин психофизиологиялык касиеттерин чагылдырат, алар башка нерселер менен катар анын жаш курагы боюнча да аныкталат. Кылмышкердин жашы көбүнчө анын ой жүгүртүүсүн, жүрүм-турумун, мыйзамсыз аракеттерге активдүүлүгүн аныктайт..

Жашы жете электердин көпчүлүгү керт башынын пайдасы көздөө мүнөздөгү кылмыштарды биринчи жолу жасашкандыктан, эреже катары, алардын аракеттеринде кылмыш жасоого даярдоо стадиясы жок. Көчөдө зомбулуксуз талап-тоноо, теңтуштарынан опузалап талап кылуу сыяктуу кылмыштарды жасоодо даярдык баскычы жок. Аларды жасоодо жашы жетпегендер өздөрүнүн эркине көз каранды болбогон, алар тарабынан атайын түзүлбөгөн кырдаалдан пайдаланып, өз кызыкчылыгына пайдаланышат.

Кылмыш жасоого даярдык көрүлгөн учурларда ал төмөндөгүдөй аракеттер менен чагылдырылган: 1) ролдорду бөлүштүрүү — 28 %; 2) кол салуу обьектисин байкоо - 22,2%; 3) кылмыштуу кол салуу обьектисине тиешелүү адам менен таанышуу - 12,5%; 4) обьектке алдын ала кирүү - 6,8%; 5)

¹²⁶ Яблоков Н.П. Криминалистика: краткий курс. - М., 2000. - С. 16.

¹²⁷ Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: автореф. дис.... д-ра юрид. наук. М, 1970. С. 10

уурдалгандардын сактоо жерлерин аныктоо - 4,6%; б) маскировка каражаттарын (кол кап, беткап) табуу - 4,3%.

Жашы жете электердин ээлик кылуучу кылмыштарды жасоонун бардык ыкмаларын эки топко бөлүүгө болот: **биринчи топ** - жашыруун ыкма, жабырлануучу өзүнө каршы кылмыш жасалып жатканын билбейт жана шектенбейт (уурдоо, алдамчылык). Мындай жол менен жашы жете электердин 68,1% керт башынын пайдасынойлогон кылмыштары жасалган. Кертбашынын пайдасы үчүн жасалган кылмыштарды жасоонун бул ыкмасы жайга кирүү менен да (уурдоо учурунда), кирбестен да жасалышы мүмкүн; экинчи топ – ачык ыкма, өспүрүмдөр жабырлануучуга өздөрүнүн кызыкчылыктарын ачык билдиришет (тоноо, опузалап талап кылуу). Кылмыштардын 31,9%ы ушундай жол менен жасалган.

Негизинен жашы жете элек өспүрүмдөр керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасоонун обүектиге кирүүнү талап кылбаган ыкмаларын колдонушат (80,3%). Бул, биринчиден, жабырлануучулардын өз мүлкүнүн коопсуздугуна - күчөтүлгөн эшиктерди, заманбап кулпуларды колдонууга, обүектти кайтарууга коюуга кылдат мамиле кылуусуна байланыштуу.

Жашы жетпегендер жайга кирген учурларда төмөнкүдөй ыкмалар колдонулат: 1) терезенин айнегин чагып сындыруу - 7,9%; 2) колдогу каражаттардын жардамы менен эшиктерди сындыруу (чачтар, таяктар) - 3,8%; 3) кулпуну башка ачкыч менен ачуу - 1,2%; 4) мектепте, ошондой эле үйгө барганда классташынан же таанышынан мурда уурдалган ачкычты тандоо - 3,5%; 5) дубалдарды талкалап, чатырларды тешип кирүү - 2,6%.

Өспүрүмдөр тарабынан опузалап талап кылуунун ыкмалары жабырлануучунун инсандыгына, кылмыштуу кол салуу субүектине, ошондой эле кылмыштуу кол салуу жасалган кырдаалга жараша болот. Көбүнчө жашы жете элек балдар төмөнкү ыкмаларды колдонушат: 1) коркутуу (психологиялык мүнөздөгү коркунучтар) – 28,2%; 2) маскаралоочу же башка жагымсыз маалыматтарды ачыкка чыгаруу коркунучу - 21%; 3) - жабырлануучуга таандык материалдык баалуулуктарды жок кылуу же зыян келтирүү коркунучу - 6,2%.

Жабырлануучуга кылмыштуу коркутуу талабын коюу аны менен түз (жеке) жана кыйыр (каттарды жөнөтүү, коркунучтуу мазмундагы жазууларды ыргытуу, электрондук почтанын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу, үчүнчү жактар аркылуу) байланыш түрүндө жүзөгө ашырылышы мүмкүн.¹²⁸

Жөнөкөй опузалоо жана талап-тоноочулук, адатта, эч кандай даярдыктан өтпөгөн, көбүнчө айрым өспүрүмдөр (өспүрүмдөрдүн топтору) тарабынан ишке ашырылат. Мындай кылмышкерлер кокус адамдарды опузалап же талап-тоноо үчүн пайда болгон ыңгайлуу шарттарды колдонушат. Бул, адатта, кырдаалдык кылмыш болуп саналат. Эгерде ал жашы жете электердин тобу тарабынан жасалса, анда көбүнчө топтордо белгилүү бир уюмдун элементтери болот.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган зордук-зомбулуксуз карактоо ыкмаларынын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) ачык жерлерде же имараттын ичинде күтүлбөгөн жерден жасалган кол салуулар (баштыктарды, жарандардын акчасын жула качуу, дүкөн текчелериндеги буюмдарды ж.б. тартып алуу) - 39%; 2) ачык жерлерде, ошондой эле короолордо жана үйлөрдүн кире беришинде зордук-зомбулук коркунучу бар кол салуулар - 31%; 3) соода ишканаларында, күркөлөрдөгү соодагерлерге кол салуу - 12%; 4) коомдук транспортто кол салуу (трамвай, троллейбус ж.б.) - 3%; 5) жабырлануучуну алсыз абалга келтирүү жолу менен мүлктүк баалуулуктарга ээлик кылуу (алкоголдук ичимдиктердин жардамы менен) — 4,9 %.

Жашы жете электер тарабынан алдамчылык өтө сейрек кездешет - изилденген кылмыш иштеринин 3% гана. Ошол эле учурда, алдамчылык ыкмалары өтө примитивдүү, алар өзгөчө маалыматтык мүнөзгө ээ: 1) жашы жете элек балага мүлкүн өз ыктыяры менен берүү менен жабырлануучуну алдоо (эреже катары, кылмыштуу кол салуу обьектиси болуп саналган жерге бир нерсени калтырып, бир нерсе кылууну талап кылган өспүрүм адатта, курмандык болот) — 56 %; 2) ишенимдин негизинде кийин кайтарылбай турган мүлккө ээлик кылуу (уюлдук телефонду өспүрүмгө убактылуу сактоого берүү) — 34 %.

¹²⁸ Шурухнов Н.Г. Криминалистика: учебник. М., 2005. С. 338

Кылмыш жасоонун негизги ыкмаларын, аны менен коштолгон шарттарды жана жагдайларды аныктоо жана талдоо кылмыштардын тигил же бул категориясын тергөөнү жакшыртууга багытталган сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берери шексиз. Кылмыштын субъективдүү факторлору (кылмышкердин инсандыгы, күнөөнүн формасы, кылмыш жасоонун мотивдери жана максаттары) көбүнчө кылмышка даярдануунун өзгөчөлүктөрүн, издерди жашыруу ыкмалары, кылмыш жасоо механизми жөнүндө маалыматтарды аныктоо кылмыш жасоонун мүмкүн болгон субъектинин версияларын сунуштоого мүмкүндүк берет кылмышкер колдонгон куралдарды жана каражаттарды тандоону аныктайт..

Кылмыш жасоонун абалын талдоонун шексиз мааниси жөнүндө сөз кылып жатып, кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн бул элементинин структурасын окумуштуу-криминалисттердин түшүнүгүнүн эки ачалыгын да белгилей кетүү керек. Кырдаалдын жалпы илимий аныктамасы аны бир нерсенин болушунун шарты катары мүнөздөйт¹²⁹.

Кээ бир авторлор кылмыш жасоо жагдайынын түшүнүгүн ачып, анын мазмунуна кылмыш жасалган аймактын аймактык, климаттык, демографиялык жана башка өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле ошол жерди түздөн-түз мүнөздөгөн жагдайларды, убакыт, шарттар жана башка өзгөчөлүктөрүн киргизишет¹³⁰. Географиялык, климаттык ж.б. шарттар бүтүндөй региондо кылмыш жасоого таасир этет дегенге макул болуу менен, ошол эле учурда жогоруда аталган факторлор тигил же бул аймакта тигил же бул кылмыштын жасалышынын өзгөчөлүгүн аныктабай тургандыгын белгилейбиз. Кылмышты иликтөө максаттары үчүн бул факторлорду изилдөө эң аз мааниге ээ, ошондуктан кылмыш жасалган кырдаалдын түзүмүн мындай кеңири түшүнүү акылга сыйбагандай көрүнөт.

Башка окуулар кылмыш жасоонун абалын «...кылмыштын субъектинин кылмыш даярдалган, жасалган жана жашырылган чөйрө менен байланышынын

¹²⁹ Ожегов СИ. Словарь русского языка. - М., 1984. - С. 374.

¹³⁰ Образцов В.А. О криминалистической классификации преступлений // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 33. - М, 1980

өзгөчөлүктөрү»¹³¹ - деп туура аныктайт. Бул түшүнүктүн кемчиликтери, биздин оюбузча, кылмыш болгон жерде кырдаалдын компоненттеринин көрсөтүлбөгөндүгү, анын криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн башка элементтерине өз ара таасири, демек, реалдуу кырдаалды изилдөөдө кылмышкердин инсандыгын аныктоо мүмкүнчүлүгү.

Аныктама, чындыгында бул түшүнүктүн бүтүндөй мазмунун ачып, кененирээк. Кылмыш жасалган кырдаалда кылмыш жасалганга чейин жана жасалган учурда бири-бири менен өз ара аракеттенүүчү, жерди, убакытты, материалдык, климаттык, өндүрүштүк мүнөздөгү ар кандай түрдөгү об'екттердин, кубулуштардын жана процесстердин тутумун түшүнөт, ал эми кылмыш жасоо мүмкүнчүлүгүн, шарттарын жана башка жагдайларын аныктоочу турмуштук жана башка экологиялык шарттар жана об'ективдүү чындык башка факторлор¹³².

Ал эми В.И. Куликов, ал кылмыш жасоонун жагдайларын кылмышкердин кылмышка даярдануу мезгилинде да, жасоо учурунда да жүрүм-турумун аныктоочу факторлор катары түшүнөт, анын ичинде: а) кылмыш жасалган жер жана убакыт; б) катышуучулардын курамы (топ, чоңдордун катышуусу менен ж.б.); в) кылмыштуу кол салуу об'ектиси; г) айлана-чөйрөнүн материалдык элементтери (об'ектти коргоо; кылмыштын ачык же айкын эмес шартта жасалышы; материалдык же идеалдуу из калтыруу мүмкүнчүлүгү же мүмкүн эместиги)¹³³.

М.Х. Валеев: «адамдарды, ошондой эле кылмыш жасоонун ыкмасына жана механизминде таасир этүүчү чөйрөнүн материалдык элементтери кылмыш жасалган жерди, убакытты, об'ектти жана предметти, шериктердин курамын жана алардын жабырлануучу менен болгон мамилесинин мүнөзүн мүнөздөгөн мейкиндик-убакыттык, табигый-климаттык, өндүрүштүк, турмуш-тиричилик

¹³¹ Гавло В.К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. - С.76.

¹³² Яблоков Н.П. Криминалистика. - М., 2000. - С. 18

¹³³ Куликов В.И. Криминалистическое понятие обстановки совершения преступления // Вестник МГУ. Сер. Право, 1982, № 5. - С. 74 - 81.

жана жүрүм-турумдук-психологиялык факторлордун жыйындысы»¹³⁴ - деп түшүндөрөт. Бул автордун позициясын Ф.К. Гиззатуллин, ошондой эле жагдай мазмуну боюнча об'ективдүү болуу менен тергөөдө жаткан кылмыш жөнүндө маалыматтардын калыптануу жана жайгашуу схемасын көрсөтөт, бул жагдайлардын бул системасынын өзгөчөлүктөрүн жана кылмыштын мазмунун баалоого мүмкүндүк берет деп белгилейт¹³⁵.

Жогорудагы аныктамаларды талдап чыккандан кийин, кылмыш жасоо үчүн чөйрө элементтеринин эң оптималдуу жыйындысы болуп кылмыш жасалган жер, убакыт, кылмыштын об'екти жана предмети, шериктештери жана алардын бири-бири менен, жабырлануучу жана башка адамдар менен болгон мамилелеринин мүнөзү, чөйрөнүн материалдык элементтери, ошондой эле бул элементтер менен кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүнүн башка элементтеринин ортосундагы көз карандылык, биз тараптан мындан ары дагы карала турган кылмыштын курамы болуп саналат деп айтууга болот. Керт башынын пайдасы үчүн кылмыш жасалган жер бул кылмыш жасалган кырдаалдын эң маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп саналат жана криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн башка элементтери ар дайым кылмышкер менен тыгыз байланышта (жок дегенде шериктердин бири) болот. бар

Шаарда жашы жете элек өспүрүмдөр көбүнчө (91,2%) ээлик кылуу кылмыштарын жасашат. Кылмыш жасалган жер: батир; коттедж аянты; соода күркө; азык-түлүк кампасы; көчө; бакча; транспорт.

Кыймылсыз кылмыштарды жасоо убактысын талдоо жашы жетпегендер чоңдор сыяктуу эле иш күндөрү кылмыш жасаарын көрсөттү. Ошол эле учурда негизги бөлүгүн об'ективдүү уурулук (65%) түзөт, алар көбүнчө чоңдор да, жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан да күндүз жасалат. Ошондой эле алдамчылыкка жана опузалоого да тиешелүү. Зордук-зомбулуксуз каракчылык боюнча (бардык изилденген иштердин 30,7%ы) чоңдор да, жашы жете элек балдар да алардын жасалган кечки убактысы, ошондой эле кээ бир уурулуктар

¹³⁴ Валиев М.Х. Криминалистическая характеристика и особенности первоначального этапа расследования вымогательств: Дисс... канд. юрид. н. - С.21.

¹³⁵ Гиззатуллин Ф.К. Криминалистическая характеристика и первоначальный этап расследования грабежей и разбойных нападений, совершенных группами несовершеннолетних: Дисс...канд. юрид. н. - Л., 1987. - С. 78.

боюнча мүнөздөлөт. Материалдарды изилдөөнүн анализи көрсөткөндөй, 18 сааттан кийин өспүрүмдөр кылмыштын 44,2%ын жасашкан. Ошентип, талдоо жашы жете электердин керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасоо убактысы алардын жашына көз каранды эместигин жана бул кылмыштарды чоңдор жасаган учурдан айырмаланбагандыгын негиздүү ырастоого мүмкүндүк берет.

Жашы жете электердин керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасоосуна кол салуу предмети болуп төмөнкүлөр саналат: акча каражаттары - 72%; аудио-видео жабдуулар - 7,3%; тамак-аш - 4,1%; зер буюмдар - 3,7%; башка (видео приставкалар, телефондор, гаджеттер, видеооюндар) - 12,8%. Уурдалган буюмдарды жашы жете электер төмөнкүдөй иштетишет: сатуу - 39,4%; жеке максаттар үчүн пайдалануу - 37%; сатуу жана пайдалануу болгон эмес – 23,6%.

Эреже боюнча, уурдалган мүлктөрдү сатып, соодалай турган жер ошол эле жашы жете элек балдар жашаган жана алар кылмыш жасаган аймактар (64%). Жашы жете электердин кылмыштарынын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн билүү алдын ала тергөөнүн жүрүшүндө версияларды негиздүү илгерилетүүгө өбөлгө түзөт.

Кылмыш жасоо ыкмасынын өзү кылмыш жасоо ыкмасы жөнүндө алгачкы маалыматтарды алуунун булактары болуп саналган издерде (материалдык жана идеалдуу) чагылдырылат. Издердин көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрдү (В. Г. Коломатскийге шилтеме берүү менен) Р.С. Белкин: "Издердин генетикалык биримдиги алардын маалыматтык биримдигин болжолдойт жана аныктайт, бул ар бир изи окуя жөнүндө маалыматтын өзүнүн үлүшүн камтыйт, ал эми из системасы чагылдырылган объект - кылмыш жөнүндө бардык колдо болгон маалыматтарды камтыйт"¹³⁶ – деп белгилеген.

Жашы жете элек өспүрүмдөр керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасоодо, эреже катары, кылмыштын изин жок кылуу боюнча чараларды көрүшпөйт, ошондуктан окуя болгон жерди кароодо (мындан ары - ОБЖК) төмөнкүдөй издер табылышы жана алынышы мүмкүн: изилденген кылмыш

¹³⁶ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. М, 2001. С. 61

иштеринин 36,2%ында кол издери табылган жана алынган; буттун издери - 27,8%; биологиялык издер - 23,9%; бузуп уурдоонун издери - 23%.

Кылмыш жасоо учурунда кылмышкер жабырлануучу менен байланышта болгон (опузалап талап кылуу, алдамчылык) учурларда кылмыштын идеалдуу издери жабырлануучунун (же мүмкүн болгон күбөлөрдүн) эсинде сакталып калат. Бирок кылмышкерди издөө көз карашынан алганда бул издердин баалуулугу дайыма эле жетиштүү боло бербейт. Жабырлануучу кылмышкер менен тааныш болбосо, идеалдуу издер кылмышкер жөнүндө фрагменттүү маалыматтарды камтыйт. Көбүнчө жабырлануучу кылмышкердин сырткы көрүнүшүн эстей албайт жана кийин аны тааный албайт. Кээ бир учурларда жабырлануучуга кылмышкердин жашын аныктоо да кыйынга турат.

Өзүнчө аспект катары психикалык аномалиялары бар жашы жете электердин ээлик кылуучу кылмыштарды жасоо чөйрөсүнүн механизмин кароо керек.

Эреже катары, кылмыш жасоого алдын ала даярдоо кылмыштуу жүрүм-турумду моделдөөдөн, кылмыш жасоонун куралдарын издөөдөн, кылмыштын обьектисин жана анын шериктеринин ортосундагы ролдор, кылмыш жасоонун пландарын жана схемаларын түзүү, аракеттердин мүнөзүн жана ырааттуулугун аныктоо ж.б. болжолдонгон жабырлануучу жөнүндө олуттуу маалыматтарды издөөдөн, анын жүрүм-турумун алдын ала айтуудан, жоопкерчиликти бөлүштүрүүдөн турат. Уурдоолорду, зордук-зомбулуксуз каракчылыктарды жана тоноолорду жасоого даярдануу жөнүндө сөз кылып жатып, психикалык аномалиялары бар жашы жете элек өспүрүмдөр кылмыш жасоонун бардык уюштуруучулук учурларын алдын ала ала (айрыкча деталдуу) пландаштыра тургандыгын белгилей кетүү керек. Ар бир бешинчи кылмыш эч кандай даярдыксыз жасалат. Булар – чөнтөк уурулук, сатуучунун жоктугунан же анын көңүлүн алагды кылуу менен базарларда жана дүкөндөрдө уурулук, «жулкуу» ыкмасы менен жасалган тоноочулук (баштыктар, мех баш кийимдер) ж.б. Мындай кылмыштарды жасоонун кылмыштуу ниети ээлеп алууга тийиш болгон мүлктүн болушун көргөндө күтүүсүздөн пайда болот. Даярдык иш-аракеттерин жүзөгө ашыруу менен жасалган кылмыштарга келсек, анда аларды жасоого алдын ала даярдоо, негизинен минималдуу.

Кылмыш жасоодо ролдорду бөлүштүрүү бардык учурларда шериктерди, уюштуруучуларды ж.б. бөлүп көрсөтпөстөн, жөнөкөй биргелешип аткаруу болгон. Көбүнчө бир адам кылмыш болгон жердин айланасындагы кырдаалга байкоо жүргүзүү үчүн калган, ал эми экинчиси (башкалары) уурулукту өзү жасаган.

Психикалык аномалиялары бар жашы жете элек өспүрүмдөр кылмыш жасоонун бардык уюштуруучулук учурларын алдын ала сейрек пландаштырып, аларда кылмыш жасоо ниети бош убактысында пайда болоорун жогоруда белгилегенбиз. Колдо болгон жыйынтыктарды изилдөөбүз көрсөткөндөй, кылмыштардын көпчүлүгү (82%га жакыны) жашы жете элек өспүрүмдөр жашаган жеринде жасалган. Башка аймакта (18%) кылмыш жасаганда жайгашкан жерди тандоо да кокусунан эмес. Буга чейин белгиленгендей, психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендер үчүн кылмыш жасоо ниети (чечим) көбүнчө алардын көз карашы боюнча жеткиликтүү объектти көргөндө өзүнөн өзү келип чыгат. Ошол эле учурда башка аймакта жасалган кылмыштар кандайдыр бир түрдө жашы жете электерге байланыштуу болот. Бул же ал окуп жаткан окуу жайы, же жашы жете элек өспүрүмдүн иштеген жери, окуган жери, же аномалиялык абалдагы өспүрүмдүн оюн-зоогу менен байланышкан объекттер.

Көпчүлүк уурулук имараттарда жасалат. Ар бир бешинчи уурулук көчөдө болот. Мындай уурулуктун предмети болуп унаа тетиктери, түстүү металл буюмдарын ээлеп алуу максатындагы кабельдер, күркөлөрдөн сатылган тамак-аш азыктары, телефон-автоматтардын жетондору саналат.

Психикалык аномалиясы бар жашы жете элек өспүрүмдөр адатта уурулук жасалчу жердеги сактооу жайда айрым буюмдардын жана баалуулуктардын бар-жоктугуна карап эмес, ал жайга кирүү мүмкүнчүлүгүнө (эшигинин бекемдиги, коопсуздугу ж.б.) карап тандашат. Мындай жашы жете элек өспүрүмдөр психиатрлар менен болгон сүйлөшүүсүндө, алар көп учурда башка ишти кыла албагандыктан, тажагандыктан уурулук кылышаарын айтышат. Мындай уурулуктарды – бул алардын өзүн-өзү ишке ашыруу, натыйжага жетишүүдөгү канааттануу аракети деп айта алабыз. Ошондуктан, алар кирүүгө аракет кылган, бир

жагынан, оңой кирүүгө болгон об'ектилердин көпчүлүгү, көп күч-аракетти талап кылбайт, ал эми экинчи жагынан, ал жердеги буюмдар анча баалуу эмес, көбүнчө жашы жете электерге керек эмес жана сатууга болбой турган оокаттар. Көпчүлүк учурларда, психикалык аномалиялары бар жашы жете электердин кол салуу об'екттери болуп биринчи кабаттагы, көбүнчө ачык терезеси бар батирлер саналат; сигнализация менен жабдылбаган транспорт каражаттары; көп кабаттуу үйлөрдө кайтарылбаган күркөлөр, гараждарсарайлар, көп кабаттуу үйлөрдө жашылча сакталчу жайлар жана жер төлөлөр. Ушундай эле жол менен, сыягы, акыл-эси кем жашы жете элек өспүрүмдөр уурулук ийгиликтүү жасалган жерден кайталап уурулук жасай тургандыктары түшүндүрүлөт.

Изилденген материалдардын негизинде жеке турак жайлардан жана гараждардан, сарайлардан уурулук жасоодо психикалык жактан бузулган жашы жете элек бала тарабынан кылмыш жасалгандыгын көрсөтүүчү белгилер болсо (уурдалган буюмдун ассортименти, кол салуу об'ектисине оңой жетүү жана перспективанын жоктугу, уурулук болгон жерде ойлонулбаган аракеттер ж.б.), кылмышкерлерди биринчи кезекте мектепте окуган же туруктуу жашаган жери жок, акыл-эси бузулган өспүрүмдөрдүн арасынан, ал эми билим берүү мекемелеринен уурулук жасаган учурда кылмышкерлер биринчи кезекте ошол окуу жайларынын учурдагы же мурдагы студенттеринен арасынан издөө керек.

Кылмыштын абалынын кийинки элементи болуп аны жасоонун шарттары саналат, кылмыш жасалгандыгын далилдөөнүн айкын (айкын эместигинин) шарттары катары аныкталат. Психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендер үчүн керт башынын пайдасы үчүн жана зордук-зомбулук кылмыштарын жасаганда, жабырлануучу адам көбүнчө кылмыш жасоого күнөөлүү адамды билери белгиленет. Аномалиялары бар өспүрүмдөр көбүнчө кадимки адамдын көз карашынан алганда күлкүлүү болгон шашма ыкмаларды колдонуп, тааныш жүздөргө каршы уурулук, тоноочулук жана каракчылык кылышат. Мисалы, жабырлануучунун көңүлүн алаксытып, анын батиринен баалуу буюмдарын уурдап, ээлеп алгандан кийин дароо жашырынышат (ошондуктан түздөн-түз өзүн кылмышка күнөөлүү деп көрсөтүшөт), ал эми дени сак адамдар, эреже катары, дагы бир аз убакытты жабырлануучунун чөйрөсүндө өткөрүшүп, эч

кандай шек жаратпастан акырын чыгып кетише. Жабырлануучу уктап калгандан кийин алкогольдук ичимдиктерди колдонуу менен байланышкан биргелешип эс алуу процессинде тааныш адамга карата уурулук жасоонун абалы да ушундай (мындай учурда буюмдун, өзгөчө чоң нерселердин, мисалы, магнитофондун, телевизордун ж.б. жоголушу, ошондой эле бул үчүн күнөөлүү адам жабырлануучуга айкын болуп калат). Ошол эле учурда акыл-эси кем өспүрүмдөр уурдаган мүлкүн жашырууга эч кандай чара көрүшпөйт, аларды үйүндө сактап, өспүрүмдөр чогуу убакыт өткөргөн жайларда ачык колдоно беришет.

Кадимки кылмыштын курмандыгы жөнүндө маалымат. Өзүнө карата кылмыш жасалган жеке же юридикалык жак – керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыштын курмандыгы болуп саналат. Юридикалык адабияттарда жабырлануучуларды - жеке адамдарды классификациялоонун ар кандай түрлөрү сунушталат. Мындай классификация тууралуу кызыктуу ойлорду Г.фон Хентиг¹³⁷, Г. Элленбергер¹³⁸ сыяктуу чет элдик авторлордун эмгектеринен табууга болот.

Кылмыштын курмандыктарын - жеке адамдарды классификациялоо маселелери ата мекендик виктимологиялык адабияттарда да чагылдырылган. Л.В.Фрэнк жабырлануучуларды виктимологиялык деңгээлде классификациялоонун негиздеринин схемасына төмөндөгүлөрдүн негизинде жабырлануучуларды топтоонун бир катар кеңейтилген белгилерин киргизүүнү сунуш кылат: 1) зыян келтирген кылмыштардын белгилери; 2) жабырлануучудан кылмышкерге карата; 3) демографиялык мүнөздөмөлөргө байланыштуу (кесиби, адистиги, кызматы, иши, жашы, улуту ж.б.); 4) моралдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша: ишенчээктик, агрессивдүүлүк, ач көздүк ж.б.; 5) жабырлануучунун "атипсиздик" деп аталган ар кандай белгилери боюнча: элестүү курмандыктар (инсценировкалоо); 6)

¹³⁷ Hentig H., von. Remarks on the Interrelation of Perpetrator and Victim —The journal of Criminal Law and Criminology. 1940. № 3. P. 303—304.

¹³⁸ Ellenberger H. Relations psychologiques entre le crime et la victime — Jbid. 1954. № 2

кылмыштын оордугуна жана башка негиздер боюнча зыян келтирүүнүн түрү жана мезгилдүүлүгү¹³⁹.

В.И. Полубинский кийинчерээк Л.В.Фрэнктин классификацияларына таянып, аларды тактоо, толуктоо жана «деталдуу» кылуу менен жабырлануучуларды системалаштырууну сунуш кылган¹⁴⁰.

Д.В. Ривман типтүү жүрүм-турумдун белгилери боюнча төмөнкү классификациялык топторду аныктайт: 1) агрессивдүү жабырлануучулар; 2) активдүү жабырлануучулар; 3) демилгелүү жабырлануучулар; 4) пассивдүү жабырлануучулар; 5) олуттуу эмес жабырлануучулар; 6) бейтарап жабырлануучулар¹⁴¹.

В.В. Романов ошондой эле негизги, кеңейтилген негиздер боюнча - жабырлануучулардын социалдык, психологиялык жана биофизикалык өзгөчөлүктөрү боюнча классификацияны сунуш кылат: 1) жабырлануучу менен кылмышкердин ортосундагы мамилелердин мүнөзүнө жараша - туш келди, алдын ала белгиленбеген жана алдын ала белгиленген; 2) кылмыш ишинин пайда болушунда жабырлануучунун ролуна жараша - бейтарап, катышуучу жана провокациялоочу; 3) потенциалдуу жабырлануучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык – ачык-айкын моралдык жана сезимдик четтөөлөр (ач көздүк, жеңил ойлуулук ж.б.) жана психикалык жактан катуу бузулган адамдар (баңгилер, аракечтер ж.б.); 4) биофизикалык өзгөчөлүктөрү боюнча - эркектер жана аялдар, жашы жете элек өспүрүмдөр, чондор жана улгайган адамдар, физикалык жактан дени сак адамдар жана жана кылмышка чейинки жана кылмыштуу кырдаалдарда физикалык алсыздыгы барлар (оор оору; физикалык майыптар - сокурдук, дүлөйлүк, буттун, колдун жоктугу; уйкусуроо, алкогольдук мас болуу ж.б.)¹⁴².

В.М.Быков жана В.С.Бурданова бардык жабырлануучуларды алдын ала тергөө учурундагы абалын жана жүрүм-турумун эске алуу менен төмөнкүдөй

¹³⁹ Франк Л. В. О классификации потерпевших в целях виктимологического исследования // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии. Душанбе, 1968. Вып. 1.

¹⁴⁰ Полубинский В. И. Криминальная виктимология и проблемы предварительного следствия. Волгоград, 1980. С.54—55.

¹⁴¹ Ривман Д. В. Потерпевший от преступления: личность, поведение, оценка. Л., 1973. С. 79—84.

¹⁴² Романов В. В. Основы криминальной виктимологии. Мн., 1980. С.9—15

криминалистикалык түрлөргө бөлүшкөн: 1) ак ниет активдүү жабырлануучу. Аларга биринчи кезекте демилгелүү адамдар, ошондой эле бир катар себептер боюнча кылмышкерге каршылык көрсөтпөгөн, бирок тергөө учурунда өзүн абийирдүү жана жигердүү алып жүргөн пассивдүү, айрым сынга алынбаган жана бейтарап жабырлануучулар кирет; 2) активдүү эмес ак ниет жабырлануучулар; 3) туруксуз жабырлануучулар; 4) абийирсиз жабырлануучулар¹⁴³.

В.В.Вандышев дагы ушундай позицияны карманат¹⁴⁴.

Кылмышкер менен жабырлануучунун ортосундагы кылмыш жасалганга чейин болгон социалдык байланыштардын мүнөзүнө ылайык, кылмышкер менен болгон мамилелердин жакындык даражасына, интенсивдүүлүгүнө жана узактыгына жараша айрым окумуштуулар жабырлануучуларды үч топко бөлүшөт: 1) кылмышкер менен ар кандай туугандык мамилелерде болгон адамдар; 2) тааныштар; 3) кылмышкер менен тааныш эмес жабырлануучулар¹⁴⁵.

М.В. Субботина кылмыштан жапа чеккендердин бардык колдо болгон классификациясын жалпылап, башка бирөөлөрдүн мүлкүн уурдоодон жабыр тарткандарды өз алдынча системалаштырууну сунуштады¹⁴⁶. Бирок, жашы жете электердин ээлик кылуу кылмышын жасоосунун версияларын алдыга коюу үчүн каралып жаткан классификациялардан жабырлануучулардын биофизикалык өзгөчөлүктөрүнө жана жабырлануучулардын жашы жете элек кылмышкерлер менен тааныштык даражасына жараша классификациясы өзгөчө кызыгууну туудурат.

Бирок, көбүнчө керт башынынпайдасы үчүн кылмыш жасаганда жабырлануучулар кылмыш жасаган өспүрүмдөргө мурда белгисиз болгон адамдар болушат – 80,1%.

Жашы жете электердин уурулук, талап-тоноочулук, опузалоо жана алдамчылык аракеттеринин курмандыктары болгон адамдар көпчүлүк учурда

¹⁴³ Бурданова В. С, Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики. Ташкент, 1981. С. 16—20

¹⁴⁴ Вандышев В. В. Изучение личности потерпевшего в процессе расследования. Л., 1989. С. 50

¹⁴⁵ Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. М., 1988. С 60

¹⁴⁶ Субботина М. В. Криминалистические проблемы расследования хищений чужого имущества: дис... д-ра юрид. наук. Волгоград, 2004. С. 112—119.

өспүрүмдөрдүн айтымында, материалдык жактан коопсуз адамдар, ошондой эле өспүрүмгө мурда кийин өзүнүн кымбат баалуу бумдарын көрсөткөн (алтын буюмдары, уюлдук телефондору) адамдар жабыркайт. Мындай кылмышты өспүрүмдөр көбүнчө теңтуштарына (14 жаштан 18 жашка чейин – 18,2%) жасашат.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн материалдарын талдоо көрсөткөндөй, бардык жабырлануучулар кандайдыр бир даражада жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан жабырлануучуну тандоодо, жалданма кылмыш жасоого даярданууда же жасоо процессинде колдонулган белгилүү бир сапаттар менен мүнөздөлөт, атап айтканда: мүлктү сактоодогу шалаакылык; туура эмес жүрүм-турум; тааныштарды тандай билбегендик; ишенчээктик; ач көздүк, сарандык; дагы башкалар. Ошентип, изилдөөнүн негизинде, бул негиздүү болуп саналат:

1. Жашы жете электердин ККМсы соттук-медициналык көз караштан алганда жашы жете электердин кылмыштарын түздөн-түз мүнөздөгөн, аларды тез жана квалификациялуу иликтөөгө көмөктөшүүчү компоненттерди камтууга тийиш. Ушул категориядагы иштердин ККМнын анын мазмунун аныктоочу негизги структуралык элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) кылмыштуу кол салуу механизми жана анын изинин калыптанышы, анын элементтери катары жашы жете электердин кылмыш жасоого даярдануу фактылары, куралды колдонуу жана кылмыш жасоонун типтүү ыкмасы, кылмышты жашыруунун типтүү ыкмасы; 2) кылмыш жасалган жагдай (кылмыш жасалган жер жана убакыт, кылмыштын предмети жана обьекти, курчап турган чөйрөнүн материалдык обьекттери жана табигый-климаттык, жүрүм-турумдук, психологиялык, өндүрүштүк жана тиричилик жөнүндө маалыматтар) жашы жетпегендердин кылмыш жасоосунун кээ бир башка шарттары; 3) кылмышкердин инсандык өзгөчөлүктөрүн (курагы психологиялык, физикалык ж.б.) жана айыпкердин (шектүүлөрдүн) жүрүм-туруму, ошондой эле жашы жете электердин кылмыштуу топторунун түзүлүшүнүн жана иштешинин өзгөчөлүктөрү; 4) жабырлануучунун инсандык өзгөчөлүктөрү.

2. Каралып жаткан иштердин категориясында жашы жетпегендердин кылмыштуу тобун түзүүнүн жана иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү болуп төмөнкүлөр саналат: 1) Кылмыштуу топтун калыптанышы эки негизги этаптын призмасы аркылуу ишке ашат, алар: кылмышка чейинки жана кылмыштык (мында конфликттин ээси үмүтсүз абалда болот), эреже катары, биринчи этапта: а) басымдуу түрдө ассоциативдик топтор, б) түзүлүшү боюнча аморфтук жана участоктордун «каторуу» саны менен чектелбеген аймактары бар; в) ички социалдык-психологиялык түзүлүшүнүн жоктугу, ролдук функциялардын бөлүштүрүлүшү; г) конкреттүү антисоциалдык максаттын болбошу. Экинчи этапта алар: а) антисоциалдык (керт башынын пайдасы үчүн) багыттагы же кылмыштуу түзүлүштөрдүн топторуна «айланышат»; б) социалдык-психологиялык көз караштан алганда жашы жете электин жана топтун инсандыгынын деградациясы (этикалык, адеп-ахлактык жана маданий жактан) байкалат, бул конфликттик кырдаалдарга алып келет жана кылмыштуу жашоо образынын калыптанышына шарт түзөт; в) каралып жаткан чөйрөдө топтун антисоциалдык ориентациясына туруктуу тенденция бар; г) анын мүчөлөрүнүн кылмыштуу кесипкөйлүгү өсүүдө; д) жашы жете электердин тобунун өнүгүшү татаалыраак уюшкан түзүлүштөрдүн пайда болушуна алып келет, алар үчүн ролдорду бөлүштүрүү, катуу тартип жана жаза чараларынын системасы мүнөздүү болуп калат. 2) Бул категориядагы жашы жете электердин типтүү тобу үчүн, *биринчиден*, бул коомдун түрүнө ылайык жашы жете электердин примитивдүү бирикмеси болуп саналат, бирок анда мамилелер эки негизги принцип боюнча түзүлүшү мүмкүн: а) кызматтык мамилени сактоо боюнча, б) симпатия боюнча. *Экинчиден*, иштешүүнүн кыска мөөнөтү жана шериктердин аздыгы мүнөздүү. 3) Жашы жете электердин ээлик кылуу кылмыштарынын топтук мүнөзү анын жогорулатылган коомдук коркунучун аныктайт, ал төмөнкүлөрдөн турат: а) алардын кылмыштуу аракеттерине жалпы топтук баа берүү аларды алар үчүн жеке жоопкерчилик сезиминен ажыратат, б) алардын аракеттерин жекелештирүү ачык-айкын жазасыздыкты жана анонимдүүлүктү камсыз кылат; в) кол тийбестикке болгон ишеним мындай топто

үстөмдүк кылган “байытуу” мотивдерин стимулдайт, ошондой эле моралдык тоскоолдуктарды жоюуга алып келет; г) бул чөйрөдө көп эпизоддук кылмыш ишин козгоочу керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыштардын фактыларын жана изин жашырууга көмөктөшөт. 4) Жашы жете электердин топтору жалпы кызыкчылыктардын негизинде да (51,2%), ошондой эле жагдайлардын туш келди айкалышынан улам түзүлөт.

3. Соттук-медициналык мүнөздөмөлөрдүн бул элементине жүргүзүлгөн криминалистикалык талдоо керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыштары жашы жетпегендер тарабынан жасалат деп айтууга мүмкүндүк берет: жалгыз (59%), топтун курамында (60,8%), көпчүлүк учурларда (71,4%) бойго жеткен шериктери жок; 16 жаштан жогору жашы жете элек (73%); эркектер (72%); кылмыш жасаганга чейин оң мүнөздөлгөн (75,2%); ПДНда катталган эмес (81%). Бирок, ошол эле учурда, кылмыштуу топтордун төрттөн бир бөлүгү негизинен аномалдуу өспүрүмдөрдөн түзүлөт, анткени мындай адамдарды психикалык жактан соо жашы жете элек өспүрүмдөр четке кагышат. Аралаш топтор (жок дегенде бир майып өспүрүм бар) учурлардын 4% түзөт. Белгилей кетсек, бул адамдар тууралуу укук коргоо органдарында реалдуу маалыматтардын жоктугу жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан көмүскөдө керт башынын пайдасы үчүн кылмыш жасаган деген версияны текшерүүнү бир топ кыйындатат, анткени тергөө практикасы көрсөткөндөй, мындай кылмышка катыштыгы бар-жогу биринчи (көбүнчө негизги) кезекте, ПДНде атайын эсепке алынган өспүрүмдөр текшерилет.

4. Жашы жете электердин ээлик кылуучу кылмыштарды жасоо чөйрөсүнүн элементтерин изилдөө төмөнкүдөй маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет: 1) белгиленген (көрсөтүлгөн) шарттардын жана факторлордун кайсынысы жашы жете электердин мыйзамсыз аракеттеринен эле мурда болгон же аны коштогон, ошондой эле алардын ортосундагы өз ара аракеттенүү кандай болгон; 2) белгиленген шарттардын жана факторлордун кайсынысы жасалган кылмыш жосунунун мазмунуна жана мүнөзүнө таасир этиши мүмкүн; 3) тергелип жаткан обьекттин абалына (тергөө органдары тарабынан) кылмышкер тарабынан атайын эмнелер

даярдалган жана кылмыштуу аракеттерге шериктештерине карабастан кандай өзгөрүүлөр болгон; 4) изилденип жаткан кырдаалда эмнелер көмөктөшүшү мүмкүн же тескерисинче, тоскоолдук кылышы мүмкүн: кылмыш жасоого даярдык көрүү чаралары; аны жасоо процессинин өзү; кылмыштын изин жашыруу; жашы жете элек кылмышкерлер тарабынан жагдайлар кандайча эске алынган; 5) керт башынын пайдасы үчүн кылмыш жасалганга чейин жана аны жасоо учурунда жашы жете элек шериктештер тарабынан колдонулган бүтүндөй иш жүзүндөгү кырдаал, анын ичинде кылмыштуу аракеттерди жасоо ыкмасын тандоодо (кырдаал) кандай болгон; 6) көйгөйлүү (кыйын) кырдаалда өзгөчө мүнөздөгү кандай факторлор өз көрүнүшүн тапкан жана алар кылмыш болгон окуянын өзүнө кандай таасир эткен; 7) катышуучулардын кимиси (же башка адамдар) каралып жаткан кылмыштын түрүн жасоо үчүн түзүлгөн кырдаалдан пайдаланышы же аны түзүшө мүмкүн.

5. Жашы жете электердин ээлик кылуучу кылмыштарды жасоо механизмдин колдонуу төмөнкүдөй негизги элементтерди белгилөөнү камтыйт: 1) кылмыш жасоо ниети кайсы убакта (качан) пайда болгон; 2) мындай чечимдин демилгечиси ким болгон; 3) жалданмачылык багыттагы кылмышты жасоого даярдык көрүү чаралары так кандай болгон (пландалган); 4) кылмыштуу окуялар болгонго чейинки мезгилде кандай аракеттер түздөн-түз жасалган; 5) кылмыштын шериктеринин ортосунда функциялар кандай бөлүштүрүлгөн (б.а. шериктердин ар биринин аракеттери так кандай болгон); 6) *шериктештердин кимиси шыкакчынын, көмөкчүнүн уюштуруучусунун ролун аткарган;* 7) *шериктердин ар биринин аракетинен кийин кандай кесепеттер келип чыккан;* 8) *кылмыштын акыркы стадиясында шериктештер кандай милдеттерди аткарышкан;* 9) *шериктердин ар биринин кылмыштын изин, уурдалган мүлктү жана кылмыштын фактысын жашыруу боюнча аракеттери.*

6. Жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөө төмөнкүдөй милдеттерди чечүүгө көмөктөшөт: 1) жашы жетпегендин жасаган кылмышын туура квалификациялоо жөнүндө: кылмыш жасоонун мотивин аныктоо; жосун жасоо учурунда жашы жете электин психикалык абалын аныктоо; кылмыш болгон учурда анын ролун белгилөө ж.б. мында маанилүү роль ойнойт; 2) жашы

жетпегендер тарабынан жасалган жалданмалык багыттагы иштер боюнча белгиленүүчү жагдайлардын чөйрөсүн аныктоо; 3) жашы жете электин инсандык өзгөчөлүктөрүн билүү керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмыш ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн эң эффективдүү тактикасын тандоого мүмкүндүк берет, бул тергөөнүн максаттарына жетүү үчүн көбүрөөк салым кошот; 4) сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө адамдын потенциалдуу жүрүм-турумун болжолдоого жана баалоого мүмкүндүк берет, бул процесстик аракеттерди пландаштыруунун жана жүргүзүүнүн эң туура стратегиясын тандоого гана өбөлгө түзөт; 5) тескерисинче, жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарды жасоонун механизмин жана абалын аныктоо төмөнкү маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет: белгисиз кылмышкердин өздүгү жөнүндө; айрым кылмыштарды жасоого көбүрөөк ыктаган контингент жөнүндө; кылмыш психикалык аномалиялары бар жашы жете элек тарабынан жасалганбы; кылмыштуу ниет; окуя болгон жерде кылмыштуу жүрүм-турумдун оригиналдуулугу жана анын жеке маалыматтары; 6) жашы жете электин инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөө версияларды куруунун жана текшерүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого гана эмес, жалданмалык багыттагы кылмыштын себептерин жана жасалышын аныктоо боюнча дагы ийгиликтүү ишти курууга мүмкүндүк берет.

2-глава.

2.1. Изилдөөнүн методологиясы

Диссертациялык изилдөөнүн обьектиси болуп жашы жетпегендердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарды жасаганда жана аларды тергөө процессиндеги пайда болгон коомдук мамилелер эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн предмети болуп жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарды жасоонун мыйзам ченемдүүлүктөрү жана аларга байланыштуу бул кылмыштарды тергөөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негизи. Диссертациялык иштин негизги натыйжалары жана корутундулары төмөнкүдөй изилдөө ыкмаларын колдонуунун жүрүшүндө алынды: таанып-билүүнүн илимий методу, контент-анализ, салыштырмалуу укуктук, социологиялык.

Илимий таанып-билүүнүн методу жашы жете электердин укук бузуулары жөнүндө ишенимдүү фактыларды жана мындай кылмыштуу аракеттердин ортосундагы социалдык шарттарды жана өспүрүмдөрдүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоонун жолдору менен, ошондой эле керт башынын пайдасы үчүн кылмыштарды жасоонун өнүгүү тенденцияларын жана ыкмаларын изилдөөдө чагылдырылган.

Контенттик талдоо юридикалык жана атайын адабияттардагы, ошондой эле каралып жаткан кылмыштардын категориясы боюнча маалыматтардын башка булактарындагы колдо болгон маалыматтардын сапаттык жана сандык анализин жүргүзүүгө мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн салыштырма-укуктук ыкмасы Кыргыз Республикасынын жазык-процесстик мыйзамдарынын ченемдерин КМШнын айрым өлкөлөрүнүн окшош ченемдери менен салыштырууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн жүрүшүндө таанып-билүүнүн жеке илимий ыкмалары, ошондой эле дисциплиналар аралык изилдөө методдору да колдонулган.

Изилдөөнүн ченемдик негизи болуп төмөнкүлөр саналат: Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын Жазык-процессуалдык кодекси, Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси жана каралып жаткан изилдөө аспектилерине тигил же бул түрдө таасир этүүчү Кыргыз Республикасынын башка мыйзамдары жана мыйзам алдындагы актылары.

Изилдөөнүн теориялык негизин Кыргызстандын, Казакстандын, Россиянын юрист окумуштууларынын илимий эмгектери жана алардын жыйынтыктары түздү, алар жалпы эле жашы жете электердин кылмыштарын, атап айтканда, керт башынын пайдасы үчүн жасаган кылмыштарын, ошондой эле каралып жаткан кылмыштардын категориясы боюнча сотко чейинки өндүрүштүн айрым аспектилерин изилдеген. Эмгекте психология, психиатрия жана ювеналдык юстиция боюнча илимий эмгектер да колдонулган.

2.2. Жашы жете электердин кылмыштарын тергөөдө сотко чейинки өндүрүш стадиясында пайда болгон тергөө кырдаалдарынын өзгөчөлүктөрү

Жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан пайда көздөө багытындагы жасалган кылмыштар боюнча кылмыш иштерин изилдөөнүн жыйынтыктарын талдоо, сотко чейинки тергөө органдары алар кандай тергөө кырдаалында экенин дайыма эле так түшүнө беришпейт, ошондуктан алар тергөөнүн баштапкы этабында жүргүзгөн тергөө аракеттерин иликтөө көп учурда бири-биринен ажыратылат жана аларды жүргүзүүнүн тандалган тартиби тактикалык жактан туура эмес. Иш боюнча алгачкы маалыматтардын жетишсиз талдануусу тергөө субъектилери үчүн жашы жетпеген адамдын пайда көздөө багытындагы кылмыш жасагандыгы жөнүндө версияны айтууга жана текшерүүгө көрүнүктүү негиздеринин жоктугуна, натыйжада бул багыттагы издөө иш-чараларын тергөө жана ыкчам-

иликтөө иштеринин жетишсиздигине алып келет. Өз кезегинде тергөөнүн чектелген процессуалдык мөөнөттөрү, тактикалык жактан туура эмес ырааттуулугу жана бири-биринен обочолонгон тергөө аракеттери, кээде процессуалдык форманы сактоо үчүн гана жүргүзүлүп (мисалы, ЖКК, жабырлануучуну суракка алуу, экспертизаларды дайындоо), ошондой эле жашы жете элек кылмышкерди аныктоого жол бербейт. Өз кезегинде тергөө, тергөө аракеттеринин мүнөзү жана ырааттуулугу тергөөчүнүн кылмыш иши козголгон учурга карата чогултулган маалыматтарга туура баа берүүсүнөн, башкача айтканда, учурдагы тергөө кырдаалынан көз каранды.

Тергөө кырдаалдарынын мааниси бүгүнкү күндө соттук экспертизанын алдыңкы илимий мектептери тарабынан таанылган. Ошону менен бирге тергөө кырдаалынын маңызы боюнча көз караштарды изилдөө соттук экспертизада бул терминди түшүнүү эки ача мааниге ээ деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Е.И.Макаренко: «тергөө кырдаалы – бул ар дайым бири-бирин алмаштырып турган жана иш боюнча тергөө кырдаалынын бардык белгилерин көрсөтүүчү (кырдаалдын өзгөчөлүктөрү) ар кандай фактылык жагдайлар»¹⁴⁷ - деп эсептейт. Же болбосо «тергөө кырдаалы - тергөөчүнүн кылмышты иликтөөдөгү ишмердигине жүрүшүндө аны кызыктырган белгилүү бир учурда пайда болгон, болжолдуу тергөө учурунун тактикалык, стратегиялык же тактика-стратегиялык маалыматтын оригиналдуулугун мүнөздөгөн кырдаал»¹⁴⁸.

Л.Я. Драпкинын көз карашынаналганда, тергөө кырдаалы – бул иш үчүн актуалдуу болгон белгиленген жана али белгисиз жагдайлардын, катышуучулардын (тараптардын) тактикалык жана психологиялык мамилелеринин ортосундагы жазык сот өндүрүшүнүн ар түрдүү логикалык жана когнитивдик байланыштарды ар түрдүү деңгээлдеги адекваттуулук менен чагылдырган динамикалык маалымат тутуму, ошондой эле уюштуруу-башкаруу түзүмү жана тергөө процессиндеги ички тартиптин деңгээли¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Макаренко Е. И. Расследование разбойных нападений с проникновением в жилище. Ташкент, 1991. С. 33

¹⁴⁸ Криминалистика / под ред. Н. М. Яблокова. М., 2000. С. 447.

¹⁴⁹ Драпкин Л. Я. Общая характеристика следственных ситуаций // Следственная ситуация. М., 1985. С. 132.

Р.С. Белкиндин көз карашынан алганда, тергөө кырдаалы деп тергөө жүргүзүлүп жаткан реалдуу шарттарды жана жагдайларды түшүнүү керек¹⁵⁰.

Д.В.Ким тергөө кырдаалы – бул кылмыштарды тергөөдө жана аларды соттук териштирүүдө пайда болгон татаал динамикалык маалымат тутуму, анын натыйжасы жана ошол эле учурда анын андан аркы уюштурулушун аныктаган ишмердүүлүктүн жаңы формациясы¹⁵¹ - деп эсептейт.

Белгилеп кетсек, саналган позициялардын арасында өзүнүн көп сандаган жолдоочулары бар Л.Я.Драпкин менен Р.С.Белкиндин көз караштары өзгөчө орунду ээлейт. Ошентип, Л. Я. Драпкин¹⁵², В. К. Гавло¹⁵³, И. Ф. Герасимов¹⁵⁴, А. Н. Васильев¹⁵⁵ жана башкалар тергөө кырдаалын ички кабыл алынган учур катары кабыл алуунун жалпы позициясын карманышат. Тергөө кырдаалынын тышкы жагы жөнүндөгү көз карашты Р. С. Белкин¹⁵⁶, Н. А. Селиванов¹⁵⁷, М. В. Субботина¹⁵⁸, В. И. Шиканов¹⁵⁹ жана башкалар сыяктуу окумуштуулар карманышат.

Үчүнчү көз караш тергөө кырдаалы өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы менен мүнөздөлөт, алар тергөөнүн чөйрөсүн да, тергөөнүн өзүнүн абалын да чагылдырат. Л.Л. Каневскийдин пикири боюнча, тергөө кырдаалы алдын ала тергөө процессинин тышкы же ички тарабы менен гана чектелиши мүмкүн эмес. Ал өз ара байланышкан элементтердин жыйындысы менен мүнөздөлөт, алар тергөөнүн абалын да, тергөөнүн өзүнүн абалын да чагылдырат¹⁶⁰.

¹⁵⁰ Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. М., 1979. Т. 3. С. 67—69

¹⁵¹ Ким Д. В. Ситуационный подход как методологическая основа предварительного расследования и судебного разбирательства уголовных дел. дис. ... д-ра юрид. наук. Барнаул, 2006. СП

¹⁵² Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственные ситуации и раскрытие преступлений: науч. тр. Свердловского юрид. ин-та. Вып. 41. Свердловск, 1975. С. 165.

¹⁵³ Гавло В. К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. М., 1973. С. 290.

¹⁵⁴ Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975. С. 199.

¹⁵⁵ Васильев А. Н. О криминалистической классификации преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): материалы науч.-практ. конф. М., 1976. С. 225.

¹⁵⁶ Белкин Р. С. Криминалистика. М., 1987. С. 11.

¹⁵⁷ Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность. 1977. № 2. С. 62.

¹⁵⁸ Субботина М. В. Теория и практика расследования хищений чужого имущества. Волгоград, 2002. С. 102.

¹⁵⁹ Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций — важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): материалы науч.-практ. конф. М., 1976. С. 273.

¹⁶⁰ Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. - Красноярск, 1991. - С. 21

Бул айырмачылык сунушталып жаткан концепциялардын жогорку мазмундук деңгээли менен да, тергөө кырдаалынын концепциясынын маңызына дифференцияланган мамилеси менен да байланыштуу. Талаш-тартыштарды пайда кылган негизги элемент авторлордун биринчи тобунун тергөө кырдаалын түшүнүүгө субъективдүү мамилеси болуп саналат, алар биринчи кезекте тергөөнү жүргүзүп жаткан адамдын аң-сезиминде пайда болот жана анын объективдүү реалдуулук менен байланышы өтө шарттуу¹⁶¹.

В.И. Тербилов белгилегендей, Р.С. Белкин мындай кырдаалда объективдүү шарттарды гана камтыйт, ал эми Л.Я.Драпкин өзүнүн сунуштаган позициясынын тууралыгын объективдүү шарттардын да тергөөнү жүргүзүп жаткан адамдын аң-сезиминде субъективдүү рефракцияга ээ экендиги менен негиздейт, ушуга байланыштуу тергөөнү жүргүзүп жаткан адам тарабынан тергөө кырдаалын түшүнүүдөн ажыратуу жөнүндөгү аргументтер ынандырарлык эместей көрүнүшү мүмкүн¹⁶².

Ошону менен бирге тараптар тарабынан келтирилген бардык далилдердин кызыкчылыгын моюнга алуу менен, Р.С. Белкиндин көз карашына кошулуу туура болоруна ишенип, аны колдоо үчүн биз төмөнкү аргументти келтиребиз.

Процессти алып баруучу адамдын оюнда объективдүү шарттардын сынуусу, албетте, ишке ашат окшойт, бирок мындай сынуу объективдүү шарттардын болушуна эч кандай таасирин тийгизбейт. Анан калса, акыркысын этибарга албай коюу алардын жалпы объективдүү кырдаалга да, тергөө жүргүзүп жаткан адамдын аң-сезимине да таасирин тийгизип келе жатканын унутуу дегендик. Башкача айтканда, Л.Я.Драпкинге окшоп объективдүү шарттардын ролун төмөндөтүү туура эмес деп эсептейбиз, анткени алардын бар болушу тергөө жүргүзүп жаткан адамдын аң-сезимине көз каранды эмес. Мындан тышкары, кылмыш процессинин башка катышуучуларынын объективдүү шарттарды баамдоосу жөнүндө логикалык суроо туулат. Кырдаалдын бул контекстинде, мындай маалымдуулуктун кошумча критерийлерин аныктоо зарылчылыгы

¹⁶¹ Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций. Свердловск, 1987. С. 17.

¹⁶² Тербилов В. И. К вопросу о следственных версиях и планировании расследования // Советская криминалистика на службе следствия. М., 1955. Вып. 6. С. 149—154.

бирдей маанилүү маселе болуп саналат. Айтылгандар бир гана нерсеге алып келет – тергөө кырдаалын субјективизм көз карашынан кабыл алуу картинасы жообу жок көптөгөн суроолорду пайда кылат.

Р.С. Белкиндин позициясына таянып, тергөө кырдаалын түзгөн төмөнкү компоненттерди бөлүп көрсөтүү керек:

1. психологиялык мүнөздөгү компоненттер: тергөөчүнүн карама-каршы адамдардын ортосундагы конфликттин натыйжасы, тергөөчүнүн, ишке катышкан адамдардын психологиялык касиеттеринин көрүнүшү ж.б.;

2. маалыматтык мүнөздөгү компоненттер: тергөөчүнүн кабардар болушу (кылмыштын жагдайлары, мүмкүн болуучу далилдер, аларды ачуу жана эксперттик изилдөө мүмкүнчүлүгү, кааланганды жашыруу жерлери ж.б.); тергөөчүгө каршы чыккандардын жана ишке катышкан башка адамдардын маалымдуулугу (тергөөчүнүн жана күбөнүн кабардар болуу даражасы жөнүндө, табылган жана аныкталбаган далилдер жөнүндө, тергөөчүнүн ниети жөнүндө ж.б.);

3. процесстик-тактикалык мүнөздөгү компоненттер: өндүрүштүн абалы, бөгөт коюу чарасын тандоо мүмкүнчүлүгү, ишке катышкан адамдарды бири-биринен обочолонтуу, конкреттүү тергөө аракетин жүргүзүү ж.б.;

4. материалдык-уюштуруу-техникалык мүнөздөгү курамдык бөлүктөр: нөөмөт бөлүк менен ыкчам-тергөө тобунун ортосунда байланыштын болушу, ички иштер органдарынын эсеп-кысап аппаратынан маалыматтарды берүү каражаттарынын болушу, колдо болгон күчтөрдү, каражаттарды ж.б. колдонуп кыймылдуу маневрлерди жүргүзүү мүмкүнчүлүгү.¹⁶³

Г.И. Гатаулли, Р.С. Белкинтарабынан сунушталган компоненттердин тизмесин негиз кылып алып, тергөө кырдаалынын компоненттеринин кененирээк тизмеси сунуштайт, атап айтканда: а) маалыматтык компонент (кылмыш жана аны жасаган адам жөнүндө маалыматтардын болушу, көлөмү жана мүнөзү, практикалык жана уюштуруучулук маанидеги маалыматтар, кошумча маалыматтарды алуу үчүн булактардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн болушу, кылмышка

¹⁶³ Белкин Р. С. Криминалистика. М, 1987. С. 149-154.

шектүүнүн, айыпталуучунун кылмыш ишинде болгон далилдер жөнүндө кабардар болушу; кылмыш иши козголгон, тергөө башталган жана алгачкы тергөө жана башка аракеттер жүргүзүлүп жаткан кырдаал жөнүндө маалыматтар, ошондой эле андан ары тергөө жүрүп жаткан кырдаал жөнүндө маалыматтар); б) моралдык-психологиялык компонент (жазык сот өндүрүшүнө катышкан адамдардын жүрүм-турумунун мүнөздөмөсү, тергөөчүнүн сырткы көрүнүшү, анын психологиялык байланыш түзө алуу жөндөмдүүлүгү ж.б., кызыкдар жана башка адамдардын тергөөгө каршылыгынын болушу жана мүнөзү); в) процессуалдык-тактикалык компонент (пландаштырылган жана аткарылган тергөө аракеттерин жасоо; бөгөт коюу чарасын тандоо ж.б.); г) уюштуруу компоненти (жетекчилик, кадрдык, материалдык-техникалык жана башка тергөөнү камсыз кылуу) ¹⁶⁴.

«Тергөө кырдаалы» жана «типтүү тергөө кырдаалы» деген түшүнүктөр эки ача мааниге ээ эмес жана мазмуну боюнча окшош эмес экенин да белгилегим келет. А.Г. Филиппов жана О.Я. Целищев «тергөө кырдаалы криминалистикалык категория катары практикада пайда болгон жагдайлар менен көлөмдө дал келе албайт. Бул түшүнүктүн мазмуну тар болушу керек; атап айтканда, тергөөчүнүн инсандыгына, анын профессионалдык сапаттарына, ошондой эле анын материалдык-техникалык жана уюштуруучулук мүмкүнчүлүктөрүнө тиешелүү факторлор тергөө кырдаалынын элементтери боло албайт, анткени бул жагдайларды тергөө мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат жана демек, бул проблеманы иштеп чыгуу иш жүзүндө максатсыз»¹⁶⁵. Туура тактикалык чечим кабыл алуу үчүн тергөөчү конкреттүү тергөө кырдаалына баа берет, кылмыш ишинин материалдарын, далилдерди жана ошол убакта ага түшкөн маалыматтардын башка түрлөрүн талдайт, ошондой эле ага тиешелүү болгон каражаттарды жана башка мүмкүнчүлүктөрдү талдайт жана анын алдында турган милдеттерди чечүү; экинчи жагынан, айрым категориядагы иштерди тергөөдө тергөөчүгө тиешелүү сунуштарды берүү үчүн терүү маалыматтык компонент менен гана жүргүзүлөт.

¹⁶⁴ Гатауллина Г.И. Криминалистические особенности расследования общеуголовных корыстных преступлений, совершенных несовершеннолетними с психическими аномалиями: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 : Уфа, 2003 - с.30.

¹⁶⁵ Филиппов А.Г., Целищев О.Я. Узловые проблемы методики расследования преступлений // Советское государство и право, 1982, № 8. - С.74.

Л.Л. Каневский белгилегендей, «Бул жерде эч кандай карама-каршылыктар жок. Бул позиция практикада жана илимде түзүлгөн кырдаалды чагылдырат.¹⁶⁶».

Саналган компоненттер тергөө кырдаалынын айрым түрлөрүндө өз көрүнүшүнө ээ болушу мүмкүн. Ошол эле учурда тергөө кырдаалы деп түзүмдө бирдей тартиптеги бардык кырдаалдарга мүнөздүү жалпы, кайталануучу белгилер үстөмдүк кылган кырдаал түшүндүрүлөт⁷⁵. Типтүү тергөө кырдаалдарынын маанилүүлүгү алардын билими тергөө жүргүзүп жаткан адамга жазык иши боюнча алдыда боло турган иштин негизги багыттарын аныктоого жана тактикалык жактан туура чечимдерди кабыл алууга, тергөө учурундагы тактикалык милдеттерди тактоого жана аныктоого мүмкүндүк бере тургандыгы менен байланыштуу.

Келгиле, тергелип жаткан кылмыштын түрүнө карата тергөө кырдаалынын моделин түзүүнүн негизги критерийлерине токтоло кетели¹⁶⁷:

1. Тергөө кырдаалынын элементтери, кылмыштын өзгөчөлүктөрүнө жана ал жөнүндө маалыматтарга байланыштуу:

а) кылмыш болгон окуяга тиешелүү элементтер: кылмыштуу аракеттердин мазмуну (убакыт, жер, ыкма ж.б.); кылмыштын кесепеттери; кылмышкерлердин саны; кармалган же кармалбаган кылмышкерлер; уурдалган буюмдар табылган же табылган эмес, ж.б.;

б) кылмыш окуясы жөнүндө маалыматтарга тиешелүү элементтер: кылмыш жасалган учурдан тартып кылмыш окуясы жөнүндө маалымат келип түшкөнгө чейин өткөн убакыт; кылмыш окуясы жөнүндө алгачкы маалыматтын булагы; кылмыш окуясы жөнүндө алгачкы маалыматтын мазмуну; кылмыш окуясы жөнүндө алгачкы маалыматтардын толуктугу, аныктыгы жана актуалдуулугу.

2. Тергөөчүнүн алгачкы ишинин натыйжалары менен байланышкан тергөө кырдаалынын элементтери:

а) кылмыш жөнүндө алгачкы маалыматтарды текшерүүнүн мазмуну жана натыйжалары;

¹⁶⁶ Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. - с.22.

¹⁶⁷ Возгрин И. А. Принципы методики расследования отдельных видов преступлений. Л., 1977. С. 332.

б) жазык ишинде далилдөөгө тийиш болгон жагдайлар (биринчи кезекте шашылыш далилдөөгө тийиш болгон жагдайлар);

в) берилген тергөө көрсөтмөлөрүнүн мазмуну жана саны.

Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы жасаган кылмыштарын тергөөдө төмөнкүдөй негизги типтүү тергөө кырдаалдарын бөлүп көрсөтүү керек:

1) жашы жете элек кармалган эмес, бирок ошол эле учурда жабырлануучудан конкреттүү адамды же топтук кылмыштын айрым катышуучуларын аныктоого мүмкүндүк берген күбөлөрдүн так маалыматы бар;

2) жашы жетпеген адам кылмыш болгон жерден же ал жасалгандан кийин дароо кармалса;

3) кылмыш жасаган жашы жете элек өспүрүмдөр тууралуу маалымат жок;

4) кылмыш болгон жердин абалын изилдөө, издер жана башка далилдер тергелип жаткан кылмыштын психикалык бузулуулары бар жашы жете элек тарабынан жасалгандыгы жөнүндө күбөлөндүрөт;

5) жашы жете электердин болжолдуу чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берген маалыматтар (же болжолдонгон адам) бар, ошондо мүлктү, баалуулуктарды ж.б. уурдоого кимдер көбүрөөк катышышы ыктымал;

б) чыр-чатак тибиндеги кырдаалдар (сотко чейинки өндүрүшкө каршылык көрсөтүүнүн болушу жана керт башынын пайдасы үчүн жасалган кылмышка катышкан адамдарды аныктоо менен мүнөздөлөт).

Кылмыштын жагдайлары жана аны жасаган адамдар жөнүндө келип түшкөн маалыматтар окуя болгон жерде болгон материалдык издердеги маалыматтар менен толукталат. Окуяга күбө болгондор өспүрүмдөрдүн кылмышка катыштыгы бар деп эсептеген учурларда, ыкчам-издөө иш-чаралары жана тергөө аракеттери укукка каршы аракеттерди жасаган конкреттүү адамды аныктоого багытталууга тийиш.

Жашы жете электерди издөө сырткы көрүнүшү боюнча жүргүзүлөт. Мында ыкчам кызматкерлер тергөөчү менен бирдикте жабырлануучулардан же күбөлөрдөн алынган маалыматтардын негизинде жашы жете элек шектүүнүн

композициялык портретин түзө алышат. Анын белгиери жөнүндө ИИОнун кызматкерлери жана коомчулуктун өкүлдөрүн кабардар кылышат. Өзгөчө көңүл шектүүнүн пайда болушу мүмкүн болгон жерлердеги белгилери боюнча аныкталат: жаштар клубдарында, кафелерде, спорт залдарда, пляждарда, парктарда, кинотеатрларда ж.б. Бул жерлерде тергөө органдары тарабынан жүргүзүлүп жаткан Ыкчам издөө иш-чараларынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн жашы жете электи көргөн жабырлануучулар жана күбөлөр тартылышы мүмкүн. Бир катар авторлор, издөөдө жүргөн өспүрүмдүн өздүгү боюнча келип түшкөн маалымат боюнча мектеп инспекторлоруна алар дайындалган окуу жайдын окуучуларынын арасынан издөө иштерин жүргүзүү үчүн тергөө амалдарын жүргүзүүнүн жана тергөө аракеттеринин маанилүүлүгү жөнүндө ЖЖИнын башчысы аркылуу милдеттүү түрдө кабарлоо керек,¹⁶⁸ деп жазган.

Кылмыш жасоого шектелген жашы жете электердин өздүгү аныкталгандан кийин, ошондой эле күбөлөр же жабырлануучулар жашы жете элек кылмышкерди түздөн-түз көрсөткөндө, тергөө жана ыкчам-издөө иш-чаралары жасалган жосундун жагдайларын, өспүрүмдүн өздүгүн комплекстүү изилдөө менен, бойго жеткен шыкакчыларды аныктоо. Бул тууралуу маалыматты: ЖКК учурунда; жашы жетпегенди суракка алуу учурунда; жашырылган, уурдалган жана аны алуу же тинтүү процессинде алынган жерди кароодо; кылмыштын шериктерин жана күбөлөрүн, ата-энелерди, мугалимдерди, кошуналарды суракка алууда; окуган жери, иштеген жери жана жашаган жери боюнча жаш курагы жана өзгөчөлүктөрү жөнүндө документтерди талап кылууда; өспүрүм колдонгон буюмдарды, документтерди (талаптар жазылган жазууларды, талаптар жазылган магниттик алып жүрүүчүлөрдү) алып коюу жана кароо учурунда алууга болот.

¹⁶⁸ Ершов В. А., Костылева Г. В., Милованова М. М. Методика расследования преступлений против жизни и здоровья граждан, совершаемых членами неформальных групп (движений): науч.-практ. пособие. М., 2007. С. 78-79; Костылева Г.В. Методика расследования убийств, связанных с исполнением религиозного обряда: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. С. 124-125; Кустов А.М. Криминалистика и механизм преступления: цикл лекций. М., 2002. С. 251; Лузгин И.М. Моделирование при расследовании преступлений. М., 1981. С. 7

Экинчи тергөө кырдаалынын өзгөчөлүгү анын белгисиздиги жана ыктымалдуулугу болуп саналат. В.И.Куликов жашы жете электердин кылмыш жасоо мүмкүнчүлүгүн аныктоо жөнөкөй иш эмес экенин туура белгилейт. Тергөөнүн ыңгайсыз жагдайларында бул милдет кылмышкердин касиеттери менен сапаттарынын көрүнүшүнүн кымындай эле белгилерин табуу зарылчылыгына чейин кыскартылышы мүмкүн, бул тергөөчүгө кылмыштын бетин ачууга жашы жете электердин иштери боюнча адистешкен адамдарды тартууга мүмкүндүк берет¹⁶⁹.

Пайда көздөө багытында жасалган кылмыштарды тергөөдө, кылмышкердин өздүгү жөнүндө маалымат жок болгон учурда, ар кандай версиялар келтирилет. Типтүү версиялар баштапкы маалыматтар жетишсиз болгон учурда тергөөнүн багытын аныктоого, болгон окуяга эң жалпы түшүндүрмө берүүгө арналган жана маалымат топтолгон сайын алар сөзсүз түрдө конкреттештирилет.

Жашы жетпегендин бул кылмышка катышуусу мүмкүн экендиги жөнүндө тыянак төмөндөгүлөрдүн натыйжасында келип чыгат: күбөлөрдү суракка алуу; кирүү ыкмасын, ошондой эле материалдык издерин талдоо; уурдалган мүлктүн мүнөзүн талдоо; башка маалыматтарга негизделген.

Кылмыш жашы жетпегендер тарабынан жасалган деген версияны текшерүү төмөнкүдөй багыттар боюнча жүргүзүлүүгө тийиш: *биринчиден*, кызмат өтөп жаткан аймакта жашы жете электердин топторун аныктоо жана алардын биригүүсүнүн чыныгы мотивдерин жана аракеттеринин багытын аныктоо. Практика көрсөткөндөй, жашы жете электер жашаган жеринде же ага жакын жерде олуттуу сандагы кылмыштарды жасашат, андыктан мындай топтор тууралуу өз убагында маалымат алуу үчүн ошол жана ага жакын жайгашкан ички иштер органдарынын кызматкерлерин кылмыштын жагдайлары боюнча тез арада багыттоо зарыл. Тергөөчүнүн ички иштер органдарынын башка бөлүмдөрүнүн кызматкерлери жана коомчулук өкүлдөрү менен туруктуу өз ара аракеттенүүсү бир катар учурларда кылмыштын бетин ачуу үчүн зарыл болгон

¹⁶⁹ Куликов В. И. Возможности использования криминалистического анализа обстановки совершения преступлений несовершеннолетними // Расследование преступлений несовершеннолетних на современном этапе. Волгоград, 1986. С. 25.

маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет. Жашы жете электердин пайда болгон топтору тууралуу баалуу маалыматты райондук комиссарлардан жана жашы жете электердин иштери боюнча бөлүмдүн кызматкерлеринен алууга болот. *Экинчиден*, кылмыш жасагандан кийин акча, баалуу нерселер, буюмдарды алып жүргөн өспүрүмдөрдү аныктоо. Бул үчүн уурдалган мүлктөр эске алынып, анын белгилери ИИОнун кызматкерлерине жеткирилет. Өзгөчө көңүл уурдалган буюмдарды сатуу мүмкүн болгон жерлерге бурулууга тийиш, алар ар бир учурда тейлөө аймагынын өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Бир катар учурларда жашы жетпегендер уурдалган буюмдарды окуган же жашаган жери боюнча курбу-курдаштарына жана жолдошторуна таратып, мындай буюмдарды алмаштырып жибергендиктен, оперативдик аппараттын кызматкерлери, участкалык милиция кызматкерлери жана коомдук тартипти сактоо кызматкерлери тарабынан ыкчам иликтөө иш-чараларынын аткарылышы чоң мааниге ээ. Жардам сурап коомчулукка кайрылуу уурдалгандарга окшош буюмдары жана оокаттарды алып жүргөн адамдарды өз убагында аныктоого мүмкүндүк берет. Техникалык каражаттар жана радиоаппаратуралар уурдалганда, окуя болгон жерде жашы жете электердин катышуусу мүмкүн экендигин көрсөткөн издер табылганда, ар кандай приборлорду: мопеддерди, велосипеддерди, мотоциклдерди, карттарды, радиоберүүчү жана кабыл алуучу приборлорду, музыкалык аспаптарды ж.б. конструкциялоо жана моделдештирүү менен алектенген өспүрүмдөрдү аныктоого бардык күч-аракетти жумшоо керек. Мындай өспүрүмдөрдү аныктоого жашы жетпегендердин иштери боюнча бөлүмдөрдүн кызматкерлери, аймактык инспекторлор жана райондук билим берүү мекемелери кызматкерлери тарабынан жүргүзүлгөн каттоо документтери жардам берет. *Үчүнчүдөн*, жасалган кылмыштын жагдайларын билген адамдарды аныктоо, бул үчүн кылмыш жасалган жагдайды талдоонун негизинде окуядан кимдер, кайсы адамдар кабардар боло аларын аныктоо зарыл (алар мисалы: терезелеринен кылмыш болгон жер жана ага жакын жайгашкан батирлердин жашоочулары; ошол учурда кылмыш болгон жерге жакын жерден өтүп бара жаткан тургундар, жумушка, окууга, үйгө же башка жакка бара жаткан адамдар; коомдук транспортту пайдаланып, өздөрүнүн кызыктай жүрүм-туруму менен транспорт кызматкерлеринин көңүлүн бурган жашы

жете элек балдар болушу мүмкүн). *Төртүнчүдөн*, жашы жете электердин иштери жана алардын укуктарын коргоо боюнча комиссияга мүлктүк укук бузуулар үчүн каттоодо турган өспүрүмдөрдүн, ошондой эле мурда ушул сыяктуу жосундар үчүн соттолгон жана ошол райондо, шаарда жашаган жашы жетпегендердин үлгүсүн жүргүзүү жана алардын бл куылмышка катыштыгы бар-жоктугун текшерүү боюнча тапшырма жөнөтүү. *Бешинчиден*, ИИОнун маалымат борборлорунда ушул сыяктуу кылмыштары үчүн мурда соттолгон жашы жете электердин үлгүсүн алып, аларды, ошондой эле ушул сыяктуу ыкма менен жасалган, бирок ачыла элек кылмыштарды текшерүүнү ыкчам бөлүмдөрдүн кызматкерлерине тапшыруу; бул кылмышка шектүү адамдарды аныктоо жана текшерүүнү уюштуруу. Тергөө аракеттери менен бирге ыкчам-издөө иш-чаралары да бир убакта жүргүзүлүүгө тийиш. *Алтынчыдан*, укук бузууларды жасаган студенттер, жашы жете электердин топтору жана алар топтолгон жерлер, жашы жете электерди кылмыш жасоого тарткан адамдар жөнүндө маалыматтарды суроо керек. Азыркы күндө жашы жетпегендерге карата кылмыштуу көрүнүштөрдүн фактылары — тоноочулук, жашы жетпегендер тарабынан жасалган уурулук фактылары кеңири кулач жайды жана мындай кол салуулар мектептерде улам кебуреек жасалууда. Ошол эле учурда жабырлануучулар көбүнчө кылмышкерлерди издөөдө жана уурдалган мүлктөрдү кайтарууда аларга реалдуу жардам көрсөтүлөт деп үмүт кылбай, милицияга кайрылбаганды жакшы көрүшөт.

Жасалган кылмыштын жагдайларын тактоого, уурдалган мүлктөрдү жана билген адамдарды издөөгө, аны жасаган адамдын өздүгүн аныктоого багытталган алгачкы тергөө иш-чаралары жана БИЧ жүргүзүлгөндөн кийин жасалган кылмыш тууралуу маалыматтардын көлөмү кеңейүүдө. Бул кылмыштын жагдайлары жана аны жасаган адамдар жөнүндө мурда айтылган версияларды конкреттештирүүгө, тергөөнүн багыттарын тактоого мүмкүндүк берет.

Кылмышка шектелген жашы жетпеген адамдын конкреттүү фигурасы көз карашта пайда болгондо негизги чаралар анын инсандыгына байланыштуу жагдайларды тактоого жана изилдөөгө багытталууга тийиш.

Үчүнчү типтүү кырдаал кылмыш жасаган адам жөнүндө маалыматтын салыштырмалуу аныктыгы менен мүнөздөлөт. Мындай кырдаалда негизги милдет -

кармалган адамдын күнөөсүн бекмедеген далилдерин камсыз кылуу. Бул жагдай төмөнкүдөй баштапкы аракеттер менен мүнөздөлөт: ОМП; кармалган адамды жеке тинтүү; жашаган жери боюнча издөө; кармалган адамды кароо; жабырлануучуну жана күбөлөрдү суракка алуу; кармалган адамды суракка алуу; алынган нерселерди кароо; алынган буюмдарды жабырлануучуларга таануу үчүн көрсөтүү; тирешүү; экспертиза дайындоо; өспүрүмдөн табылган кылмыш куралдарын жана башка буюмдарды кароо.

Бул категориядагы иштерде көбүнчө башка шериктердин бар экендиги тууралуу версия айтылып келет. Эреже катары, бул кылмыш жасоого шектелген өспүрүм кармалганда болот, анын жагдайлары (мисалы, уурдалган буюмдардын олуттуу көлөмү; күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү) анын топтук мүнөзүн тастыктайт. Мындай учурларда негизги күч өспүрүмдүн эң жакын чөйрөсүн аныктоого багытталат.

Бардык шериктерди аныктоо үчүн жашы жете электердин кылмыштуу тобунун мындай белгисин, анын мүчөлөрүнүн ортосундагы жакын мамилени эске алуу зарыл.

Өспүрүмдөрдүн ортосунда жакын мамилелердин бар экендиги бул тууралуу кабардар болгон адамдардын (жакын туугандары, кошуналары, мугалимдери) сурак берүүсү менен күбөлөндүрүлөт. Практикадан көрүнүп тургандай, мындай адамдар айыпталуучунун кылмыш жасагандыгын досторунун терс таасири менен көп учурда негиздүү түшүндүрүп, конкреттүү адамдардын атын жана конкреттүү фактыларды келтиришет. Алар аркылуу топтун мүчөлөрүн жыйноочу жайлар да түзүлөт. Бул жерлерде оперативдүү иш-чараларды жүргүзүү менен кармалган адам жашырган топтун башка мүчөлөрүн аныктоого болот.

Ал эми жашы жете электердин кылмыштарын тергөө практикасына талдоо жүргүзүү, тергөөнүн субъекттери учурдагы кырдаалга дайыма эле туура баа бере бербестигин көрсөтөт. Көпчүлүк учурларда тергөөдө жаткан кылмыштын жашы жете элек же жашы жетпеген тарабынан жасалышы туура деп эсептелет, бирок бул жашы жете электин психикалык аномалиялары болушу мүмкүндүгү көрсөтүлгөн эмес.

Белгилей кетсек, тергөөнүн алгачкы этабында (кылмыш иши козголуп, алгачкы тергөө аракеттери тергөө органдары тарабынан жүргүзүлгөндө) жашы жете элек өспүрүм тарабынан эле эмес, психикалык жактан бузулган өспүрүм тарабынан кылмыш жасагандыгы жөнүндө божомолдор өтө сейрек кездешет, бирок, көбүнчө кылмыш болгон жердеги кырдаалды талдоо же жабырлануучулардын же күбөлөрдүн түшүндүрмөлөрү жана көрсөтмөлөрү кылмыш жасаган адамда психикалык бузулуулардын бар экендигин болжолдоого негиз берет.

Мындан тышкары, сотко чейинки органдардын жашы жете электердин кылмыштары тууралуу билдирүүлөрүнө үстүртөн мамиле кылып, текшерүү жана кылмыш ишин козгоодон баш тартуу жөнүндө токтом чыгаруу менен гана чектелип, андан кийин жабырлануучулардан түшкөн арыздарга байланыштуу прокурор тарабынан жокко чыгарылгандыгы сейрек кездешет. Кылмыш жасоо фактысына жеңил ойлуулук менен мамиле кылуу, кымбат эмес буюмдарды уурдоодон улам кылмышты анча маанилүү эмес деп квалификациялоо, кылмыш фактысы боюнча козголгон кылмыш ишинде кылмышка шектүү келечекте аныкталбай калат деп коркуу сезимин билдирүү, бул категориядагы кылмыштар боюнча иштердин көп учурда создуктурулуп козголуп, тергөөнүн шектүүлөр аныкталганга чейин узакка созулган текшерүү менен алмашылышына алып келет. Ушундан улам далилдер жоголуп, айрым тергөө аракеттерин жүргүзүү мүмкүн болбой калат, күбөлөр жана аны көргөндөр кылмыштын жагдайларын унутуп, чаташкан көрсөтмөлөрдү беришет.

Атайын адабияттар тергөө кырдаалдарынын төмөнкүдөй классификациясын сунуштайт. Кырдаалды түзүүчү факторлордун санына, мүнөзүнө жана мазмунуна жараша төмөнкүлөр бөлүнөт: а) когнитивдик типтеги жагдайлар; б) уюштуруучулук-башкаруучулук типтеги кырдаалдар; в) конфликттик кырдаалдар; г) тактикалык тобокелдик жагдайлары.

Ошол эле учурда, когнитивдик типтеги кырдаалдарда, алардын маалыматтык курамдык бөлүгүндөгү милдеттер артыкчылыктуу чечүүнү талап кылат, мында бул түр кылмыш иши боюнча далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар жөнүндө, мындай маалыматты алуу булактары, ошондой эле укук бузуулар жөнүндө маалыматтардын толук же жарым-жартылай жоктугу менен мүнөздөлөт. Экинчи

жагдайда, тактап айтканда, уюштуруу-башкаруу түрү, бардык кыйынчылыктар, эреже катары, "тергөө" системасынын дисбаланс менен шартталган. Конфликт түрүндөгү кырдаал үчүн, биринчиден, тергөөгө каршылыктын болушу мүнөздүү. Тактикалык тобокелдик деп аталган кырдаалдын төртүнчү тиби, аларды чечүү процесси тандоонун белгисиздиги менен татаалдашы менен мүнөздөлөт: ийгиликтин 100% кепилдиги менен чечим жок болгон учурда, тергөөчү ошого карабастан кырдаалды чечүү үчүн эң жакшысын тандап алышы керек. Териштирилип жаткан иштердин категориясына келсек, практикада эң кеңири таралганы когнитивдик типтеги кырдаал болуп саналат.

Кылмыштын белгилери жана аны жасаган адам жөнүндө маалыматтардын негизги алып жүрүүчүлөрү болуп жабырлануучунун, кылмыштын күбөлөрүнүн, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, ОМПнын маалыматтары, жабырлануучунун денесине келтирилген жаракаттар жана токмоктолуунун издери, кылмышкер калтырган издер (колдун издери, сынуу, мүлккө зыян келтирүү) саналат.

Оор тергөө кырдаалы жабырлануучу кылмыш жасаган адамдарды тааныбаган, көрбөгөн, билбеген же ага каршы кылмыш жасаган адамдар жөнүндө кандайдыр бир конкреттүү маалымат бере албаган учурларда түзүлөт. Бирок, жогоруда белгилегендей, өспүрүмдөрдүн бул категориясы тарабынан жасалган кылмыштарга криминалистикалык мүнөздөмө берүү менен, көбүнчө жабырлануучу менен кылмышкердин ортосунда белгилүү бир мамилелер (бир эле окуу жайда окуу, кошуналык, бир короодо же ага жакын жашаган, алкогольдук ичимдиктерди бирге ичүү (өзгөчө социалдык жактан аз камсыз болгон чоңдорго карата)) болот.

Кызыкдар тараптардын каршылыгы менен мүнөздөлгөн конфликттик кырдаал биз изилдеп жаткан кылмыштардын тобун иликтөөдө кеңири таралган жагдайлардын бири эмес.

Алдын ала тергөөгө каршы чыгууну В.Н. Карагодин: атайын ыйгарым укук берилген адамдардын жазык-процессуалдык мыйзамдын негизинде жасалган аракеттерди жасоосуна жол бербөөгө, алдын ала тергөөнүн милдеттерин аткарууга

жана объективдүү чындыкты аныктоого багытталган атайылап жасалган аракеттер¹⁷⁰ деп аныктайт.

Бул авторлор каршы аракеттенүүнүн үч ыкмасын бөлүп көрсөтүшөт: 1) ар кандай субъекттердин тергөөгө катышуудан качуусу (качуу, келбей калуу ж.б.); 2) тергөөчүнүн ар кандай объекттерге жетүүсүн чектөө (тинтүү учурунда буюмдарды берүүдөн баш тартуу ж.б.); 3) кылмышкерге оң мүнөздөмө берүү аркылуу тергөөчүгө (коомдук пикирге) таасир этүү ж.б.¹⁷¹

Жашы жете электердин кылмыш иштерин иликтөөнүн материалдарын жалпылоонун натыйжалары боюнча кылмыш иштерин тергөөгө каршы чыгуунун эң типтүү формалары болуп төмөнкүлөр саналат: *биринчиден*, бул жабырлануучуларга, күбөлөргө, ошондой эле шериктерге, анын ичинде жасалган кылмышка тиешеси жок, бирок шектүүнү же айыпталуучуну студент, кызматкер ж.б. катары мүнөздөгөн адамдарга таасир көрсөтүү (коркутуу, ынандыруу, зордук-зомбулук ж.б.); *экинчиден*, бул тергелип жаткан окуянын жагдайлары жана кылмышкерлер жөнүндө толук эмес, такталбаган, жалган маалымат (жалаа жабуу, өзүн өзү каралоо, жалган көрсөтмө берүү); бул, биздин оюбузча, психикалык бузулуунун белгилерин көбүртүп-жабыртып көрсөтүү, кылмыш жасалган учурда өзүнүн акыл-эси жайында эместигин бекедөө (далилдөө) аракеттерин ж.б.; *үчүнчүдөн*, жасалган нерсени жашыруу үчүн чараларды көрүү (жок кылуу, уурдалган буюмдарды сатуу ж.б.).

Конфликттик кырдаалдарды чечүү үчүн авторлор көбүнчө рефлексивдүү башкаруу ыкмасын сунушташат, аны колдонуу өзү үчүн да, каршы тарап үчүн да ойлонуу жөндөмүн камтыйт¹⁷². Конфликттик кырдаалдарды талдоодогу рефлексивдүү мамиленин маңызы изилдөөчү үчүн изилдөө предмети болуп алар тарабынан түзүлгөн кырдаалдардын жана тараптардын (психологияда – оюнчулар) моделдери саналат. Мындай ыкма менен конфликттеги оппоненттер бири-биринин ой жүгүртүүсүн жана чечимдерин туурашат жана рефлексивдүү моделдерди түзүшөт, аларда реалдуу кырдаал жөнүндө өздөрүнүн идеясын,

¹⁷⁰ Карагодин В.Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. - Свердловск, 1992. - С. 18.

¹⁷¹ Карагодин В.Н. Преодоление противодействия предварительному расследованию. - Свердловск, 1992. - С. 25-26.

¹⁷² Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия. - Москва, 1997. - С. 190

өзүнүн жана душмандын максаттарын жана стратегияларын, ошондой эле душмандын бул жөнүндө өзүнүн жана каршы тараптын кырдаалы, максаттары жана стратегиялары болушу мүмкүн деген ойду камтыйт. Кылмыштардын бул тобун иликтөөдө тактикалык тобокелдиктин жагдайлары жана башкаруучулук тибиндеги кырдаалдар да өтө сейрек кездешет. А.А. Кузнецов жана А.Т. Бекбулатова өз алдынча тактикалык айкалыштыруу катары, жашы жете элек өспүрүмдөр тарабынан жасалган кылмыштарды тергөөнүн баштапкы этабында, пайда болгон тергөө кырдаалдарын чечүү үчүн, алар далилдердин сакталышын камсыз кылууну карайт. Жашы жете электердин пайда көздөө кылмыштарын тергөөнү уюштуруунун өзгөчөлүктөрү жашы жетпегендердин инсандык өзгөчөлүктөрүнө, ишке тиешеси бар фактыларды унутуп калуу ыктымалдуулугуна, жаш курагына байланыштуу психологиялык өзгөчөлүктөргө жана кылмыштын изин жок кылуу мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу бойго жеткен шериктери тарабынан кылмыш экендигине макул болуу менен¹⁷³ биз бул тактикалык айкалыштыруу көз карандысыз мүнөзү менен макул эмеспиз. Тактикалык айкалыш деп тергөөнүн конкреттүү маселесин чечүү максатын көздөгөн жана ушул максат менен тергөө кырдаалына байланыштуу тактиканын же тергөө аракеттеринин белгилүү айкалышы түшүндүрүлөт¹⁷⁴. Бирок далилдердин сакталышын камсыз кылуу милдети бүткүл тергөөнүн жүрүшүндө, кандайдыр бир тергөө аракеттерин жүргүзүүдө чечилет. Бирок ал тергөөнүн багытын эмес, далилдерди табуу жана бекитүү милдеттерин аныктайт, бул өзүнөн өзү жана алардын коопсуздугун камсыз кылууну билдирет.

Каралып жаткан иштердин категориясында конфликттик кырдаалдардын пайда болушуна байланыштуу маселелер өзгөчө көңүл бурууга татыктуу.

Белгилеп кетсек, жашы жетпеген адам тарабынан пайда көздөө максатындагы кылмыштуу аракеттерди жасоо фактысынын өзү анын ортосунда, мамлекеттин, коомдун жана мыйзамдын кызыкчылыктарынын

¹⁷³ Кузнецов А. А., Бекбулатова А. Т. Тактические комбинации первоначального этапа расследования грабежей и разбоев, совершаемых несовершеннолетними // Вестник криминалистики. 2010. Вып. 2 (34). С. 27.

¹⁷⁴ Белкин Р. С. Тактическая комбинация. Избранные труды. М., 2009. С. 525

ортосунда карама-каршылыктын келип чыгышын билдирет. Бул кылмыштарды тергөө процесси да, анын бетин ачуу да бузулган укукту калыбына келтирүүнүн формаларынын бири болуп саналат. Сотко чейинки өндүрүш тергөөчү тарабынан жүргүзүлүп жаткандыктан, аны менен кылмыш жасаган жашы жетпегендин ортосунда конфликттик кырдаал келип чыгышы мүмкүн. Кээ бир илимпоздор «тергөөчүнүн ишмердүүлүгү негизинен адамдар менен иштөө, алар менен өзүнүн күч-аракетин бириктирүү, тергөөнүн жалпы милдеттерин чечүүдө – чындыкты аныктоодо, айрым адамдардын жеке кызыкчылыктары көзгө урунганына карабастан, бул иш-аракеттин катышуучулары, өзгөчө айыпталуучу жана шектүү, көбүнчө тескери багытта болуп чыгат»¹⁷⁵ деп баса белгилешкени бекеринен эмес. Дал ушундай тергөө кырдаалын мүнөздөгөн кызыкчылыктардын антагонизми, ал конфликтти процессуалдык мамилелердин көз карашынан изилдөөдө эки тарапты – *тышкы* жана *ички* тарапты ажыратат- деп муну А.Р. Ратинов да тастыктайт. Сыртынан караганда аталган автор чыр-чатакты эки күчтүн чыныгы атаандаштыгы, тергөөдө жаткан кылмыш ишинин катышуучуларынын бири-бирине каршы чыгышы катары мүнөздөйт. Кылмыш-жаза процессинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, анын көз карашы боюнча, чыр-чатактын бул тарабынын укуктук формасы болуп саналат. Ички жагынан аталган автор конфликтти төмөндөгүчө мүнөздөйт: 1) ар кандай маалыматтык системалардын катышы катары, бири-бири жөнүндө маалыматты кабыл алган, байланышуучу жана пайдаланган субъекттердин белгилүү бир байланышы катары; 2) эки тараптуу чечим катары - каршылаштарынын жүрүм-турумун негиздеген жана чыныгы күрөштүн жүрүшүн багыттоочу өз ара байланышкан жана өз ара аныктоочу психикалык милдеттер¹⁷⁶.

Албетте, бул категориядагы иштерди тергөөнүн өзгөчөлүгү жана татаалдыгы кылмыштын субъектиси жашы жете элек болсо, конфликттик кырдаалдардын

175 Криминалистика/под ред. А.Н. Васильева. - М., 1971. - 350 с.

176 Ратинов А.Р. Психологические основы расследования преступлений. Дисс... докт. юрид. наук. Т.2. -М., 1966. -С426.

пайда болуу өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн максатка ылайыктуулугун алдын ала аныктайт.

Атайын адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, жашы жете электердин катышуусундагы жазык иштери боюнча конфликттик кырдаалдардын пайда болуу өзгөчөлүктөрү биринчи кезекте алардын жаш курагынын өзгөчөлүктөрү менен: анын интеллектуалдык өнүгүү деңгээли, ар кандай турмуштук кырдаалдарга бир кыйла туруксуз нерв системасынын өнүгүшү, үчүнчү жактардын сунуштоо тенденциясы менен байланышкан.

Сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө келип чыккан чыр-чатактар - бул эки адамдын ортосундагы диалог учурунда ишке ашуучу процесс. Конфликттик кырдаал кылмыш жасоого катышкан адам менен дайыма эле пайда боло бербестигин, башкача айтканда, кылмышкердин өзү менен конфликттин кереги жок экенин эске алуу керек. Кээде ар кандай себептерден улам жашы жете элек өспүрүмдүн кылмышка катыштыгы бар экендиги тууралуу тергөө жүргүзүп жаткан адамдын ишенгендиги туура эмес болушу мүмкүн.

Бизге И.А. Макаренко: жашы жете элек айыпкердин катышуусу менен оозеки түрүндөгү тергөө аракеттерин жүргүзүүдөгү чыр-чатакты кылмыш жасагандыгы үчүн айыпталган өспүрүм менен тергөөчүнүн ортосундагы анын күнөөсү жөнүндөгү маселелер боюнча пикир келишпестик, ага келтирилген зыян, шериктердин ролу жана тергөөнүн жүрүшүндө тактоо үчүн зарыл болгон башка жагдайларды пикир келишпестик катары мүнөздөлүүгө тийиш,¹⁷⁷ - деген позициясы жакты.

Авторлор жүргүзгөн бир катар изилдөөлөрдүн негизинде¹⁷⁸, жашы жете электердин көрсөтмөлөрүнүн өзгөрүшү чоң кылмышкерлерден айырмаланып, негизинен пайда көздөө кылмыштарын иликтөөнүн алгачкы этабында пайда болот, ал эми жашы жете электердин көрсөтмөлөрүнүн өзгөрүшү тергөө

¹⁷⁷ Макаренко И.А. Криминалистическое учение о личности несовершеннолетнего обвиняемого: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. -Москва:2007. – с. 309-310.

¹⁷⁸ В соответствии с мнением Полстовалова О.В. суть этого явления в контексте нашего исследования заключается в том, что опрошенные несовершеннолетние на момент первого допроса считают необходимым изменить свои показания. См. Полстопов О.В. Криминалистическая конфликтология: современные нравственные и психологические проблемы: Монография. -Уфа: РИО БашГУ, 2002. - с. 20; Вахмянина Н.Б. Предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций в процессе расследования преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Екатеринбург – 2009. – с. 56-57.

учурунда эмес, негизинен, кылмыштарды тергөөнүн кийинки этабында болот деп айтууга болот.

Жашы жете электердин катышуусундагы пайда көрүү максатындагы кылмыштардын конфликттик кырдаалдардын пайда болуу өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн жүрүшүндө алардын классификациясына көңүл бурулду. Ошол эле учурда, ар кандай булактарды талдоо көрсөткөндөй, ал чоңдор катышкан кылмыш иштеринин классификациясынан олуттуу айырмачылыктарга ээ эмес.

Конфликттик кырдаалдардын классификациясынын көп өлчөмдүүлүгү ар кандай атайын адабияттарда берилген, бирок ошол эле учурда изилдөө обьектинин өзгөчө татаалдыгы жана көп тараптуулугу менен аны ар кандай логикалык негиздер боюнча жүргүзүү максатка ылайыктуу болуп саналат жана анда негизги көңүл аныкталган топтордун ортосундагы ички байланыштарды ачууга бурулууга тийиш¹⁷⁹. Бул позициялардан, биздин оюбузча, эң маңыздуусу Л.Я. Драпкин сунуштаган, ал конфликттик кырдаалдарды бөлүүнүн беш логикалык негиздери боюнча классификациялык подгруппаларды бөлүп чыгарган: *биринчиси*, бул *маңыздуу өзгөчөлүк* – алардын предмети, б.а. «Тараптардын көңүл бурбай коюуга болбойт жана ага жетүү үчүн карама-каршы субъекттер карама-каршы максаттарды жана милдеттерди койгон маанилүү кызыкчылыктары»¹⁸⁰. Бул топтун *алты чакан тобу* бар. *Алардын биринчиси* - далилдөө предметинин элементтери жөнүндө далилдүү маалыматтарды алууга байланышкан конфликттик кырдаалдар. *Экинчи топко* негизинен иш боюнча маалымат алып жүрүүчүлөрдү издөөдө жана идентификациялоодо пайда болгон ортоңку, көмөкчү фактылар жөнүндө маалыматтарды алууга байланыштуу чыр-чатактуу кырдаалдар кирет. *Үчүнчүсүнө* келсек, бул кылмышкерлерди издөөгө жана кармоого байланыштуу келип чыккан чыр-чатактар. *Төртүнчү топ* тергөөчү кылмыштын натыйжасында келтирилген материалдык зыяндын ордун толтурууну жана

¹⁷⁹ Классификация // Философский энциклопедический словарь/ гл. ред. Л.Ф.Ильичев; П.Н. Федосеев, СМ. Ковалев, В.Г. Панов - М.: Сов. энциклопедия, 1983 -С. 257; Белкин Р.С. Криминалистика, общетеоретические проблемы/ Р.С. Белкин, А.И. Винберг. - М.: Юрид. лит-ра, 1973 - С. 183-184

¹⁸⁰ Драпкин Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций/Л.Я.Драпкин. - Свердловск, 1987.-С. 253-263

мүмкүн болгон мүлктү конфискациялоону камсыз кылуу боюнча иш-аракеттерди жүргүзүүдө келип чыккан чыр-чатактарды камтыйт. *Бешинчи* чакан топ боюнча айтсак, алар тергөөчүнүн маалымат алуунун айрым ыкмаларын жана фактылык маалыматтарды тастыктоо формасын колдонуу боюнча чечимдеринин натыйжасында келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдарды камтыйт. Ошол эле учурда буга байланыштуу Н.Б. Вахмянина «далилдерди алуунун бир эле процессуалдык каражаттары ар кандай жолдор менен, бирдей эмес эффективдүүлүк менен колдонулушу мүмкүн, анткени тергөө аракеттери, тактикасы, ыкмалары, алардын айкалышы жана психологиялык өбөлгөлөрү кылмыш процессинин катышуучуларына ар кандай таасир этет» деп жазат¹⁸¹. Автор тарабынан бөлүнгөн *алтынчы классификацияланган топ* мурунку беш топтун айкалышы болуп саналат.

Экинчиси, конфликттик кырдаалдарды жалпылоо деңгээлине же аларга карама-каршылыкка бөлүү - алардын эң маанилүү белгилеринин чектелүү даражасы. Мунун негизинде бардык конфликттик кырдаалдар эки түргө бөлүнөт: конкреттүү жана типтүү.

Профессор Р. Белкин тарабынан, конфликттик кырдаалдардын бул эки түрү боюнча түшүнүктөр берилген, тактап айтканда, «спецификалык конфликттик кырдаалдар деп конфликттик өз ара аракеттенүүнүн типтүү эмес шарттарында пайда болгон тергөө кырдаалдарын түшүнүү керек. Ошол эле учурда ар бир кырдаалдын өнүгүү динамикасы ар түрдүү жана анын өзгөчөлүктөрүн типтүү моделдерге бириктирүү мүмкүн эмес.

Типтүү конфликттик кырдаалдар деп каршылашып жаткан тараптардын конфликттик өз ара аракеттенүүсү жетиштүү сандагы олуттуу белгилерге ээ болгон, алардын негизинде аларды жалпылоого мүмкүн болгон тергөө жагдайларын түшүнүү керек. Типтүү конфликттик кырдаалдар

¹⁸¹ Вахмянина Н.Б. Предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций в процессе расследования преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Екатеринбург – 2009.

криминалистиканы мындан ары өнүктүрүү үчүн зор мааниге ээ болгон, олуттуу таасирин тийгизген жана тийгизе берет¹⁸².

Үчүнчүсү - кагылышуучу тараптардын карама-каршылыгы, ал эми конфликттик жагдайлар эки топко бөлүнөт: катуу жана катуу эмес атаандаштык.

Классификациянын **төртүнчү** негизи үчүн тараптардын конфликттик өз ара аракеттенүүсүнүн тышкы формасы роль ойнойт, мында конфликттик кырдаалдар эки классификациялык топторго бөлүнөт: конфликттик өз ара аракеттенүүнүн тике формасы менен; чыр-чатактын өз ара аракеттенүүсүнүн кыйыр (контактсыз) формасы менен.

Бешинчиси - конфликттик кырдаалдардын структуралык татаалдыгы, башкача айтканда, иштеги универсалдуу конфликтке кирген кырдаалдардын локалдык маалыматтарынын саны жана ушул фактордон келип чыккан карама-каршы тараптардын ички уюштурулушу. Ушунун негизинде автор эки классификациялык топторду ажыратат; эки тараптуу конфликттик кырдаалдар жана көп тараптуу конфликттик кырдаалдар, алар өз кезегинде коалициялык эмес жана коалициялык болуп айырмаланат. Жашы жете электердин катышуусундагы пайда көздөө максатындагы кылмыштар боюнча иштерди талдоо көрсөткөндөй, тергөө субъектилери көп тараптуу коалициялык чыр-чатактарга көп дуушар болушат (кылмыш ишинин өзгөчөлүгүнөн улам, башка категориядагы адамдарга караганда процесстин катышуучулары көбүрөөк). Тактап айтканда, бул жашы жете элек (шектүү) соттолуучунун өзү, ал мугалим да болушу мүмкүн, анын мыйзамдуу өкүлү жана коргоочусу да боло алат. Бул тизмеленген субъекттер тергөө органдарына каршы чыгып, аракеттердин коалициясы же кызыкчылыктардын коалициясы деп аталышы мүмкүн. Жашы жетпегендердин, өзгөчө топ тарабынан жасалган пайда көздөө максатындагы кылмыш аракеттерин тергеген учурда башка чоңдордун таасири астында тергөө органдарына каршы турган субъектилерде көбүнчө карама-каршы

¹⁸² Белкин Р.С. Курс советской криминалистики в 3 т Т 3 Криминалистические средства, приемы, рекомендации. - М. «Юристъ», 1977 - С 77

кызыкчылыктар пайда болоорун эске алуу керек. Башкача айтканда, бул учурда бирикме иш-аракеттердин коалициясында ишке ашат, демек, алардын кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылык тергөө органдары тарабынан эске алынууга тийиш жана андан кийин чыр-чатактарды жөнгө салуу үчүн колдонулушу керек.

Л.Я. Драпкин тарабынан сунушталган анализдеп, жогорудагы жагдайлардын классификациясы, ошондой эле жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыш аракеттерин тергөөнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен конфликттик кырдаалдарды убактылуу параметрлер менен толуктоого негиз бар, атап айтканда: *а) конфликттик кырдаалдардын пайда болуу мезгили боюнча, б) бүтүндөй конфликттин узактыгы боюнча.* Бул категориядагы иштердин конфликттик кырдаалдардын узактыгына келсек, алар төмөнкүдөй топторго бөлүнүшү керек: *кыска мөөнөттүү*, бул бир тергөө аракетинин мөөнөтү болушу мүмкүн жана сотко чейинки бүткүл стадияны камтыган *узак мөөнөттүү* процесстер.

Чыр-чатактуу кырдаалдар келип чыгышынын убакыт стадиясына жараша төмөндөгүлөргө бөлүнөт: 1) сотко чейинки өндүрүштүн баштапкы стадиясында келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдар; 2) сотко чейинки өндүрүштүн кийинки стадиясында келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдар; 3) сотко чейинки өндүрүштүн акыркы стадиясында келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдар.

Албетте, маалыматтык маалымдуулуктун деңгээли көбүнесе мындай кырдаалдардын пайда болуу убактысына жараша болот, жана бул жактан демек, болжолдоо мүмкүнчүлүгү келип чыгат.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштары боюнча сунушталган Н.Б.Вахмянинанын конфликттик кырдаалдарды алдын ала айтуу мүмкүнчүлүгүнө карата бөлүү сунушу жетишерлик кызыктуу: 1) болжолдонгон конфликттик кырдаал (тергөөчү күткөн конфликттик кырдаал); 2) жарым-жартылай болдолдонгон конфликттик кырдаал (тергөөчү анын болгонун болжолдойт же ага ишенет, бирок ал кандайдыр бир жагдайларды: убакытты,

жерди, катышуучуларды, мүнөздөрүн, формаларды жарым-жартылай билет же таптакыр билбейт); 3) күтүлбөгөн конфликттик кырдал¹⁸³.

Конфликттик кырдаалдардын келип чыгышынын об'ективдүү себептерине төмөнкүлөр кирет деген авторлордун позициясын бөлүшөбүз: 1) айыпкер менен тергөөчүнүн ортосундагы байланыштын мажбурлоо мүнөзү; 2) сурактарды ийгиликтүү жүргүзүүнүн натыйжасында шектүүнүн, айыпкердин абалынын реалдуу начарлоо коркунучу; 3) айыпкер тергөөдө болгон жана ал көбүнчө тергөөчүнүн ишмердүүлүгү менен байланыштырган кырдаалдын татаалдыгы; 4) максаттардын карама-каршылыгы жана аларга жетүү мүмкүнчүлүктөрү¹⁸⁴.

Келтирилген жоболор жалпы мүнөзгө ээ болсо да, алар пайда көздөө максатындагы кылмыш иштери боюнча сотко чейинки өндүрүш стадиясында келип чыккан чыр-чатактык кырдаалга олуттуу таасирин тийгизгендиги эске алынууга тийиш¹⁸⁵.

Жашы жетпеген укук бузуучулар өздөрүнөн улуу кылмышкерлерден айырмаланып, психологиялык жана жаш өзгөчөлүктөрүнөн улам бүтүндөй тергөөнүн абалын да, өзгөчө тергөөчүнүн өзүн да терс кабыл алууга көбүрөөк жакын болушат, ошондой эле турмуштук тажрыйбасы жетишсиз болгондуктан, бул конфликттик кырдаалда, аларга көп учурда адекваттуу эмес жооп кайтарышат.

Мунун негизинде жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын тергөө процессинде конфликттик кырдаалдардын суб'ективдүү себептери пайда болот.

Биздин пикирибиз боюнча, төмөнкү жалпы факторлорду белгилей кетүү керек:

Биринчиден, маалыматтык мүнөздөгү маалыматтардын мүмкүн болгон олуттуу жоготууларын жана адамдардын ортосундагы байланыш процессинде алардын бурмаланышын камтыган социалдык-психологиялык факторлор.

¹⁸³ Вахмянина Н.Б. Предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций в процессе расследования преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Екатеринбург – 2009. – с. 62.

¹⁸⁴ Следственные действия: учеб пособие/ под редакцией В.П.Смагорпнского. - М.: Учебно-методический центр, 1994-С. 163-164

¹⁸⁵ Гришина Н В. Психология конфликта/Н В. Гришина .- СПб «Питер», 2000 - С 464

Маалыматтын олуттуу бөлүгү жашы жете элек баланын аң-сезиминде камтылганын жана ар кандай психологиялык себептерден улам өспүрүм аны бергенде толук оозеки түрдө кайра чыгара албастыгын эске ал коюуга мүмкүн эмес. Бул жагдай ошондой эле жашы жете элек өспүрүм тарабынан жасалган уурулугу үчүн кылмышы жоопкерчилигинен кутулуу каалоосу менен байланыштуу болушу мүмкүн жана башка жеке кызыкчылыктар да болушу мүмкүн, анда алар тергөөчүгө билдирсе пайдалуу болбой турган маалыматтардын бир бөлүгүн жашырышат.

Экинчиден, жашы жете электин ага белгилүү болгон маалыматтарды тергөө органдары менен болгон байланыш процессинде эч кандай бурмалоосуз жеткирүүгө жөндөмсүздүгү, «көбүнчө башкалардын сөздөрүн жана иш-аракеттерин туура эмес чечмелөө менен байланышкан»¹⁸⁶ туура эмес кабыл алуудан улам болушу мүмкүн. Маалыматтын мындай бурмаланышынын себептери ар кандай фактылар болушу мүмкүн: 1) кээ бир лингвистикалык туюнтмаларды башкача түшүнгөн өспүрүмдүн психикалык жактан четтөөлөрү, мында учурда тергөөчү жашы жете элек бала менен баарлашуу учурунда алган маалыматты, анын ичинде өспүрүм колдонгон жаргон сөздөрдү кошо кабыл алат; 2) маалыматтын бурмаланышы, ошондой эле анын олуттуу жоготуусу өспүрүмдүн лексикасынын чектелгендигинен болушу мүмкүн. Мындай өспүрүмдөрдүн интеллектуалдык деңгээли социалдык жана тарбиялык себептерден улам төмөндөгөн.

Үчүнчүдөн, жашы жетпегендин турмуштук тажрыйбасынын жоктугу ага кылмыш процессинин катышуучуларынын ортосунда чыр-чатактардын келип чыгышына алып келүүчү сотко чейинки өндүрүш тарабынан жол берилген орой мамилеге тийиштүү жооп кайтарууга мүмкүндүк бербейт. Бул себепти субьективдүү себептерге байланыштырыш керек, анткени алар эмоционалдык факторго негизделген.

¹⁸⁶ Юридическая конфликтология/ О.В.Бойков, Н.Н.Варламова, А.В Дмитриев и др / отв ред В.Н Кудрявцев – М: Ин-т государства и права 1995.- С.41

Төртүнчүдөн, үстөмдүк кылуучу конфликт сыяктуу субъективдүү себепти бөлүп көрсөтүү зарыл. Бул жөнөкөй конфликтсиз кырдаалды тергөөчү конфликт катары кабыл алып алса, андан кийин кызматташуу мамилелери өз ара душмандашуу мамилесине айланат¹⁸⁷. «Жаңылыштан келип чыккан конфликт келечекте чыныгы нерсеси бардай болуп чыгышы мүмкүн. ...Жагдайга баа берүүнүн өзү эле адекватсыздыгы ар кандай жеке факторлор менен түшүндүрүлөт – чектелүү горизонттор, стресс, кесепеттерди алдын ала көрүүнүн тардыгы, алкогольдук же баңгизатка мас болуу абалы жана башкалар»¹⁸⁸.

Бешинчиден, бул жашы жете элек (шектүү) айыпталуучунун азыркы кырдаалга да, анын тегерегиндеги процесстин катышуучуларына да терс мамилеси. Мисалы, тергөөчүгө, жалпы эле милиция кызматкерлерине карата терс мамиле; айлана-чөйрөнү терс кабыл алуу, жазадан коркуу, айыпталуучунун аны кылмыштуу аракетке көндүргөн адамдарга терс реакциясы ж.б.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн катышуусундагы конфликттик кырдаалдардын себептеринин татаалдыгы алардын так логикалык анализге дайыма эле жарамдуу эместигинде жана көбүнчө четтетүү кыйын болгон иррационалдуу компонент менен жүктөлгөндүгүндө, өзүнүн индивидуалдуулугу менен бул курч конфликттик кырдаалды өз убагында болжолдоого жана салттуу ыкмалар менен чечүүгө тоскоолдук кылат. Адамдар аралык конфликттик кырдаалдын иррационалдуу элементи, эгерде ага психикалык жактан оорулуу же психопатиялык инсандар катышса, анын чыныгы себеби катары кызмат кыла алат»¹⁸⁹ -деген пикирге кошулушубуз керек.

Жогорудагы обьективдүү жана субъективдүү факторлор жана кылмыштардын ушул категориясын иликтөөдө конфликттик кырдаалдардын

¹⁸⁷ Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций. Дис. ... док-ра юрид. наук - Свердловск, 1987 - С.248.

¹⁸⁸ Юридическая конфликтология. / О.В.Бойков, Н.Н.Варламова, А.В.Дмитриев и др./ отв ред. В.Н. Кудрявцев. - М: Ин-т государства и права, 1995 -С.42

¹⁸⁹ Юридическая конфликтология. / О.В.Бойков, Н.Н.Варламова, А.В.Дмитриев и др./ отв. ред В.Н. Кудрявцев. - М. Ин-т государства и права, 1995 - С.32.

келип чыгышына таасир этүүчү себептер менен катар, биздин оюбузча, төмөнкү себептерди да белгилей кетүү керек:

1) тергөөчүнүн өзүнүн кесипкөйлүгүнө байланышпаган конфликттик кырдаал: туура эмес квалификациялоо, айыптын туура эместиги; толук эмес иликтөө, же тактиканы туура эмес колдонуу. Мисалы, кылмышка шериктештердин ортосунда тирешүүнү жүргүзүүнүн ойлонулбаган тактикасы, тергөө аракеттеринин өз убагында жүргүзүлбөгөндүгү ж.б.

2) тергөөчүнүн мыйзамсыз иш-аракетине байланыштуу чыр-чатак (үчүнчү жактардын кызыкчылыгы, анын жеке кызыкчылыгы): сотко чейинки өндүрүштү кечендетүү аракети; тергелип жаткан кылмыш ишине тиешелүү адамдардын катышуусуна жол бербөө; кылмыштуу аракеттер атайылап туура эмес жасалганда, айыпкер аны мыйзамсыз жоопко тартууга каршылык көрсөтүүгө мажбур болгондугу; айыпкердин кылмыштуу аракеттердин квалификациясы менен макул эместиги: анын пикири боюнча, ал жасаган жосунга ылайык келбейт.

Башкача мамиле жагдайларды (окуяларды, кубулуштарды) жетишсиз түшүнүү менен байланышкандыгын белгилей кетүү керек. Жашы жетпеген адам курагынын өзгөчөлүктөрүнөн улам өзү кабыл алган окуяга же айрым адамдардын аракеттерине, анын ичинде тергөөчүнүн аракеттерине дайыма эле туура баа бере албайт. Демек, бул конфликттик фактор көбүрөөк даражада жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөдө конфликттик кырдаалдардын пайда болушу үчүн мүнөздүү¹⁹⁰.

Л.Я Драпкин конфликттик кырдаалдардын факторлорунун бири болуп атаандаш тараптар өз ара аракеттенүүгө аргасыз болгон маалыматтык белгисиздик деп эсептейт. Ошондуктан, өз иш-аракеттеринин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн, тараптардын ар бири өзүнүн чыныгы позициясын жашырып, экинчисинин пландарына кириши керек¹⁹¹.

¹⁹⁰ Вахмянина Н.Б. Предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций в процессе расследования преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Екатеринбург – 2009. – с. 67.

¹⁹¹ Криминалистика: учеб./Л.Я.Драпкин. В.Н. Карагодин. - М.: ТК Велби; Проспект, 2007. - С.39

Бул пикирге кошулбай коюуга болбойт, эгерде тергөөчү менен пайда көздөө максатындагы кылмыштарга катышкан жашы жете элек (шектүү) айыпталуучунун ортосунда келип чыгышы мүмкүн болгон негизги конфликттик жагдайларды талдап көрсөк, анда алар аз санда эмес. Мисалы үчүн,

1) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу уурулук, алдамчылык жасагандыгы үчүн күнөөсүн мойнуна албаса жана толугу менен жалган көрсөтмө берсе, же болбосо өзүнүн кылмыштуу ишинин айрым эпизоддорун гана мойнуна алса;

2) жашы жете элек шектүү же айыпкер өз күнөөсүн мойнуна албаса жана өзүнө коюлган кылмыш иши боюнча көрсөтмө берүүдөн кескин баш тартса;

3) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу уурулукту жасагандыгы үчүн күнөөсүн мойнуна албаса жана ошол эле учурда өзүнүн жүйөлөрүнө ага коюлган айыптар менен макул эместиги жөнүндө түшүндүрмөлөрдү берет. Ушундай эле форма тергөөдө ката кетирилгенде, күнөөсүз жашы жетпегенге кылмыш жасагандыгы үчүн айып тагылганда да мүмкүн;

4) жашы жете элек шектүү же айыпкер тергелип жаткан пайда көздөө максатындагы кылмыш жосунуна өзүнүн катышуусун танбай, бирок ошол эле учурда башка шериктерин жана аны кылмыш жасоого көндүргөн адамдарды жашырса;

5) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу күнөөсүн мойнуна алса, бирок тергөөчү тарабынан ага коюлган айыпка, чечимде көрсөтүлгөн кылмыш жосунун жасоонун жагдайларына макул болбосо, анын ичинде ал жасаган пайда көздөө багыттагы кылмыштын натыйжасында ага келтирилген зыяндын өлчөмү менен макул эмес болсо;

6) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу өз күнөөсүн мойнуна алса, бирок ал жасаган кылмыш жосунунун себептерин көрсөтүүдөн баш тартса;

7) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу күнөөсүн мойнуна алса, бирок ошол эле учурда сурак учурундагы көрсөтмөлөрүн тергелип жаткан

кылмыштуу жоруктагы өзүнүн ролун басынтуу үчүн ойдон чыгарылган окуялар менен толуктаса, бирок бул иштин материалдары менен ырасталбайт;

8) жашы жете элек шектүү же айыпталуучу уурулук (алдамчылык) жасаганын мойнуна алат, бирок өзүн күнөөлүү деп эсептебейт, мисалы, ал өтө зарылчылыктын шарттарында аракет кылганын түшүндүргөн.

Албетте, кылмыштар жашы жете электердин тобу тарабынан жасалганда топтун өзүндө чыр-чатактар жаралат. Кылмышка шериктердин ортосунда конфликттик кырдаалдын келип чыгышында об'ективдүү да, суб'ективдүү да себептер роль ойнойт, мисалы, өспүрүмдөргө мүнөздүү жолдоштук сезим, уюшкан кылмыштуу топтун лидеринин же башка мүчөлөрүнүн зомбулук жазасынан коркуу олуттуу роль ойнойт. Эң чоң коркунучтуу топтун жашы жете элек мүчөлөрү, булар топтун лидерлери, мурда соттолгон, өзгөчө коркунучтуу кылмыш жасаган жашы жете электер. Буга кылмыштын айрым окуялары боюнча көрсөтмө берүүнүн жүрүшүндө келип чыккан карама-каршылыктар себеп болушу мүмкүн.

Жашы жетпеген (шектүү) соттолуучуларга тиешелүү ушул категориядагы иштер боюнча чыр-чатактарды тез арада чечүүгө бир катар көйгөйлөр тоскоолдук кылууда. Биринчиден, бул жашы жетпегендердин өзгөчөлүгү, ошондой эле алардын катышуусу менен жазык-процессуалдык өндүрүштүн татаал жол-жобосу, кээде тергөө органдарына чыр-чатактардын келип чыгышын өз убагында алдын ала айтууга мүмкүндүк бербейт.

Тергөөчү үчүн мындай кырдаал, эреже катары, күтүүсүздөн жана күтүтүлбөгөн жерден пайда болот, ошондуктан кээде чыр-чатакты алдын ала айтуу жана аны локалдаштыруу боюнча өз убагында чараларды көрүү кыйынга турат. Мындай кырдаалда тергөө органдарынан конфликттик факторлорду зыянсыздандыруу боюнча токтоосуз чараларды көрүүсү талап кылынат, өзгөчө мындай кырдаалдарды чечүү боюнча жетишсиз тажрыйба менен бул абдан кыйын болушу мүмкүн. Мындай жагдайды алдын ала айтуу ой жүгүртүүсү жогору болгон тергөөчүнүн гана колуна келет. Демек, көйгөйлүү кырдаалдарды чечүүнүн башка ыкмалары менен катар ой жүгүртүүнүн

деңгээлин уламдан-улам жогорулатуу логикага ылайыктуу, бул анын эрудициясынын жана башка психологиялык сапаттарынын максималдуу өнүгүшүнө шарт түзөт.

Конфликттик кырдаалдар, анын ичинде капысынан келип чыккан жагдайлар көбүнчө жашы жетпегендердин катышуусундагы кылмыштарды, өзгөчө адамдардын тобу тарабынан жасалган кылмыштарды, анын ичинде көп эпизоддук кылмыштарды тергөөдө келип чыгат. Аларды болжолдоодо тергөө органдары аларды чечүүнү талап кылган көйгөйлөргө туш болушат. Биринчиден, бул кылмыш иштеринин ушул категориясы боюнча тергөөнүн натыйжасында келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдардын ар тараптуулугунун кесепети. «Божомолдонгон кубулушту өзгөртүү механизми канчалык татаал жана көп варианттуу болсо, анын келечектеги абалына баа берүү ошончолук кыйын»¹⁹² деген талаш-тартышты жаратпайт.

Жашы жете электерге байланыштуу иштер кылмыш-жаза процессинин бир топ кошумча катышуучуларынын катышуусу менен тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн, убакыттын олуттуу жетишсиздиги менен процесстик аракеттерди жүргүзүү зарылчылыгы ушул категориядагы каралып жаткан кырдаалдарды өзгөртүүнүн көп кырдуу механизминин негизги себептеринин бири болуп саналат деп эсептейбиз. Жашы жете электердин жазык иштери боюнча мындай кырдаалда, иштерди тергөөдө чыр-чатак факторлорунун саны тынымсыз көбөйүүдө, натыйжада бул конфликттик кырдаалдын күтүлүп жаткан өнүгүшүн диагностикалоодо, ошондой эле жалпысынан тергөө кырдаалынын бардык структуралык элементтерине баа берүү кыйынчылыктарга алып келет.

Албетте, конфликттик факторлорду жоюунун каражаттары мыйзамдуу жана этикалык гана болушу керек, ошондой эле жашы жете элек (шектүү) айыпкердин бойго жеткен категориясы үчүн гана алгылыктуу болгон өзгөргөс сезимдерине кайрылуу жана жазык сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын ортосунда инсандар аралык чыр-чатакты тутандыруучу ыкмаларды колдонууга жол берилбейт.

¹⁹² Демидов В.Н. Криминологическое прогнозирование и его значение для профилактики преступлений, осуществляемой органами внутренних дел учеб. пособие/ В.Н. Демидов, Н.Х. Сафиуллин. - Изд. 2-е, доп. и перераб - Казань, 2002. - С 15

Белгилей кетсек, сотко чейинки өндүрүш стадиясында конфликттик кырдаалдар объективдүү реалдуулук болуп саналат жана юридикалык илим аларды изилдөөдөн баш тартпашы керек. Эмпирикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, тергөө учурунда пайда болгон конфликттик кырдаал суралып жаткан адамдардын көрсөтмөлөрүнүн сапатына, жашы жете электердин катышуусу менен пайда көздөө максатында жасалган кылмыштарды тергөө процессине терс таасирин тийгизет.

Конфликттик жагдайлар дайыма эле жашы жете электердин катышуусундагы пайда көздөө максатындагы кылмыштарды тергөө процессинин терс келечегине багыттала бербестигин эске алуу керек. Психология илиминде өндүрүмдүү конфликт деп аталган нерсе бекеринен эмес, «кагылышуу инсандардын бири-бирине шайкеш келбегендигине байланыштуу эмес, ар кандай маселеге, аны чечүүнүн жолдоруна негизсиз көз караштардын айырмасынан келип чыгат»¹⁹³. Ошондуктан, Л.Н. Камалова мындай деп туура жазган: «тергөөчүнүн милдети чыр-чатакты жеңүү мүмкүн болбогон учурда келип чыккан тирешүүнү мамилелердин оң чөйрөсүнө айландыруу»¹⁹⁴.

Жогоруда айтылгандар менен бирдикте кээ бир авторлор «конфликттин бардык факторлору белгилүү бир өз ара көз карандылыкта болот, бирок алардын бири да өзүнчө, атүгүл эң маанилүүсү да татаал көрүнүш катары укуктук конфликтке таасир этүүгө жетиштүү эмес. Конфликттогендик факторлордун спецификасы алардын системалуу гана аракетте экендигинде...»¹⁹⁵ -деп баса белгилешет. Бирок мындай пикирге толук кошулууга болбойт, анткени тергөө процессинде жашы жете электердин катышуусу менен байланышкан конфликттик кырдаалдын пайда болушу үчүн кээде авторлор белгилегендей татаал эмес, бир гана себеп жетиштүү болот. Мисалы, тергелип жаткан кылмыш ишинде эмне чечүүчү конфликттик фактор болуп калышы мүмкүн, жашы жете электерге карата бөгөт коюу чарасын

193 Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для вузов - М.: 1996. –с. 107; Еникеев М.И. Юридическая психология с основами общей и социальной психологии. - М.: Норма, 2006. – 428 с.

¹⁹⁴ Камалова Л.Н. диссер с. 51.

¹⁹⁵ Худойкина Т.В. Профилактика юридического конфликта. Теория и практика: моногр./Т.В.Худойкина, М.Ш. Васягина - Саранск, 2007. - С.82

мыйзамсыз тандоосу, тергөө амалдарын жүргүзүүдө тергөөчүнүн тактикасын туура эмес тандоосу ж.б.у.с.

Конфликттик кырдаалдын мүмкүн болуучу өнүгүүсүнүн ар кандай варианттарынын психикалык моделин талдоо жана ошондой эле тергөө кырдаалына об'ективдүү баа берилип, ошонун негизинде ар бир тергөө аракетинин тактикасын туура иштеп чыгуу жана бардык каршы аракеттердин стратегиясын туура пландаштыруу зарыл деп айта алабыз.

Ошентип төмөндөгүдөй констатациялообуз керект:

1. Тергөө кырдаалын түшүнүүдө жашы жетпегендердин пайда көздөө максатындагы кылмыштары боюнча жүргүзүлүүчү тергөө аракеттеринин маанилүүлүгү, алар келечекте жүргүзүү максатка ылайыктуу болгон тергөө аракеттерин аныктоого таасирин тийгизгендигине байланыштуу. Тергөө кырдаалы пайда көздөө максатындагы жасалган кылмыштын жагдайлары жана аны менен байланышкан жагдайлар менен катар башка факторлорду да камтышы мүмкүн, аларды изилдөө тергөөнүн багытын, чектерин жана көлөмүн аныктоого жардам берет. Тергөө кырдаалынын өзгөчөлүгүнө жараша жогоруда көрсөтүлгөн сунуштарды колдонуу жетишсиз болушу мүмкүн экенин, анда конкреттүү кырдаалга жараша тергөөчү тандап алган, андан кийин анын жеке тажрыйбасына жана интуициясына таянып, башка тергөө жана процессуалдык аракеттерди жүргүзүү зарылдыгын да эске алуу керек. Бул жерде эске алуу керек, тергөө кырдаалдары жеке криминалистикалык техниканы куруу жана тергөөнүн тактикалык маселелерин чечүү үчүн тергөөчүгө суб'ективдүү кабылдоо аркылуу белгилүү болгон кылмыш окуясын чагылдырган об'ективдүү мазмундун динамикалык системасы болуп саналат. ошондуктан аларды типтештируу зарыл. Иликтөөгө алынган иштердин категориясынын өзгөчөлүгү ошондой эле тергөө аракеттерин жана БИЧны айкалыштыруунун өзгөчө маанилүүлүгү болуп саналат, мында тергөөнүн жүрүшүндө алынган маалыматтар мындай иш-аракеттерди жүргүзүүдө токтоосуз пайдаланылышы керек, алардын аткарылышы башка процесстик аракеттердин натыйжалуулугун камсыз кылат.

2. Жашы жете электерге байланыштуу чыр-чатактарды сотко чейинки өндүрүш стадиясында тез чечүүгө тоскоолдук кылган негизги факторлор: 1) жашы жете электердин жазык иштери боюнча жазык-процессуалдык өндүрүштүн татаал тартиби, сунуш кылынган башка нерселер менен катар процессуалдык аракеттерди жасоого катышуучулардын кеңири чөйрөсүн тартуу; 2) конфликттик кырдаалдын келип чыгышынын капысынан жана күтүүсүз болушу тергөөнүн андан аркы жүрүшүн болжолдоодо жана аны локалдаштыруу боюнча чараларды өз убагында көрүүдө кыйынчылыктарды жаратат; 3) олуттуу чектелген процесстик мөөнөттөр менен, кошумча милдеттүү катышуучулардын кыйла саны менен тергөө аракеттерин жүргүзүү зарылчылыгынын фактысынын өзү жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын тергөөдө каралып жаткан кырдаалды өзгөртүү механизминин көп кырдуулугунун негизги себептеринин бири болуп калат; 4) Жашы жете электерге байланыштуу иштердин бул категориясына мүнөздүү мүнөздүү болуп конфликттогендик факторлордун санынын тынымсыз көбөйүшү саналат, ал чыр-чатактын жүрүшүнүн күтүлүп жаткан өнүгүшүн болжолдоо (диагностикалоо), ошондой эле жалпысынан учурдагы тергөө кырдаалынын бардык структуралык элементтерин баалоо кыйынчылыгына алып келет; 5) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) инсанынын конфликттик кырдаалдардын келип чыгышына таасир этүүчү психофизиологиялык өзгөчөлүктөрү, атап айтканда: а) окуяны туура эмес кабыл алуудан, башка адамдардын сөздөрүн же аракеттерин чечмелөөдөн улам маалыматты бурмалоо, б) ар кандай жеке факторлордон келип чыккан кырдаалга баа берүүнүн адекваттуу эместиги, в) жашы жете электин пайда болгон кырдаалга терс мамилеси, аны жана аны курчап турган процесстин катышуучуларынын терс кабылдоосу ж.б. б) тергөө кырдаалынын туруксуздугу жана конфликттик мүнөзү тергөөгө кыйла эффективдүү тактиканы иштеп чыгууга (максатка жетүү үчүн) жана тергөө органдарынын алдында турган милдеттерди чечүүгө тоскоолдук кылат; 7) сотко чейинки өндүрүш органдары менен коргоо тараптын ортосунда келип чыккан

конфликттик кырдаалдар (иште баяндалган); 8) жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарына шериктештеринин (топтун) ортосунда келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдар.

3. Жашы жете электердин кылмыштарын тергөөдө төмөнкүдөй негизги типтүү тергөө кырдаалдарын бөлүп көрсөтүү керек: 1) жашы жете элек кармалган эмес, бирок ошол эле учурда жабырлануучунун конкреттүү адам же топтук кылмышка жеке шериктери экендигин аныктоого мүмкүндүк берүүчү күбөлөрдүн ишенимдүү маалыматтары болсо; 2) жашы жете элек кылмыш болгон жерде же ал жасалгандан кийин дароо кармалса; 3) кылмыш жасаган жашы жетпегендер тууралуу маалымат жок; 4) кылмыш болгон жердин абалын изилдөө, издер жана башка далилдер тергелип жаткан кылмыштын психикалык бузулуулар менен жашы жете элек тарабынан жасалгандыгы жөнүндө күбөлөндүрөт; 5) жашы жете электердин (же болжолдонгон адамдын) болжолдуу чөйрөсүн белгилөөгө мүмкүндүк берүүчү, мүлктү, баалуулуктарды ж.б. уурдоого кимдер көбүрөөк катышкандыгы боюнча ж.б. маалыматтар бар болсо; 6) чыр-чатак тибиндеги кырдаалдар (сотко чейинки өндүрүшкө каршылык көрсөтүүнүн болушу жана пайда көздөө багыттагы кылмышка катышкан адамдарды аныктоо менен мүнөздөлөт).

4. Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарга карата тергөө кырдаалынын моделин түзүүнүн негизги критерийлери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) учурдагы тергөө кырдаалынын элементтери, алар төмөнкүлөргө байланыштуу болот: а) кылмыштардын бул категориясынын мүнөздөмөлөрү, атап айтканда: - жазык аракеттеринин мазмундук курамы, анын ичинде: жер, убакыт, чөйрө, жасалган ыкма ж.б.; - жасалган кылмыштан кийин келип чыккан кесепеттер; - жашы жете электердин кылмыштуу тобунун сандык жана сапаттык курамы; - окуянын шериктери кармалган же кармалбаган; - уурдалган буюмдар табылган же табылган эместиги; б) каралып жаткан иштердин категориясы жөнүндө маалыматтарга байланыштуу: - мүлктү уурдоо (көзөмөлдөө) учурунан тартып жана окуя жөнүндө маалымат келип түшкөнгө чейин болгон убакыттын параметрлери; - кылмыш окуясы жана анын

булактары жөнүндө алгачкы маалыматтардын мазмунун; - алынган алгачкы маалыматтын ишенимдүүлүгү жана толуктугу. 2) иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүнүн натыйжалары менен аныкталуучу тергөө кырдаалынын түзүүчү элементтери: а) маалыматтык мүнөздөгү курамдык бөлүктөр; - практикалык жана уюштуруучулук маанидеги маалыматтын болушу жана мүнөзү; - тергөө кырдаалдары жүргүзүлүп жаткан кырдаал жөнүндө маалыматтар - жашы жетпегендердин катышуусундагы кылмыш жөнүндө алгачкы маалыматтарды текшерүүнүн мазмуну жана натыйжалары; - тергелип жаткан жазык ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен далилденүүгө тийиш болгон жагдайлар; - ишке киргизилген тергөө варианттарынын мазмуну жана өзгөчөлүгү; - тергөө органдарына каршы келген маалыматтарды билүү; - кошумча маалыматтарды алуу үчүн булактардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн болушу; б) моралдык-психологиялык мүнөздөгү компоненттер: - процесстин катышуучуларынын ортосундагы чыр-чатактар, - жазык сот өндүрүшүндө арбитр болуп калган жашы жетпегендин психофизиологиялык касиеттеринин мүнөздөмөсү жана көрүнүшү, - тергөөчүнүн моралдык-психологиялык касиеттеринин көрүнүшү, - кызыкдар жана башка адамдардын каршылыгынын болушу жана мүнөзү; в) жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын криминалистикалык мүнөздөөгө түздөн-түз байланышкан курамдык бөлүктөрдү жана тергелип жаткан окуянын жагдайлары боюнча ыкчам-издөө маалыматтарын компоненти; г) процессуалдык-тактикалык мүнөздөгү курамдык бөлүктөр (иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн абалы, анын ичинде: аткарылган жана айрым убактылуу тергөө-ыкчам иштери жөнүндө маалыматтар; пландаштырылган иш-чаралардын кайсынысы аткарылбай калган жана мунун кандай себептери бар жашы жетпегенге бөгөт коюу чарасын тандап алуу жана шериктерин бири-биринен обочолонтуу мүмкүнчүлүгү, айрым тергөө аракеттерин жүргүзүү мүмкүнчүлүгү; д) материалдык-уюштуруу-техникалык мүнөздөгү компоненттер (жетекчилик, кадрдык жана тергөөнү башка камсыздоо).

2.3. Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарын тергөөнү уюштуруунун өзгөчөлүктөрү

Жашы жете электердин пайда көздөө багыттагы кылмыштарынын бетин ачуу жана тергөө тергөөчүнүн бул категориядагы адамдардын конкреттүү кылмышын жасагандыгы жөнүндө жүйөлүү версияларды айтуу үчүн алгачкы криминалистикалык маалыматты талдоо жөндөмүнөн көз каранды экендиги талашсыз.

Криминалистикалык версиянын аныктамасы бардык тактикалык жана криминалистикалык концепциялардын эң жакшы аныкталганы болуп саналат. Криминалистикалык илимий эмгектерде версия, эреже катары, об'ективдүү чындыкты аныктоо максатын көздөгөн жазык ишин тергөө үчүн мааниси бар жагдайлар боюнча компетенттүү адамдын жүйөлүү божомолу катары аныкталат¹⁹⁶.

Варианттарды алдыга коюу процессинде логикалык ыкмаларды колдонуу алардын диалектикалык өз ара байланышын жана өз ара көз карандылыгын билдирет, ошол эле учурда бул ыкмалардын бири да өзүнчө, жекеликте ишке ашырылбайт.

Практика көрсөткөндөй, жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын тергөөнүн алгачкы этабында кылмыш иши боюнча баштапкы маалыматтар версияларды түзүү үчүн иш жүзүндөгү негиз болуп саналат.

Салттуу мааниде "маалымат" сөзү адатта "маалымдоо" түшүнүгү менен бирдей болот. Мындай ыкмалардан об'ект жөнүндө маалымат катары «маалымдоо» термини изилдөөчүнү кызыктырган конкреттүү касиеттердин сапаттык мүнөздөмөсүн билдирбейт. «Маалымат» термининин азыркы көз карашы кибернетика илиминин өнүгүшү менен бир убакта пайда болгон, ал

¹⁹⁶ Величкин С. А. Криминалистическое учение о версии // Криминалистика / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эсархопуло. СПб., 1995. С. 46; Герасимов И. Ф., Драпкина Л. Я. Учение о криминалистической версии // Криминалистика / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М., 1994. С. 58; Лузгин И. М. Учение о криминалистической версии // Криминалистика. История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. М., 1995. С. 175; Медведев С. И. Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений. Волгоград, 1973. С. 23—24; Пантелеев И. Ф. Криминалистические версии // Криминалистика / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. М., 1993. С. 70; Пешак Я. Следственные версии. М. 1976. С. 130; Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982. С. 107; Сергеев Л. А., Соя-Серко Л. А., Якубович Н. А. Планирование расследования. М., 1975. С. 20; Криминалистика / под ред. Р. С. Белкина. М., 2000. С. 472

«комплексүү башкаруу системаларындагы маалыматтын трансформациясынын жалпы мыйзамдары жөнүндө»¹⁹⁷, «маалыматты кабыл алуу, сактоо, иштетүү жана маалыматты пайдалануу жолдору жөнүндө»¹⁹⁸ илим катары аныкталат.

Каралып жаткан иштердин категориясы боюнча ар кандай булактарды талдоо кылмыштын мотивдери, ыкмалары жана башка жагдайлары боюнча да версиялар келтирилиши мүмкүн экендигин тастыктайт. Каралып жаткан айрым түрдөгү кылмыштарды тергөөнүн криминалистикалык методикасынын мазмуну алар боюнча далилдөө предмети менен аныкталгандыктан, күбөлөрсүз жасалган кылмыштарды тергөө предметин түзгөн ар кандай жагдайлар жөнүндө версияларды алдын ала аныктайт деп болжолдоого болот¹⁹⁹.

Жогоруда айтылгандардын контекстинде Л.Я. Драпкин, кылмыштарды ачуу процессиндеги негизги, башкы түзүмдүк жана функционалдык звено болуп, тергөө амалдарын түзүү жана текшерүү ыкмасын көрсөкөн²⁰⁰.

Версияларды куруу жана текшерүү окуяны иликтөөнүн реалдуу кырдаалында ар кандай ой жүгүртүүнүн жана кылмыштын криминалистикалык мүнөздөмөлөрүн эске алуу менен логикалык түшүнүүнүн натыйжасы экендигин дээрлик эч ким талашпайт. Демек, версияларды киргизүүнүн өз убагында болушу жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөнүн толуктугун жана комплекстүүлүгүн пландаштыруунун жана камсыз кылуунун практикалык мүмкүнчүлүгүнө өбөлгө түзөт.

Версиялар фактылык маалыматтардын, башкача айтканда, кайсы бир деңгээлде тергелип жаткан кылмыш окуясы менен байланышкан тергөөчүнү кызыктырган фактылар жөнүндө ар кандай маалыматтардын жана тергөөчү колдонгон логикалык ой жүгүртүүнүн ыкмаларынын негизинде, иштин тергөө версияларын сунуштоо процессинде түзүлүшү керек.

¹⁹⁷ Глушко В. М. Введение в кибернетику. Киев, 1964. С. 53.

¹⁹⁸ Большая советская энциклопедия. Т. 51. С. 149.

¹⁹⁹ Папышева Е. С. Особенности выдвижения следственных версий по делам об убийствах, совершенных группами несовершеннолетних // Рос. следователь. 2008. № 20. С. 23

²⁰⁰ Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций. Свердловск, 1987. С. 32

Алгачкы маалымат деп жасалган жосун жана анын айрым элементтери жөнүндө, аларды камсыз кылуунун формасына (процесстик же оперативдик) карабастан, жазык ишин козгоо стадиясында алынган маалыматтар деп түшүнүш керек.

Айрым окумуштуулардын мамилеси эки ача, алар кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсүн да алгачкы маалымат катары камтыйт. Алардын пикири боюнча, кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөлөрү тергөөчүлөр жана алгачкы тергөөчүлөр үчүн кылмыш иштери боюнча ишти уюштуруу үчүн (баштапкы) маалыматтын, кылмыш ишин козгоо маселесин чечүү жана тергөөнүн эң рационалдуу программасын тандоо үчүн маалымат булагы катары, кылмыштардын алдын алуунун, ачуунун жана тергөөнүн негизги багыттарын белгилөө, кылмышкердин жана жабырлануучунун инсандыгы, кылмыштын мотивдери жана максаттары жөнүндө маалыматтарды болжолдоо жана жазык иштери боюнча бир катар башка татаал маселелерди чечүү, тергөө жана издөө варианттарын негиздүү өнүктүрүү үчүн кызмат кылат²⁰¹.

Биз башкача позицияны карманабыз, тактап айтканда, кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү кылмыш иши боюнча баштапкы маалымат катары каралышы мүмкүн эмес, анткени ал мурда эле ачылган пайда көздөө максатындагы кылмыштар боюнча маалыматтардын жалпылоосу болгондуктан, бул конкреттүү кылмыштын өзгөчөлүктөрүн эске албаган типтүү гана маалыматтарды камтыйт. Ошол эле учурда жашы жетпеген адам тарабынан жасалган белгилүү бир кылмыштын версияларын келтирүүдө, эгерде алгачкы маалыматтар жетишсиз болсо, ал фактылык негиз боло алат.

Соттук-медициналык мааниге ээ маалымат, адатта, пайда көздөө максатында жасалган кылмыштын абалы жөнүндө алгачкы билдирүүдө камтылат, анда жасалган жер, убакыт, жасалган ыкма, кылмыштын издери, изди түзүү механизми ж.б. камтылат²⁰².

Укук коргоо органдарынын ишинин натыйжаларын кошкондо, булактардын кеңири спектрин талдоо жашы жетпегендер тарабынан жасалган пайда көздөө

²⁰¹ Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. СПб., 2003. С. 297—298

²⁰² Волынский А. Ф. [и др.]. Криминалистика: учебник для вузов / под ред. А.Ф. Волынского. М., 1999.

максатындагы кылмыштардын криминалистикалык мүнөздөмөсү төмөнкүлөрдү камтыйт деп айтууга мүмкүндүк берет: 1) укук бузуучунун типтүү инсандыгы жөнүндө маалымат; 2) кылмыштын типтүү жабырлануучусу жөнүндө; 3) кылмышты даярдоонун, жасоонун жана жашыруунун типтүү ыкмалары жөнүндө; 4) издин пайда болуу механизми жөнүндө; 5) кылмыш жасоонун жагдайлары жөнүндө; 6) кылмыштуу кол салуунун предмети боюнча. Ошол эле учурда, пайда көздөө багытындагы кылмыштарды тергөөнүн алгачкы этабында сотко чейинки өндүрүштө, эреже катары, кылмыш жасаган адам жөнүндө маалыматтар жок. Мындай кырдаалда, албетте, күнөөлүү адам жөнүндө версияларды түзүүдө криминалистикалык сыпаттамада камтылган маалыматтарды колдонуу зарыл.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмышты жасоо жана жашыруу ыкмаларынын криминалистикалык аспектилерин изилдөөдө алар колдонгон ыкмалар чоңдордун тиешелүү аракеттеринен сыртынан айырмаланбай тургандыгы, бирок, маңызы боюнча, алар кылмыш жашы жете элек тарабынан жасалган деген жүйөлүү версияларды айтууга мүмкүндүк берген кээ бир өзгөчөлүктөргө ээ.

Жашы жетпегендердин колдонгон ыкмалары кээде бойго жеткен кылмышкердин көз карашында акылга сыйбас нерсе, бирок алардын коркунучу дайыма эле коюлган кылмыштуу максаттарга туура келе бербейт²⁰³.

Кээде жасалган кылмыштын абалын эске алуу менен алардын алдына коюлган кылмыштуу максатка жетүүнү камсыз кылбаган ыкмалар колдонулууда. Акыркы убактарда өзгөчө тенденция байкалып жатат, атап айтканда, топтун ичинде техникалык билими же атайын көндүмдөрү бар (мисалы, автотранспортту айдоо жөндөмү, компьютердик технологияны билүү ж.б.) адам болсо, кылмыштар татаал жолдор менен, өзгөчө тайманбастык же тапкычтык менен жасалып жаткандыгын белгилеп кетпесек болбойт. Мындай кылмыштардын өтө татаалдыгы интернеттен, атайын, детективдик адабияттан жана кинодон алынган маалыматтардын таасири же чоңдордун таасири

²⁰³ Баев О. Я., Солодов Д. А. Криминалистический комментарий к процессуальному порядку производства следственных действий по УПК России / Доступ из справ.-правовой системы «КонсультантПлюс». 2008. С. 15.

аркылуу келип чыгышы менен шартталууда²⁰⁴. Бул тууралуу О.Я.Баев жана Д.А.Солодов: массалык маалымат каражаттарында пропагандаланган ырайымсыздыкка, зордук-зомбулукка, порнографияга сыйынуу өспүрүмдөрдүн муну туураганга аң-сезимсиз умтулуусуна алып келет, алардын адаттарында жана жашоо образында жүрүм-турумдун мындай стереотиптерин бекемдөөгө жардам берет, чектөөлөрдүн жана тыюулардын деңгээлин төмөндөтөт, бул, башка шарттар менен бирге алардын көбүнө кылмыш жасоого жол ачат,- деп жазышканы бар²⁰⁵.

Жашы жетпегендер тарабынан же алардын катышуусу менен жасалган тоноочулук жана каракчылык фактыларын ачуу жана иликтөө ЫИИнын жардамы менен чечилиши мүмкүн болгон конкреттүү милдеттер болуп саналаарын белгилебей коюуга болбойт. Биздин оюбузча, эң актуалдуу болуп төмөнкүлөр саналат: 1) жашы жетпегендер тарабынан жасалган пайда көздөө максатындагы кылмыштарынын белгилерин көрсөткөн жана сотко чейинки өндүрүш боюнча иш боюнча процесстик чечимдерди кабыл алуу үчүн жарактуу фактылык маалыматтарды чогултуу, талдоо, сактоо жана мыйзамдаштыруу; 2) камакка алынган же кармалган жашы жете электерге же алардын шыкакчыларына, ошондой эле шериктерине алардан пайда көздөө багытында жасалган кылмыштын жашыруун сакталган бардык жагдайларын билүү максатында оперативдүү иштерди иштеп чыгуу; 3) тергелип жаткан кылмыш иши боюнча об'ективдүү чындыкты аныктоо үчүн сотко чейинки өндүрүш органдарына каршы аракеттенген жашы жете электердин, алардын шыкакчыларынын жана шериктеринин кылмыштуу аракеттерин аныктоо жана документтештирүү; 4) жашы жете электердин пайда көздөө багыттагы кылмыштарды жасоого катышуусу, алардын кылмыштуу топторго тартылышы жөнүндө жазык ишинде келтирилген версияларды ыкчам-издөө күчтөрү менен бирге, каражаттарын жана ыкмаларын текшерүүдө тергөө органдарына көмөк көрсөтүү; 5) тергөө органдарына каршылык көрсөтүү аракеттерине бөгөт коюу, жаңы кылмыштарды жасоону же тергөөдөн жана соттон жашырынуу аракетин болтурбоо

²⁰⁴ Тарсуков К. М. О криминалистической характеристике преступлений, совершенных несовершеннолетними // Проблемы теории и практики правоохранительной деятельности советской милиции. М, 1983. С. 126.

²⁰⁵ Бастрыкин А. На защите прав несовершеннолетних // Законность. 2009. № 9. С. 3—7.

максатында сотко чейинки өндүрүш стадиясында эркиндикте жүргөн жашы жете элек айыпкердин (шектүү) жүрүм-турумуна жана аракеттерине мониторинг жүргүзүү; 6) жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы мыйзамсыз аракеттеринин жана аларды уюшкан топторго тартуунун мурда белгисиз фактыларын жана эпизоддорун аныктоо жана документтештирүү; 7) тергөөдөн жана соттон жашынган жашы жете электерди издөө.

Бул көрсөтүлгөн милдеттерди чечүү атайын күчтөрдү, каражаттарды жана нормативдик актылар менен жөнгө салынган ыкмаларды комплекстүү натыйжалуу пайдаланууну талап кылат.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштар боюнча сотко чейинки өндүрүштүн баштапкы стадиясында окуянын өзүн жана аларды жасоого шектелген адамдардын күнөөлүүлүгүнүн кылмыштын курамын, алардын уюштурулушунун даражасы тергөө органдары тарабынан болгон далилдерди бириктирүү жана кошумча далилдерди табуу боюнча кийинки процесстик чечимдерди кабыл алуу үчүн (баш коргоо чарасын тандоо, айыптоо ж.б.у.с.) чечүүчү мааниге ээ.

Ар кандай булактардын мазмунун талдоо жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын жасоого катышуусун көрсөткөн эң типтүү белгилер болуп төмөнкү фактылык маалыматтар саналаарын айтууга мүмкүндүк берет: 1) пайда көздөө максатындагы кылмыштарды даярдоого же жасоого багытталган аракеттердин жана кылык-жоруктардын логикалык карама-каршылыгы, кокустуктары; 2) кылмыш жасоонун жана анын изин жашыруунун техникалык каражаттарын колдонууда кесиптик көндүмдөрдүн жоктугу; 3) өспүрүмдөргө ачык таандык болгон кылмыш аракеттеринин изин калтыруу (бут кийим, кийим-кече, оюнчук тетиктери, кол издери, буттун издери ж.б.); 4) баалуу эмес, бирок сырткы көрүнүшү жагымдуу болгон уурдоо обьектилери; 5) уурдалган буюмдарды, нерселерди, буюм-тайымдарды атайын жашырбастан сактоо жана сатуу; 6) туруктуу эс алган же кызматтык иш-аракет кылган жеринде үй

шартында жашы жеткен кылмыштуу авторитеттер менен кылмыштуу байланыштарды түзүү²⁰⁶.

Бирок муну менен катар жашы жете электердин кылмыш жасоого катышуусун аныктоо ыктымалдыгын төмөндөтүүчү бир катар факторлор бар. Аларга төмөнкүлөр кирет: а) уюшкан кылмыштуулуктун таасири; б) бойго жеткен жалдоочулардын ишмердүүлүгү; в) жашы жетпегендердин кылмыштуу аракетинин топтук мүнөзү; г) жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарды жасоо тажрыйбасы жана ички иштер бөлүмдөрүнө каршы аракеттенүү тажрыйбасы; д) массалык маалымат каражаттарынын таасири.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган кылмыштарды тергөөнүн баштапкы этабында түзүлгөн конкреттүү тергөө кырдаалына таянып, ЫИИин жана тергөө аракеттерин бир жолку же макулдашылган түрдө ишке ашырууну пландаштыруу зарыл деген жыйынтык чыгат. Пландаштырылган иш-чараларды ишке ашыруу ар кандай уюштуруучулук формаларда жүргүзүлүшү мүмкүн: ыкчам топ түзүү аркылуу; ички иштер башкармалыгынын жазык-процесстик жана ыкчам-издөө ишинин жамааттык субьекттеринин өз ара аракеттенүүсү; тергөөчүнүн ички иштер бөлүмүнүн ыкчам кызматкерлери менен жекече өз ара аракеттенүүсү.

Кармалгандарды же камакка алынган адамдарды кадимки турмуш-тиричилик жана социалдык чөйрөсүнөн же алардын шериктеринен мажбурлап изоляциялоонун психологиялык абалын пайдаланып, байланышка болгон табигый муктаждыкты пайда кылуу менен РИИБдин оперативдүү бөлүмдөрү ишеним мамилелерин түзүүгө жана иштелип чыккан маалыматтардан пайдалуу маалыматтарды алууга басым жасоо менен ыкчам-иликтөө иштерине колдонууга жөндөмдүү ишенимдүү адамдарды киргизет. Кармалган жашы жетпегендер менен жүргүзүлгөн иштердин жардамы менен, адатта, жасалган кылмыштар үчүн төмөнкүлөр белгиленет:

1) алар тарабынан башка шериктештер менен жасалган кылмыштын обьективдүү картинасы; алардын функционалдык ролу (жагдайдык шериктештик, алдын ала бүтүм боюнча аракеттер, уюшкан кылмыштуу топтун же уюшкан кылмыштуу

²⁰⁶ Тузов Л.Л. Предупреждение и раскрытие аппаратами уголовного розыска преступлений несовершеннолетних. М., 1999. С. 26-34.

жамааттын курамында); кылмыштуу түзүлүштө иерархиялык түзүлүштүн жана кылмыштуу аракеттерди уюштуруучулардын жана түздөн-түз аткаруучулардын ролун аткарган адамдардын болушу; жабырлануучуларды жок кылуу жана укук коргоо органдарына каршы аракеттенүү үчүн техникалык каражаттардын жана куралдын болушу жана колдонулушу; бул топтордо иштегендер иштеп жаткан ролдор жана актуалдуу функциялар; бул топтордо активдүү аракеттенгендер; болгон конфликттик кырдаалдардын фактылары жана аларды иш жүзүндө топ ичиндеги чечүү жолдору ж.б.;

2) пайда көздөө багыттагы кылмыштардын жасоонун жана изин жашыруунун, уурдалган жана тартып алынган мүлктү, баалуулуктарды жана акча каражаттарын сатуунун, кыймылдуу мүлккө ээ болуунун жолдору;

3) жашы жете элек кылмышкерлердин жүрүм-турумун жана уурдоо аракеттеринин учурундагы айрым эпизоддорду ачып берүүчү кино, фото, аудио жана видео жазууларды сактоочу жайдын болушу;

4) жашы жете электердин жана алардын шериктеринин тергөөгө белгисиз болгон окуялар, фактылар же кылмыш жасоо ыкмалары; тиричилик, кылмыш чөйрөсүн түзгөн жана шектүүлөрдүн кылмыштуу аракеттери жөнүндө кабардар болгон адамдардын контингенти; баалуу буюмдардын, тинтүү учурунда табылбаган мүлктүн болушу ж.б.

Шектүүлөрдүн күнөөсүн далилдөөчү жазык-процесстик ОРОнын бул формасынын артыкчылыгы – оперативдүү иштердин жүрүшүндө алынган маалыматтар жашыруундуулуктун эрежелерин сактоо менен тиешелүү тергөө аракеттери (суроолор, тинтүү, алып коюу ж.б.) аркылуу дароо кылмыш процессине тартылышы мүмкүн же өзүнчө атайын тергөө аракеттери криминалистикалык далилдердин күчүнө ээ болуу артыкчылыгы болуп саналат.

ИИОнун практикалык ишмердүүлүгүндө изилденип жаткан категориядагы иштер боюнча жазык-процессуалдык далилдердин ОРОнун бул формасы, тилекке каршы, сейрек колдонулат. Ошол эле учурда, биздин оюбузча, анын жардамы менен далилденген ОРОну ишке ашыруу үчүн келечектүү багыттары болуп саналат, алар:

- оперативдүү эсепке алуу иштеринин материалдары аткарылгандан кийин, уурулук фактылары боюнча кылмыш иши козголгон эркиндикте жүргөн жашы жете электердин же аларга тиешеси бар адамдардын арасында оперативдүү иштерди жүргүзүүнү улантуу; - тергелип жаткан пайда көздөө багыттагы кылмыш боюнча чындыкты аныктоого каршы турган кылмыш чөйрөсүндө далилдерди ыкчам издөө; - жашы жете электерди кылмыштуу иш-аракеттерге тарткан адамдарга карата маалыматтарды жана анын документтерин издөө.

Бул багыттарды иш жүзүндө ишке ашыруу, биздин оюбузча, ИИОнун ыкчам-издөө ишинин субъекттери тарабынан жашы жетпегендер менен ишенимдүү мамиледе болгон адамдардан ыкчам кызматтын аймагында же объектилеринде түзүлгөн жашыруун кызматкерлерди колдонуудагы системасы аркылуу чечилет.

Өзгөчө баса белгилей кетүүчү нерсе, биринчиден, жашы жетпегендер тарабынан жасалган пайдакөздөө багытындагы кылмыштардын бетин ачуу боюнча ОРО төмөнкү принциптерге негизделет: маалыматтарды ишке ашырууда тергөөчүлөрдүн (алгачкы тергөөчүлөрдүн) жана оперативдүү кызматкерлердин биргелешип катышуусу, компетенцияларды дифференциялоо, маалыматтык өз ара аракеттенүү, каралып жаткан окуянын ишенимдүүлүгү; *экинчиден*, каралып жаткан кылмыштардын бетин ачуу жана тергөө боюнча ОРОнун максаты - кылмыш иштерин толук, ар тараптуу жана объективдүү иликтөө үчүн оперативдүү бөлүмдөр үчүн жагымдуу шарттарды түзүү; *үчүнчүдөн*, консперативдүүлүктүн негизги принцибин бузбастан, тергөө жүргүзүүчү адамдын оперативдүү-издөө материалдары жөнүндө маалымдуулугунун даражасы жөнгө салынууга тийиш.

Окумуштуулар версияны план менен салыштырып туура белгилеп кеткендей, «... версия — бул өткөн окуялар, план — келечектеги окуялар жөнүндө божомол. Биринчиси, тергелип жаткан кылмышкердин мүмкүн болуучу аракеттеринин чагылдырылышы, экинчиси бул жагдайларды тактоо жана тергөөнүн башка милдеттерин аткаруу боюнча тергөөчүнүн өзүнүн иш-аракетинин психикалык чагылдырылышы»²⁰⁷.

²⁰⁷ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. -М., 2002. - С. 149.

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн пайда көздөө багытындагы кылмыштуулук деңгээлинин акыркы кескин секирүүсүнө, ошондой эле кылмыштуулукка каршы күрөшүү органдарынын тутумундагы айрым кадрдык көйгөйлөргө байланыштуу тергөөчүгө жүктөлгөн жүк олуттуу түрдө жогорулап, бир эле учурда өндүрүштө орточо эсеп менен 15-20 кылмышты түзөт. Мындай шарттарда компетенттүү пландаштыруу гана кылмыштардын бул категориясынын тез жана толук ачылышын камсыздайт.

Эксперттер белгилегендей, «... жашы жете электерге байланыштуу иштердин сюжетинин көрүнгөн жөнөкөйлүгү менен алар тергөөчүнүн тергөө аракеттеринин чоң көлөмү жана түйшүктүүлүгү, милдеттүү варианттардын кеңири спектри, кошумча процессуалдык кепилдиктерди ишке ашыруу зарылдыгы жана кошумча катышуучуларды тартуу, далилдөө предметин кеңейтүү жана деталдаштыруу ж.б.у.с.»²⁰⁸. Учурдагы шарттарда натыйжалуу иликтөө деталдуу жана ойлонулган пландаштыруу менен гана мүмкүн болот.

Көрүнүктүү окумуштуу Р.С. Белкиндин көз карашында, кылмыштарды иликтөөнү пландаштыруу – бул «маңызы – тергөөнүн багыттарын жана максаттарын, аларды мыйзам чегинде чечүүнүн жолдорун жана ыкмаларын аныктоодо турган татаал ой жүгүртүү процесси»²⁰⁹. Жогорудагы аныктама бүтүндөй пландаштыруунун маңызын чагылдыргандыктан жана башка бир катар криминалист эксперттер тарабынан колдоого алынгандыктан, бул криминалистикалык категориянын ар кандай аныктамаларына талдоо жүргүзүүнүн кереги жок деп эсептейбиз. Чындыгында план – бул тышкы туюнтма, тергөөнүн натыйжалуу натыйжаларын алуу үчүн иш-аракеттердин системасы камтылган форма.

Туура белгиленгендей, пландаштыруунун натыйжасы тергөөчүнүн далилдерди табуу, изилдөө жана пайдалануу, версияларды текшерүү жана иш боюнча об'ективдүү чындыкты аныктоо боюнча ишинин уюштуруу-

²⁰⁸ Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. Красноярск, 1991.- С. 151.

²⁰⁹ Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Российская Е.Р. Криминалистика. Учеб. для вузов. - М., 1999.-С. 475

тактикалык перспективалык модели катары аныкталган тергөө планы (статикалык түзүм) болуп саналат²¹⁰.

Кылмыштарды тергөө боюнча иш-чараларды пландаштыруу төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) өзүнчө кылмыш ишин пландаштыруу, 2) жеке тергөө аракеттерин жүргүзүүнү пландаштыруу, 3) тергөө процессинин ритмин камсыз кылуу максатында тергөөчү тарабынан каралып жаткан бардык иштерди пландаштыруу.

Л.Я. Драпкиндин пикири боюнча пландын элементтери катары конкреттүү учурда далилдөө предметин эмес, жакынкы максаттарды, б.а. текшерүү үчүн кабыл алынган же деталдуу суроолор түрүндө көрсөтүлгөн версиялардан келип чыккан логикалык натыйжалар, ошондой эле белгиленүүчү версия эмес жагдайлар; жана кошумча иретинде жогоруда айтылгандарга кошумча катары төмөнкүлөрдү киргизүү зарыл деп эсептейт: тергөөчүнүн карамагындагы каражаттар; саналып өткөн процесстик жана процессуалдык эмес аракеттердин мазмунун түзгөн тактика; ошондой эле пландын аткарылышынын натыйжалары жана аны коррективировка²¹¹.

Тактикалык ыкмаларды планга факультативдик компоненттер катары киргизүү мүмкүнчүлүгүн (бирок аларды конкреттүү тергөө аракетин жүргүзүүнүн планына киргизүү туура болмок) жана тергөөчүнүн карамагында турган ресурстарды эске алуу менен бул конкреттүү кылмыш иши боюнча далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын тизмесин пландын негизги (негизги) компоненти катары киргизүү туурараак болот деп ойлойбуз. Бул тизмеде текшерүү үчүн кабыл алынган версиялардан алынган логикалык натыйжалар да камтылат. Далилдөө предметинин категориясы бул иште формулировкаланган ар бир варианттан келип чыгуучу кесепеттер тизмегине караганда жагдайлардын кеңири спектрин камтый тургандыгы талашсыз. Тактап айтканда, жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштары боюнча иштер боюнча пландаштыруунун предметине токтолуп, ага кайсы бир варианттын кесепети болбогон, бирок мыйзамга ылайык милдеттүү түрдө белгиленүүгө тийиш болгон жагдайлар камтылганын белгилейбиз.

²¹⁰ Драпкин Л.Я. Построение и проверка следственных версий. Дисс...канд.юрид.наук. - Свердловск, 1972. -с.284

²¹¹ Драпкин Л.Я. Структура процесса планирования расследования и система плановых решений. - С.71-73.

Жашы жете электердин иштери боюнча далилдөө предмети бүтүндөй белгилүү бир белгилер менен айырмаланат, ал жазык-процессуалдык мыйзамдардын жашы жетпегендер, анын ичинде психикасынын айрым бузулуулары бар адамдар тарабынан жасалган кылмыштарды тергөө процессине карата конкреттүү талаптары менен түшүндүрүлөт.

Жашы жете электердин пайда көздөө багыттагы кылмыштары үчүн белгиленүүчү жагдайлардын чөйрөсүн аныктап, бул үчүн жүргүзүлүүгө тийиш болгон тергөө иш-аракеттерин белгилеп, тергөөчү иш боюнча тергөөнүн планында тергөө, ыкчам-издөө жана башка аракеттерди жүргүзүүнүн тартибин жана ырааттуулугун чагылдырууга тийиш. Мындай учурда тактала турган жагдайлар тактикалык милдеттердин системасы катары аракеттенет, аларды ишке ашыруу үчүн аларды түзүү тартибин аныктоо зарыл. Ошондой эле, ар бир тергөө версиясы боюнча пландаштыруу белгилүү бир тергөө аракеттеринин кайталанышын болжолдошу мүмкүн экендигин эске алуу керек, андыктан өзүнчө тергөө аракеттеринин планын иштеп чыгууда каралып жаткан иштердин категориясы боюнча текшерилүүгө тийиш болгон жагдайларды эске алуу зарыл.

Календардык пландоого карата тергөөчүнүн өз өндүрүшүндө бир кыйла сандагы иштер бар экендигин эске алуу зарыл жана алар боюнча тергөө параллель жүргүзүлүшү керек.

Буга байланыштуу Л.Л. Каневский: «жашы жетпегендин кылмышы боюнча кылмыш ишинин узак убакытка созулбай калышына жол берүү мүмкүн эмес, анткени жашы жете элек аны тергөөчүнүн анын ишине жана тагдырына болгон кызыгуусун жоготуу катары чечмелешти мүмкүн. Акыркысы тергөөчүнүн ишенимине доо кетириши мүмкүн, психологиялык байланыш үзүлөт, бул жашы жете элек кылмышкерди кайра тарбиялоонун баштапкы процессине таасир этээри шексиз»²¹² деп туура белгилеген.

Биринчи кезекте жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштары боюнча тергөө аракеттерин, издөө жана башка иш-чараларды пландаштыруу керек (изилдөө жүргүзүү, документтерди талап кылуу ж.б.) мында: а) кечиктирилгис тергөө

²¹² Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. Красноярск, 1991.- С. 154

аракеттерин жүргүзүү талап кылынат; б) жашы жете элек айыпталуучулар камакка алынат; в) иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн мөөнөтү аяктайт; г) пайда көздөө багытындагы кылмыштар ачылбайт; д) процесстик жана башка аракеттерди жүргүзүүгө көп убакыт талап кылынат; е) жашы жете элек адамдар менен байланышкан ар кандай экспертизаларды дайындоо талап кылынат.

Конкреттүү тергөө аракеттерин пландаштырууда төмөнкүлөр зарыл: А) жүргүзүлүп жаткан иш-аракеттердин максатын жана болжолдуу натыйжаларын так көрсөтүү, б) кайсы маселелерди, кандай ырааттуулукта аныктоо керектигин билүү, в) жашы жете электин катышуусу менен тигил же бул тергөө иш-аракетинин жүрүшүндө кандай тактикалык ыкмаларды колдонуу керек. Бул маселелердин тизмеси жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарын иликтөө милдеттерине жана жүргүзүлүп жаткан тергөө аракеттеринин мүмкүнчүлүктөрүнө жараша аныкталат.

Мындан тышкары, пландаштыруудан мурда ушул тергөө иш-аракетине тиешеси бар, иликтенип жаткан жазык ишинин материалдарын изилдөө, ошондой эле ушул аракеттин жүрүшүндө пайдаланылышы мүмкүн болгон буюмдук жана башка далилдерди тандоо жүргүзүлөт, тергөө аракетин жүргүзүүгө катышкан жашы жете электин тактикалык ыкмалары же инсандыгын изилдөө боюнча адистер менен консультацияларды өткөрүү талап кылынат.

Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы кылмыштарын иликтөөдө тергөө аракеттерин даярдоону жана өткөрүүнү пландаштырууда тергөөчү төмөнкүлөрдү аныктоого тийиш:

- тергөө аракеттеринин орду жана убактысы;
- тергөө иш-аракетинин зарыл катышуучулары жана алардын милдеттери;
- ушул категориядагы иштер боюнча ушул тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн жүрүшүндө кандай маселелер (милдеттер) кандай ырааттуулукта аныкталууга (чечилүүгө) тийиш;
- тергөөчүнүн жана башка катышуучулардын иш-аракеттеринин мазмуну жана ырааттуулугу;

- кандай, качан жана кантип тактикалык ыкмаларды колдонуу керек (анын ичинде эмне алдындаболуп саналат далилдер) жашы жете электердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен;

- кандай техникалык каражаттар талап кылынат;

- ыкмалары жана анын жүрүшүн жана натыйжаларын белгилөө тартиби.

Иши төргөөдөгү психикалык аномалиялары бар жашы жете электерге карата тергөө аракеттерин пландаштыруу жана жүргүзүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек.

Биздин көз карашыбыз боюнча, өспүрүмдөрдүн психиатриясы жана психологиясы боюнча адистер менен алдын-ала консультацияларды өткөрүү (айрыкча, эгерде алардын арасында жашы жете электи өзүнө өзү пайда алып келүүчү кылмыш жасаардан мурун билген, текшерген адамдар бар болсо), анын психикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аномалдуу жашы жете элек менен маектешүү, анын ичинде тергөө иш-аракеттерин жүргүзүү учурунда анын жүрүм-турумунун мүмкүн болгон божомолдорун аныктоо, анын туура эмес, орунсуз жүрүм-турум абалын оңдоо жолдору табуу максатка ылайыктуу болот.

Тергөө иш-аракетин жүргүзүү планына өзүнө пайда алып келүүчү кылмыш окуясын жана алар менен байланышкан жагдайларды (орду, убактысы, ыкмасы ж. б.) гана эмес, ошондой эле тергөөгө таандык кылмышка карата соттук-психиатриялык экспертиза өткөрүүгө жардам көрсөтө ала турган, жашы жете электин жеке кызыкчылыгы үчүн кылмыш жасаган учурдагы жүрүм-турумунун мотивациясын жана башка компоненттерин ачып бере турган фактыларды да киргизүү негиздүү болуп саналат, ошондой эле жалпысынан анын психикалык абалын мүнөздөөчү (жашы жете элек деп шектелген адамдын турак жайын тинтүү учурунда кылмыш жана уурдалган мүлктү жасоонун куралдарын издөөнү гана эмес, ошондой эле өспүрүмдүн күндөлүктөрүн, сүрөттөрүн, эскерүүлөрүн, ошондой эле жашы жете электин психикалык өнүгүүсүндө бузуулар жөнүндө күбөлөндүрө турган предметтерди да пландаштыруу керек).

Биздин оюбузча, бир эле жашы жете элек балага байланыштуу бир нече тергөө иш-аракеттерин катары менен пландаштырбоо керек анткени алар тез чарчоого дуушар болушат, ошондой эле чачыранды көңүлгө дуушар болушат,

убакыттын өтүшү менен алардын кыжырына тийиши мүмкүн болгон бир эле жагдайда аны көпкө чейин кармай алышпайт, убакыттын өтүшү менен кыжырдануу, дисбаланс, же, тескерисинче, кош көңүлдүккө, бардык нерсеге кайдыгерлик алып келиши мүмкүн.

Пландоо кылмыштарды иликтөөдө тергөөчүнүн иш-аракетинин милдеттүү этабы болуп саналат. Пландоого формалдуу мамиле кылуу, иш-аракеттерди тартипке салынбагандыгы, аны тергөө аракеттерин календарлык бөлүштүрүүгө гана киргизүү тергөө мөөнөтүн узартууга, тергөө аракеттерин жүргүзүүдө бир катар маселелерди текшерүүнү кайталоого, далилдерди жоготууга же аларды чогултууда кыйынчылыктардын пайда болушуна алып келет жана жалпысынан жашы жете электердин катышуусу менен пайда көздөөгө багытталган кылмыш иштер боюнча жүргүзүлгөн иликтөөнүн сапатына терс таасирин тийгизет.

Психикалык аномалиялары бар жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштарын иликтөөдө, айрыкча кылмышкердин инсандыгы аныкталган кырдаалда, версиялардын чөйрөсүн белгилеп, ошого жараша текшерүү керек, ошондой эле акыл-эси начар адамдардын көрсөтмөлөрүн кылдаттык менен карап чыгуу керек, анткени психиканын бузулушунан улам дагы, алар башкалар сыяктуу эле туура текшерүүнү жана баалоону талап кылган туура көрсөтмөлөрдү бере алышат. Ушундан улам бул иште алдыга коюлган версиялардын өзгөчөлүктөрүнө токтолууну туура деп эсептейбиз.

Ар кандай булактарды изилдөө психикалык аномалиялары бар жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көрүү багытындагы кылмыштарды иликтөөдө кылмыш жасоонун субъектисине байланыштуу типтүү версиялар төмөнкүлөр экендигин көрсөттү: 1) психикалык аномалиялары бар жашы жете элек бала (жалгыз же топ менен) пайда көздөө максатында кылмыш жасаган - конкреттүү адамдан шектенүүгө мүмкүндүк берүүчү маалыматтар жок; 2) пайда көздөө максатындагы кылмышын психикалык аномалиялары бар жашы жете элек бала, чоң кишинин же акыл-эс жайында болгон кадимки шериктештин жардамы же түрткүсү менен жасаган; 3) *жашы жете элек адам психикалык аномалиядан жабыркайт, бирок мында: а) андагы болгон психикалык четтөөлөр адамдын өзүнүн иш-аракеттеринин маанисин түшүнүү жана аларга жетекчилик кылуу жөндөмүн жокко чыгарбайт; б) болгон психикалык*

четтөөлөр өз иш-аракеттеринин маанисин жана аларды жетектөө жөндөмүн билүүгө тоскоолдук кылат; 4) психикалык аномалиялары бар жашы жете элек шериктеринин таасири астында пайда көздөө максатында кылмыш жасаган; 5) шериктери (башка адамдар) жасаган жалданма кылмышы үчүн бардык күнөөнү акыл-эси кем, жашы жетпеген айыпкердин мойнуна жүктөөсү – жалаа жабуу менен; б) пайда көздөө максатындагы кылмыш топтун курамында жасалган, ал эми психикалык жактан бузулган жашы жете элек адам жасаган иши үчүн толук жоопкерчиликти өзүнө алат же анын көбүн өзүнө алат (шериктердин таасири астында же өз демилгеси боюнча) - өзүн-өзү айыптоо; 7) *жашы жете элек айыпкер (шектүү) психикалык жактан бузулган кылмышкер күнөөсүз адамга жалаа жапса*; 8) жашы жете элек кылмышкер өзүндө жок болгон психикалык ооруну симуляциялайт же болбосо психикалык бузулуулардын (аггравация) пайда болушун аң-сезимдүү жогорулатат; 9) кылмыштын башка кошо катышуучуларында да психикалык аномалиялар бар.

Ой жүгүртүү процессинин бузулушу, анын логикалуулугу, ой жүгүртүү чөйрөсүндөгү кемчиликтери бар адамдарга мүнөздүү, бул адамдардын иш-аракеттерине өз таасирин тийгизет. Мындай аракеттердин логикага сыйбастыгын алардын натыйжаларын - издери боюнча баалоого болот.

Белгисиз адамга карата пайда көздөө максатындагы кылмышты тергөөнүн баштапкы этабында тергөөчү психикалык жактан бузулуулары бар жашы жете электердин (жаштардын) кылмыш жасоо мүмкүндүгү жөнүндө версияны айткан эмес (Бирок жашы жете электин жалгыз же шериктештик менен кылмыш жасоо мүмкүндүгү жөнүндө версиялар айтылган). Мындай версияларды көрсөтүү үчүн төмөнкүлөр негиз болушу мүмкүн: окуя болгон жерде айкын логикага сыйбас жүрүм-турум; өзгөчө агрессивдүүлүктүн, ырайымсыздыктын, жамандыктын күч алышы менен субъектинин иш-аракетинин негизсиз, түрткү бербеген, жетишсиз кырдаалдары; бейбаштык, өзгөчө циникалык, адамдын кадыр-баркын кемсинтүүчү иш-аракеттер менен уурдалууну коштоо, арзан жана көп учурда керексиз буюмдарды уурдоо, өзгөчө баалуу нерселерге ээ болуу (же ээлик кылуу мүмкүнчүлүгү) шарттарында; сырткы көрүнүштөгү аномалдык активдүүлүктүн башка издери. Бул версия келтирилген

маалымат, адатта, окуя болгон жерди текшерүүдөн, ошондой эле кылмыш жасалганга чейин, учурунда жана андан кийин (жаңсоолор, мимика, сүйлөө, кыймыл-аракетти координациялоо ж.б.) кылмышкердин жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү жөнүндө жабырлануучу күбөлөрдү суракка алуудан алынган маалыматтарды түзөт.

Версиясын текшергенде, биринчи кезекте психикалык жактан жабыркаган өспүрүмдөр арасында күнөөлүү адамды издөө керек. Жашы жетпегендер жөнүндө мындай маалыматтар ПДНда каттоодо турган жашы жетпегендерди эсепке алуу материалдарынан алынат, жакын жайгашкан окуу жайларында окуган, жашаган жери боюнча поликлиникаларда каттоодо турган, ошондой эле адистештирилген медициналык мекемелерде (наркологиялык кабинет, психоневрологиялык диспансер ж.б.) акыл-эс бузулуулары бар (диагноз коюлган же болжолдонгон) жашы жетпегендер жөнүндө сурамжылоо жүргүзүлүп, маалыматтар оперативдүү жол менен киргизилет.

Кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу курагына жете элек адамдар тарабынан жасалган уурулуктар көбүнчө олигофрениктер же психофизикалык инфантилизми бар өспүрүмдөр жасаган кылмыштарга окшош белгилери бар экенин да белгилегим келет.

Шектүүнүн же айыпталуучунун психикалык жактан пайдалуулугуна шектенүүлөрдүн келип чыгышынын себептери кылмыштын тергөөгө белгисиз аномалиясы жөнүндө версияны сунуштагандагыга окшош, ага айыпкердин туура эмес жүрүм-туруму, тергөө учурунда айыпталган (агрессивдүү же тескерисинче, негизсиз шайыр), жашы жете элек баланын тергөөчү, оперативдүү кызматкерлер менен байланышта болгон аралыкты сезбөөсү ж.б., адамдын комиссияга чейин же андан кийин психиатриялык ооруканада болгондугу кылмыш же психиатрлардын амбулатордук көзөмөлүндө, айыпкердин туугандарынын, мугалимдеринин, айыпкердин кошуналарынын көрсөтмөлөрү ж.б. да кошулушу мүмкүн.

Ошондой эле психикалык аномалиялары бар жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө багытындагы кылмыштардын өзгөчөлүктөрүнүн бири мындай өспүрүмдөрдүн өз иш-аракеттеринин себептерин жана максаттарын,

кыймылсыздыгын, жүрүм-турумдарынын импульсивдүүлүгүн, кадимки адам үчүн таң калыштуу, түшүнүксүз мотивдердин таасири астында кылмыш жасагандыгы, жүрүм-турумдун алогикалуулугу экендигин белгилей кетүү керек. Көбүнчө айыпталуучунун кылмыштуу жүрүм-турумдун максаттарын жана мотивдерин түшүндүрүүсүнүн өзү (же аларды ачып бере албастыгы) версияны айтууга негиз берет.

Жашы жете электердин эң негизги өзгөчөлүгү – алардын көбөйүшү, колдоого муктаждыгы, конформдык топ жана башкалар. Психикалык аномалиялары бар жашы жете электер көбүнчө башкалардын кырдаалын, иш-аракеттерин жана өкүмдөрүн адекваттуу баалай албагандыктан көбүрөөк таасирленишет. Патологиялык сунуш олигофренияда, психопатиянын айрым түрлөрүндө, психикалык инфантилизмде жана башка бир катар психикалык ооруларда байкалат. Көбүнчө мындай психикалык бузулуулары бар жашы жете элек балдар тил алчаак аткаруучу катары колдонулат, анткени мындай адамдарда сын жана өзүн-өзү сыңдоо өнүкпөгөндүктөн, алар эмне болуп жатканын толук биле алышпайт. Мисалы, олигофрендер, акыл-эси соо шериктеринин таасири астында уурулук жасаганда, алар "досуна буюм-тайымдарды көтөрүүгө жардам берип жатабыз", "башка адамдан шеригине карыз болгон нерсени алып жатабыз" деп эсептешет.

Адистештирилген адабияттарда айыпталуучунун шериктери анын акыл-эсинин кемчилигин билип, ага сунуш берүүнү жогорулатып, көп учурда кылмыштын күнөөсүн ага оодарууга аракет кылышаары белгиленет. Керектүү натыйжага жетүү мүмкүнчүлүгү акыл-эси бузулган адамдардын өз кызыкчылыктарын активдүү жана билгичтик менен коргой албагандыгы менен шартталган. Көп учурда жалган жалаа жабуу менен катар психикалык жактан жабыркаган шериктешин өзүн-өзү айыптоого көндүрүү аракеттери көрүлөт: аны кат аркылуу эскертишип, ага түздөн-түз баарлашуу менен таасир этишет²¹³. Кээде ынандыруу мотиви өзүн-өзү айыптоого жакын адамда психикалык бузулуунун болушунун фактысы болуп саналат, бул ага кандай болгон күндө да кылмыш жоопкерчилигине тартылуу коркунучу жок экендигин, ал ооруп калгандыгына байланыштуу бошотуларын айтып ынандырышат.

²¹³ Радаев В.В. Расследование преступлений, совершенных лицами с психическими недостатками. - Волгоград, 1987.-С. 41.

Каралып жаткан версияны текшерүү максатында тергөө мезгилинде айыпкерге байкоо жүргүзүү мүмкүнчүлүгү бар адамдардын чөйрөсүнөн (туугандары, кошуналары, тергөө изоляторлорунун кызматкерлери ж.б.) шериктештери тарабынан мындай аракеттердин фактылары болгон-болбогонун сураш керек.

Көп учурда акыл-эси соо айыпталуучулар пайда көздөө максатын көздөгөн кылмыш жасоодо акыл-эси кем шериктештердин ролун көбүртүп-жабыртып жиберишет. Психикалык оорудан жапа чеккен айыпкер менен баарлашууда тергөөчүнүн байкоочулугу, соттук-психиатриялык экспертизанын корутундусун жана тергөөдөгү ишти мүнөздөөчү башка маалыматтарды кунт коюп изилдөө айыпкердин ага таандык болгон криминалдык аракеттерди аткаруусу анын мүнөзүнө кампага карама-каршы келерин, билими жана" көндүмдөрү болгондо мүмкүн эмес же кыйын экендигин аныктоого мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда айыпталуучунун дени сак психикасы менен берген көрсөтмөлөрү кылмыш иши боюнча тергөөнүн башка объективдүү маалыматтарынын ортосунда дал келбестигин аныктоого болот. Психопатиядан же инсандын психопатиялык бузулушунан жабыр тарткан психикалык оорулуу адам, эреже катары, кылмыш жасоо процессин козгоп, ага жетекчилик кылып, күнөөнү тигил же бул когнитивдик бузулуулардан (олигофрения, акыл-эси артта калуу менен мээнин бузулушу ж.б.) жапа чеккен демилгесиз, таасирге берилген шериктешине оодарып салган учурлар да практикада көп кездешет.

Пайда көздөө максатындагы кылмышты жасоонун иш жүзүндөгү механизмдин аныктоо ошондой эле айыпталуучуга шериктери же башка адамдар тарабынан жалаа жапкандыгын тактоого мүмкүндүк берет.

Эгерде кылмыш топтордо жасалса, анда кээде психикалык жактан бузулган жашы жетпеген адам жасаган иши үчүн толук жоопкерчиликти өзүнө алат же анын көбүн өзүнө алат (шериктештеринин таасири астында же өз демилгеси менен) бул – өзүн-өзү айыптоо.

Тергөөнүн субъекттери кандайдыр бир резонанстуу кылмыш жасалгандан кийин, анын жасалган фактысы жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырылгандан кийин, ачыктан-ачык психикалык жактан жабыркап, бардык

күнөөнү өзүнө алгысы келген адамдар пайда болуп жатканын көп белгилешет. Бул психикалык жактан оорулуулардын белгилүү бир бөлүгү өзүнө көңүл бурдурууга умтулушат, анткени алар ашыкча фантазияга, коркунучтуу кылмышкерлерди көрсөтүүгө умтулушат. Анын үстүнө кээ бирөөлөр өздөрүнүн кылмыштуу ролун гана эмес, кылмыштын өзүн ойлоп табышат.

Кылмыш жасоого чындап катышкан акыл-эси жагынан майып жашы жете элек өспүрүм жалган түшүнүктөгү мотивдер менен тергөөдөгү кырдаалды романтизмге айландырып, достуктун, кайраттуулуктун, башкалардан айырмаланууну каалап, түрмөгү түшүүнү кызык көрүп, бардык күнөөнү өзүнө алган учурлар да кездешет. Аномалдуу жашы жете электердин өзүн-өзү айыптоосу бирөөнүн таасирине кирүүсүнүн жогорулашынан улам да болушу мүмкүн, ошондуктан тергөөчү тергелип жаткан бир кылмыш боюнча айып коюуда айыпталуучунун жашы жете электер тарабынан жасалган делген башка жалданма кылмыштарга катыштыгы бар-жоктугун да текшере алат. Бирөөнүн азгырыгына кирип кетүү оорусу бар жашы жете элек өспүрүмдөр бул кылмыштар үчүн же алардын бири үчүн күнөөлүү болушу мүмкүн, чындыгында, эмне жана кантип жасалгандыгы жөнүндө түшүнүгү жокко эсе.

Ошондуктан, жашы жете элек айыпкердин көрсөтмөсүн текшерүү менен, жеке кызыкчылыгы үчүн жасалган кылмыштын бардык жагдайларын (даярдыгы, куралы, ыкмасы, убактысы, уурдалган адамдын тизмеси ж.б.) кеңири тактоо жана аларды ОМБнын, башка тергөө аракеттеринин жүрүшүндө алынган маалыматтар менен салыштыруу зарыл.

Кээде жашы жете элек соттолуучу конкреттүү бир адамга жалаа жаап, же ага белгисиз адамдар тарабынан кылмыш жасагандыгы жөнүндө сүйлөйт. Бул иштер боюнча соттолуучулардын жүрүм-туруму окшош. Жашы жете электер пайда көздөө максатындагы кылмышты жасагандыгы жөнүндө көрсөткөн далилдерге карабастан, бул кылмыштын башка адам тарабынан жасалгандыгы жөнүндө өздөрүнүн версиясын өжөрлүк менен талап кылышат. Ошол эле учурда, биз көрсөткүчтөрдүн ыраатсыздыгын, деталдардын ойлонбогондугун,

жөндөмсүздүгүн байкай алабыз. Адистер өжөрлүктү, мамиленин катаалдыгын, ой жүгүртүүнүн жетиле электигин инсандык сапат катары белгилешет.

Мындай версияны текшерүүдө жашы жете элек шектүүдөн (айыпкерден) кылмыштын конкреттүү адам тарабынан жасалгандыгы ага кайдан белгилүү экендиги жөнүндө майда-чүйдөсүнө чейин сураш керек, логикага сыйбаган нерселерди, түшүндүрмөлөрдөгү карама-каршылыктарды, маалыматтардагы дал келбөөчүлүктөрдү андан ары аныктоо үчүн ал көрсөткөн бардык деталдарды белгилөө жана ага удаа эле шектүүнүн күнөөсү жөнүндө далилдерди чогултуу керек. Мындай жашы жете электерге мүнөздүү болгон өнөкөт кежирликтеринен улам, алар тарабынан берилген түшүндүрмөлөр ынандыралык эмес, акылга сыйбас, карама-каршылыктуу көрүнгөнүнө жана иш жүзүндө алардын күнөөсүн далилдеп турганына ынандыруу кыйын экенин эске алуу керек.

Симуляция фактысын аныктоо үчүн тергөөчү жана (же) эксперт менен байланышудан тышкары адамдын жүрүм-туруму жөнүндө маалыматтар маанилүү. Жашы жетпегендин кылмышка чейинки жүрүм-туруму жөнүндө көз карандысыз булактардан мүмкүн болушунча алынган маалыматтар (анткени айыпталуучунун туугандары тергөөчүгө кылмыш жоопкерчилигинен качуу үчүн психикалык бузулуунун бар-жогун тастыктоо максатында жалган маалыматтарды бериши мүмкүн): мугалимдердин, кошуналардын, бирге окугандардын, чогуу иштегендердин ж. б. бир кыйла маанилүү орунду ээлейт. Айыпкер тергөөдө камак жайында болгон учурда камерада жана администрациянын өкүлдөрү менен жүрүм-туруму боюнча мүнөзүн аныктоо зарыл. Адабиятта симуляцияны жокко чыгаруу тергөөчүнүн эмес, эксперттик психиатрлардын милдети экени баса белгиленет. Тергөөчү өз кезегинде эксперттерди зарыл болгон материалдар менен камсыз кылууга кам көрүүгө милдеттүү, бул учурда алардын сапатына жана толуктугуна талаптар жогорулатылат.

Психикалык жактан жабыркаган айыпталуучунун түшүндүрмөлөрү боюнча версияларды түзүүнүн жана текшерүүнүн өзгөчөлүктөрүн да белгилей кетүү зарыл. Айыпкердин акыл-эстүүлүгү, анын иш үчүн мааниси бар жагдайларды туура баамдоо жана алар боюнча туура көрсөтмө берүү жөндөмдүүлүгү жөнүндө эксперттер кандай корутунду чыгарганына карабастан, акыл-эси бузулган адамдардын түшүндүрмөлөрү

версияны көрсөтүү үчүн негиз боло алат. Ошого карабастан, тергөөчү жашы жете элек баланын акыл-эси жайында эместиги жөнүндө экспертизанын корутундусун алгандан кийин, жашы жете элек бала менен кандайдыр бир тергөө аракеттерин жүргүзүүнү токтотуп, анын сөздөрүн эске албаган учурлар бар, бирок эксперттер анын иштин жагдайын туура кабыл алууга жана алар жөнүндө көрсөтмө берүүгө жөндөмсүздүгүн белгилешпейт.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүлөрдү айтууга болот:

1. Жашы жете электердин иштин бул категориясына катышы бар экендигин көрсөткөн типтүү белгилер болуп төмөнкү фактылык маалыматтар эсептелет: обүектке кирүүнүн алгачкы, татаал эмес жана олуттуу физикалык күчтү талап кылбаган жолдору; 2) алдын ала даярдоо белгилеринин жоктугу жана кылмыш болгон жерден кокусунан табылган буюмдарды бузуп алуу куралы катары колдонуу; 3) бекитүүчү түзүлүштөрдү бузуунун эң жөнөкөй ыкмаларын колдонуу; 4) кылмыш жасоонун техникалык каражаттарын колдонууда кесиптик көндүмдөрдүн жоктугу; 5) кылмыштарды даярдоодо же жасоодо кокустук, ошондой эле аракеттердин логикалык ыраатсыздыгы; 6) кылмыш болгон жерде маанисиз жок кылуунун, кыянаттык аракеттердин болушу; 7) жок кылынган шлагбаумдун мүнөзү жана жайгашкан жери, видеобайкоо жана башка коргоо каражаттарын эске албаганда; 8) аз баалуу, бирок сырткы көрүнүшү боюнча жагымдуу нерселерди уурдоо; 9) калган издердин өспүрүмгө таандык экендигин көрсөтүүчү белгилери; 10) кылмыштын изин жашыруу боюнча чараларды көрбөгөндө; 11) уурдалган нерселерди, буюмдардын баалуулуктарын атайын жашырбастан сактоо жана сатуу; 12) кылмыштуу топторго кирген чоңдор менен кылмыштуу байланыштарды түзүү. Мында жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарга катышы бар экендигин аныктоону татаалдаштырган факторлорду эске алуу керек, алардын негизгилери: чоңдордун шыкактоочуларынын (катышкандардын) иши; уюшкан кылмыштуулуктун таасири; жашы жете электердин кылмыштуу ишинин топтук мүнөзү; жашы жете электердин кылмыш жасоо тажрыйбасынын болушу (мисалы, мурда соттолгон адам); жалпыга маалымдоо каражаттарынын таасири.

2. Психикалык аномалиялары бар жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө максатындагы кылмыштарга байланыштуу эң типтүү версияларга төмөнкүлөр кирет: 1) белгилүү бир адамды шектенүүгө мүмкүндүк бере турган маалыматтарга ылайык, психикалык бузулуулары бар жашы жете элек өспүрүм тарабынан пайда көздөө максатындагы кылмыш жасалганда; 2) пайда көздөө максатындагы кылмышты психикалык бузулуулары бар жашы жетпеген өспүрүм бойго жеткен адамдын азгырыгы (жетекчилиги) менен кылмыштуу топтун курамында жасаганда; 3) жалданмалык багыттагы кылмыш жасаган жашы жетпеген адам психикалык аномалиялардан жабыркайт, бирок ошол эле учурда: а) болгон психикалык четтөөлөр ага өз аракеттеринин маанисин жана аларды башкаруу жөндөмдүүлүгүн түшүнүүгө тоскоолдук кылат; б) жашы жете элек балада болгон психикалык четтөөлөр анын жасалган аракеттердин маанисин түшүнүү жана аларды башкаруу жөндөмдүүлүгүн жокко чыгарбайт; 4) пайда көздөө максатындагы кылмыш топтун курамында жасалган, бирок ошол эле учурда шериктердин таасири астында же өз демилгеси менен мындай жашы жетпеген адам ал үчүн толук жоопкерчиликти, же анын күнөөсүнүн көбүн өзүнө алса; 5) кылмыштуу топтун шериктери же башка кызыкдар адамдар жасаган кылмышы үчүн бардык жоопкерчиликти акыл-эси кем, жашы жетпеген (шектүү) айыпкерге жүктөсө; б) жалданма кылмышы үчүн психикалык бузулуулары бар жашы жетпеген адам күнөөсүз (катышпаган) адамды күнөөлөгөн; 7) жашы жетпеген адам болгон психикалык бузулуулардын көрүнүшүн атайылап күчөтсө же анда жок психикалык оорулардын көрүнүшүн түзсө (имитациялашса); 8) кылмыш жасоого катышкан кылмыштуу топтун бардык шериктеринин психикалык аномалиялары болсо.

3. ОРМдин жардамы менен кармалган жашы жете электерден жазык-процессуалдык далилдер үчүн ылайыктуу маалыматтарды алуу боюнча иштер жүргүзүлүүдө: 1) болгон окуянын об'ективдүү көрүнүшү; 2) кылмышка катышкандардын ар биринин функциялык ролу, алар төмөнкүлөрдөн турат: а) уюшкан кылмыштуу топтон; б) алдын ала макулдашуу боюнча же ансыз кылмыш тобунан; в) кырдаалдык шериктештик формасында; 3) жашы жетпегендердин

кылмыштуу түзүлүшүнүн мүнөздүү белгилери: а) иерархиялык түзүлүштүн жана кылмыш-жаза актыларынын уюштуруучуларынын жана тикелей аткаруучуларынын ролун аткаруучу адамдардын болушу; б) бул топтордо иштелип чыккан, аракеттенген ролдор жана иш жүзүндөгү функциялар; в) пайда көздөөгө багытталган кылмыштарды жасоо үчүн техникалык каражаттардын болушу жана колдонулушу; г) конфликттик кырдаалдардын болушу жана аларды иш жүзүндө топ ичинде чечүү жолдору; 4) пайда көздөө багытындагы кылмышты жасоонун жана анын изерин жашыруунун негизги жолдору; 5) уурдалган жана тартып алынган мүлктү, баалуулуктарды жана акчаларды сатуу же кыймылдуу мүлккө ээ болуу жолдору; б) жашы жете электердин тобунун криминалдык, турмуш-тиричилик чөйрөсүн түзгөн жана алардын кылмыш иши жөнүндө кабардар болгон адамдардын контингенти; 7) сотко чейинки өндүрүш органдарына белгисиз болгон окуялар, фактылар же жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарды жасоодо колдонулган ыкмалар; 8) кылмыштарга шериктештердин жасаган аракеттеринин айрым эпизоддорун чагылдырган аудио жана көрмө жазууларды сактоочу жайдын болушу; 9) тинтүү учурунда табылбай калган баалуулуктардын бар экендигин жана жайгашкан жери; 10) чоңдордун кылмыштарга катыштыгы же жашы жете электерди кылмыштуу аракеттерге тартуу жөнүндө маалыматтар; 11) тергелип жаткан иш боюнча чындыкты аныктоого каршы чыккан адамдар жөнүндө далилдүү маалыматтарды издөө.

4. Каралып жаткан иштердин категориясы боюнча пландаштыруу процесси төмөнкүдөй негизги компоненттерден турат: 1) жашы жете электерди пайда көздөөгө багыттоо иштери боюнча алгачкы маалыматтарды талдоо; 2) конкреттүү жазык иши боюнча тергөө вариантын көрсөтүү үчүн негиз болуп саналган, алынган маалыматтардын жана башка колдо болгон маалыматтардын, типтүү болжолдуу варианттардын негизинде көрсөтүү; 3) каралып жаткан дула боюнча далилденүүгө тийиш болгон жагдайлардын чөйрөсүн аныктоо; 4) тергөөчү тарабынан уруксатты талап кылган максаттарды жана милдеттердин чөйрөсүн түздөн-түз аныктоо; 5) версияларды практикалык текшерүүдө кайталоону

болтурбоо максатында, ар бир вариантта иликтөөнүн жүрүшүндө кайталануучу суроолорду бөлүп көрсөтүү жана тактоо; 6) кандайдыр бир конкреттүү версиянын логикалык натыйжасы болуп саналбаган, бирок ошол эле учурда жашы жете электердин иштери боюнча жөнөкөй маалыматтык издөө тартибинде белгиленүүгө тийиш болгон жагдайларды жана маселелерди аныктоо; 7) олуттуу жана маанилүү жагдайларды белгилөө максатында конкреттүү версияга ылайык же версиядан тышкары жагдайларга ылайык жасалган кылмыштардын белгилери боюнча жүргүзүлүүгө тийиш болгон зарыл уюштуруучулук-даярдык, процесстик, ыкчам аракеттерди аныктоо; 8) пайда көздөө багыттагы кылмыштарды жасоого тартылган жашы жетпегендердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен пландаштырылган процессуалдык аракеттердин мазмунун жана көлөмүн аныктоо; 9) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) катышуусу менен жүргүзүлүп жаткан процесстик аракеттин мүнөздөмөлөрүнө таянуу менен катышуучулардын чөйрөсүн, мындай аракеттердин мөөнөтүн жана узактыгын аныктоо; 10) иш-чаралардын жана иш-аракеттердин оптималдуу ырааттуулугун, өндүрүш ордун белгилөө; 11) жашы жетпегендин катышуусу менен атайын тергөө аракеттерин жүргүзүүдө пайдаланылышы мүмкүн болгон илимий-техникалык каражаттарды тандоо; 12) пайда көздөө максатында жашы жете электер катышкан кылмышты тергөөнүн планын ар бир версия боюнча иштелип чыккан өзүнчө пландар менен бириктирүү.

2.4. Жашы жете электердин пайда көздөө багытындагы топтук кылмыштарын иликтөөдө тергөө аракеттерин жүргүзүүнүн тактикалык жана психологиялык өзгөчөлүктөрү

Криминалистикалык адабиятта ОМП тергөө аракети катары аныкталат, анын жүрүшүндө кылмыш болгон жердин материалдык абалы изилденип, анын издери аныкталарын, катталаарын жана талданаарын баса белгилей кетүү керек. Текшерүүнүн жүрүшүндө белгилүү об'ективдүү чындык окуя болгон жер, анын абалы жана андагы

алынган издер изилденет. Аталган изилдөө алгач жеке кабылдоо жолу менен (сезүү органдары аркылуу) жана криминалисттик техниканын тиешелүү каражаттарын колдонуу менен жүргүзүлөт, андан кийин кабылдоо ошол чындыкта эмне болгонун билүү максатында (кандай окуя жана кандай соттук өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөөрү) талданат. Текшерүү учурунда табылган издер жана ар кандай предметтер бардык кабыл алынган жана изилденген кырдаалга дал келип, байланыштырылат. Бул изилдөө процесси анын жыйынтыктарын кароо протоколунда жана башка сүрөткө түшүрүрүп алуунун көмөкчү каражаттарынын (пландарды жана схемаларды түзүү, сүрөткө тартуу, кино жана видео тартуу) жардамы менен аяктайт²¹⁴.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын аныктоо жана иликтөө көбүнчө кырдаалды, алардын жасалган жерин, изин таап, чечмелөөдөн көз каранды, көбүнчө кылмыш жасоосумүмкүн болгон адамдардын чөйрөсүн же конкреттүү адамды көрсөтөт, ошондой эле кылмыштын башка издерин жана кылмышкерди издөө багытын аныктоого мүмкүндүк берет. Мунун баары тергөө экспертизасы сыяктуу иш-аракеттерди жүргүзүүдө мүмкүн болот.

Соттук-эксперттик илимде жана практикада жалпысынан тергөө текшерүү тактикасынын олуттуу өнүгүшүнө карабастан, айрым учурларда тергөөнүн жүрүшүндө текшерүүнүн мааниси жана мүмкүнчүлүктөрү жетишсиз бааланат. Натыйжада, ал үстүртөн, шашылыш же такыр жасалбай калат. ОМПнын колдо болгон булактары боюнча кечиктирилгис маанилүү тергөө аракеттеринин бири катары 61% учурларда гана жүргүзүлгөн.

Текшерүүнүн натыйжалуулугунун сөзсүз шарты болуп аны өткөрүүнүн процесстик жана тактикалык эрежелерин билүү жана сактоо, заманбап илимий-техникалык каражаттарды чеберчилик менен пайдалануу, кароонун жүрүшүн жана натыйжаларын талаптагыдай бекитүү саналат.

Жашы жете электер тарабынан жасалган пайда көздөө кылмыштарын иликтөөдө тергөө кароосунун төмөнкү түрлөрү жүргүзүлүшү мүмкүн: 1) ОМП; 2) буюмдук далилдерди кароо; 3) окуя болгон жер болуп саналбаган турак жайды карап чыгуу.

²¹⁴ Яблоков Н.П. Криминалистика. - М, 2000. - С. 219 - 221

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштары боюнча ОМПда алынган натыйжалар, негизинен, сотко чейинки өндүрүштүн кийинки бардык жүрүшү көз каранды болгон баштапкы башталыш болуп саналат, ал эми бир катар учурларда жазык иши боюнча андан ары иликтөө жүргүзүүгө мүмкүндүк берген фактылык маалыматтарды алуунун жалгыз каражаты болуп саналат. ЖКК кээде тергөөчүгө жашы жете электин бул кылмышка катыштыгы бар деген версияны (эгерде өспүрүмдөр тарабынан күнүмдүк турмушта колдонгон колдун, буттун, буюмдардын изинин тиешелүү белгилери болсо) көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. ОМПнын эң маанилүү алгачкы тергөө аракеттеринин бири катары мааниси, ошондой эле болуп өткөн окуяга күбө болгондор болгондо дагы, башка процесстик аракеттер менен алмаштырылбай турган уникалдуу иш-аракет болуп саналат, алардын көрсөтмөлөрү түздөн-түз кабыл алгандай натыйжалуу болбойт.

Жашы жете электерди топтошуп опузалап талап кылуу фактылары боюнча ОМП окуя болгон жерде издерди, ошондой эле башка буюмдук далилдерди табууга мүмкүн болгон учурларда зарыл. Адатта, мындай мүмкүнчүлүк опузалап талап кылуу мүлктүн бузулушу же жок кылынышы менен коштолгон учурда пайда болот. Кароону жабырлануучунун катышуусунда өткөрүү максатка ылайыктуу. Ал зарыл болгон түшүндүрмөлөрдү бере алат, окуя кайсыл жерде болгондугун, издер кайда болушу мүмкүн экендигин көрсөтөт (өспүрүмдүн манжалары, бут кийимдери ж.б.). Жашы жете электердин колу тийген нерселер микрообъекттердин булагы же алып жүрүүчүсү болушу мүмкүн.

Зордук-зомбулуксуз талап-тоноо боюнча окуя болгон жерди текшерүүнүн айрым өзгөчөлүктөрү кол салуунун конкреттүү орду жана ыкмасы менен шартталат. Демек, ачык жерде кылмыштын катышуучуларынын окуя болгон жерге келүү жана кетүү жолдору каралышы керек.

Жашы жетпегендер тарабынан жасалган пайда көздөө максатындагы кылмыштарды тергөөдө эң чоң өзгөчөлүк окуя болгон жер болуп саналбаган турак жайды текшерүү болуп саналат. Тергөөчү жашы жете элек баланын турак жайын карап чыгуу жолу менен анын жашоо жана тарбиялоо шарттарын аныктай алат: турак жайдын болушу жана таандыктыгы, анын жалпы жана

турак жай аянты, бөлмөлөрдүн саны, көрктөндүрүү жана санитардык-гигиеналык абалы; баланын уктоо, ойноо, машыгуу үчүн өзүнчө жабдылган орун (бөлмө, бурч) болушу ж.б.у.с²¹⁵. Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштапын иликтөөдө мындай текшерүүлөрдү жүргүзүү зарыл деп эсептейбиз. Эгерде өспүрүмдүн жашаган жери боюнча тинтүү жүргүзүлсө, анда кароо жүргүзүү бул тергөө аракети менен, албетте, өз алдынча протокол түзүү менен айкалыштырылышы мүмкүн.

Сотко чейинки өндүрүш учурунда эске алынышы керек болгон кемчиликтерге көңүл бурбай коюуга болбойт. Ошентип, сотко чейинки өндүрүштүн андан ары жүрүшү үчүн жоопкерчилик тартпаган адам тарабынан кароо жүргүзүү тергөө аракети шашылыш, үстүртөн жүргүзүлүп, кылмыш издерин издөө жана фиксациялоо тийиштүү өлчөмдө жүргүзүлбөй жаткандыгына алып келет. ЫИИнын жүрүшүндө кылмыш жасаган адамдын инсандыгы жөнүндө версиялар көрсөтүлбөйт жана көрсөтүлгөн версияны тастыктаган же четке каккан маалыматтарды издөө жүргүзүлбөйт.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын иликтөөнүн дагы бир кемчилиги-жашы жете элек бала кармалган учурда, жабырлануучу жана күбөлөр күнөөлүү адамды түздөн-түз көрсөткөн ЫИИин өткөрүүдөн баш тартуу практикасы. Ар кандай булактарда күбөлөрдүн жана жабырлануучулардын көрсөтмөлөрү өзгөрүүгө дуушар болгон далилдер экендиги бир нече жолу белгиленген. Эгерде тергөөчү негизинен жабырлануучуларды, күбөлөрдү, шектүүлөрдү жана айыпталуучуларды суракка алуу менен чектелсе, анда ал иш боюнча бардык зарыл маалыматтарды албай калуу коркунучу бар же суралгандардын позициясына дээрлик толугу менен көз каранды болуп калат, алар алгач бул көрсөтмөлөрдү тастыктай алышат, ал эми унутуп коюу мүмкүнчүлүгү, кабылдоонун кемчиликтери жана адамдын ой жүгүртүүсүнүн башка өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтпаганда да, алгачкы көрсөтмөлөрүнөн баш тартышы мүмкүн. Ошондуктан, мындай өзгөртүүлөргө дуушар болбогон объективдүү маалыматты издөөнү, аныктоону жана процесске тартууну камсыз кылуу өзгөчө

²¹⁵ Порядок проведения обследования условий жизни несовершеннолетних граждан и их семей: приказ Минобрнауки РФ от 14.09.2009 г. № 334.

маанилүү. Бул жагдайлар, кылмыштын механизмин, ошондой эле буюм далилдерин баалоого мүмкүндүк берүүчү об'ективдүү маалыматтарга тиешелүү. Бул маалыматтар жана об'екттер окуя болгон жерди, рельефти, жайды ж.б. кароо сыяктуу тергөө аракеттеринин натыйжасында алынышы мүмкүн²¹⁶.

ОМПга карата тергөөчү кесипкөй жана психологиялык жактан даярдалышы керек, жашы жете элек адамдар тарабынан жасалган кылмыштардын типтүү криминалисттик мүнөздөмөлөрүн, ошондой эле кылмыш табылган учурга карата түзүлгөн эң типтүү кырдаалдарды билиши керек деген позиция туура. Мындай мамиле кандайдыр бир психологиялык абалдын – күтүү эффектинин пайда болушуна өбөлгө түзөт, ал көңүл бурууну, байкоону кескин жогорулатат жана окуя болгон жерди максаттуу текшерүү үчүн жакшы шарттарды түзөт²¹⁷.

Ошондуктан Л.Л. Каневский, жашы жете элек өспүрүмдөрдүн кылмыштарын иликтөөдө, окуя болгон жерге кароо сыяктуу маанилүү тергөө иш-аракетин жүргүзүүдө адистешкен тергөөчү өзү жеке жүргүзүшүн абдан каалагандыгын баса белгилегендиги абдан туура.

Тергөөчүнүн ОМПда болгон негизги күч-аракеттери издерди табууга, пайда көздөө максатында кылмыш жасаган жашы жете элек кылмышкерди аныктоо максатында, жасалган кылмыштын жагдайын жана механизмин изилдөөгө багытталат. Бул маселени чечүү издөөнү максаттуу кылып, тергөө кайсы багытта жүргүзүлөрүн аныктоого мүмкүндүк берет.

ОМПда жана издерди издөөдө кылмыштуу жүрүм-турумдун детерминисттик концепциясынан келип чыгуу зарыл, ага ылайык адамдын жүрүм-туруму анын жашоо жана тарбиялоо шарттары, мурунку иши, инсандын касиеттери жана багыты, коомдук коркунучтуу аракеттерди жасоо учуруна карата түзүлгөн конкреттүү кырдаал менен шартталат. Ушундан улам, кылмыш жасаган адамдын психикалык абалы жөнүндө маалымат окуя болгон жерди карап жатканда эле алынышы мүмкүн, «анын кырдаалын ушул плацдармда иштеп жаткан тергелип жаткан окуянын катышуучуларынын материалдашкан психологиясы катары кароого болот. Аны

²¹⁶ Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность. - М., 2000. - С. 14.

²¹⁷ Каневского Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних. - Красноярск, 1991.- С. 187.

изилдөө аздыр-көптүр ыктымалдуулук менен кылмышкердин психикалык өзгөчөлүктөрүн баалоого мүмкүндүк берет»²¹⁸.

Криминалистикада кылмышкердин окуя болгон жердеги жүрүм-турумун изилдөөнүн негизинде конкреттүү кылмышкерлерди аныктоо маселелери жакшы иштелип чыккан. «Окуя болгон жерди кароодо кылмыш жасаган адамды же алардын арасында кылмышкер аныкталышы мүмкүн болгон адамдардын тобун түздөн-түз же кыйыр түрдө көрсөтө турган материалдык издерди гана эмес, ошондой эле кылмыш жасоонун абалын, механизмин жана ыкмасын талдоо менен кылмышкердин инсандык сапаттарын жана касиеттерин, анын эмоционалдык абалын аныктоого болот»²¹⁹.

Мурунку бөлүмдөрдө жашы жете электердин психикалык аномалиялары менен жасалган кылмыштардын мүнөзү, абалы жана ыкмасы жөнүндө суроолорду карап жатканда, биз психикалык жактан төмөн өспүрүм тарабынан конкреттүү кылмыш жасоо жөнүндө версияны чыгарууга мүмкүндүк берген жагдайларга көңүл бурдук, ошондуктан ушул учурларда кененирээк токтолуунун кажети жок деп эсептейбиз.

Жашы жете электерге карата жасалган кылмыш иштери боюнча ар кандай булактарда көрсөтүлгөн жалпы белгилерден тышкары (уурдоо жүргүзүлгөн тешиктердин кичинекей өлчөмдөрү, буттун издеринин өзгөчө жолу ж. б.), окуя болгон жерди карап чыгууда аныкталган жана кылмышкерди кыйла натыйжалуу издөө үчүн пайдаланылышы мүмкүн болгон жашы жете элек укук бузуучунун психикалык жактан четтөөсү бар аракеттеринин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилей кетүү керек:

1) мүмкүн, өспүрүмдөр үчүн эч кандай баалуулук катары эсептелбеген буюмдарды жана оңой кире турган жерден уурулук кылууну тандоо; (гараждарга, сарайларга, жертөлөлөргө кирүү ж. б.);

2) окуя болгон жерде жүрүм-турумдун айкын логикага сыйбастыгы, уурдоо учурунда кылмышкердин башаламандыгын көрсөткөн маалыматтар, кандайдыр бир пландаштыруунун жоктугу;

²¹⁸ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. - М., 2001. - С.309

²¹⁹ Каневский Л.Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних Красноярск, 1991. - С. 187

3) өзгөчө күчөтүлгөн агрессивдүүлүк, ырайымсыздык, каардуулук менен субъектин күтүүсүз, мотивацияланбаган, адекваттуу эмес, кырдаалдын жагдайлары;

4) кылмыш натыйжасына жеткенден кийин субъекттин бейбаштык аракеттери (атайылап бузуу, буюмдарды чачуу, кандайдыр бир себептер боюнча ээлик кылуу мүмкүн болбогон мүлктү бузуу ж. б.);

5) ээлик кылуучу кылмыштарды жасоодо уурдалган тизменин курамдык бөлүктөрү (азыраак баалуу же ачык эле керексиз нерселерди уурдоо, өзгөчө баалуураак нерселерди ээлеп алуу мүмкүнчүлүгүнүн шарттарында);

6) өспүрүмдүн мурда уурулукту ийгиликтүү жасаган складдан жана башкалардан кайталап уурдоосу;

7) анормалдуу сырттан көрүнгөн активдүүлүктүн башка издери.

Кылмышты психикалык жактан бузулган жашы жете элек бала жасаган деп болжолдоо же өспүрүм ошол жерде же кылмыш жасалгандан кийин дароо кармалса, ошондой эле уурулукту өспүрүм тарабынан жасалган деп эсептөөгө башка негиздер болгондо, анын ичинде психикалык аномалиялары бар деп табылганда, тергөөчү экспертиза жүргүзүүдө жашы жетпегендин коомдук коркунучтуу жосундарды жасоого катышуусун ырастаган же жокко чыгарган об'ективдүү маалыматтарды табууга милдеттүү.

Эгерде жашы жете элек шектүү экспертиза башталганга чейин аныкталган жана кылмышты жалгыз жасаган болсо да, окуя болгон жерди карап чыгуу учурунда, бойго жеткен шыкакчы же башка жашы жете элек шериктештер бар экендиги жөнүндө версия милдеттүү түрдө текшерилет. Кылмышка шериктердин бар экендиги уурдалган буюмдун көлөмү жөнүндө маалыматтар, имаратты бузууда жана кирүүдө колдонулган күч менен кармалган адамдынадамдын физикалык параметрлерине имарат жайга кирүүсү, иш-аракеттерди пландаштыруу, эсептөө, адатта анормалдуу өспүрүмдөргө мүнөздүү болбогон кыраакылык ж. б. жөнүндө маалыматтар менен күбөлөндүрүлүшү мүмкүн.

Көбүнчө психикалык жактан жабыркаган өспүрүмдөрдүн кылмыштын изин жашыруу адаттан тыш көрүнүш. Психикалык жактан бузулган жашы жетпегендер кылмыш жасагандан кийин төмөнкү аракеттерди жасашат: а) адатта кылмыш болгон жерде калган издерди жок кылбайт; бул жагдай ОМПда эске алынууга тийиш; б) мүлктүк кылмыштарын жасоодо өспүрүмдөр уурдалган мүлктү жашырууга чара көрүшөт, алар көбүнчө жер төлөлөрдө, чердактарда, курулуп жаткан же талкаланган имараттарда, бадалдардын арасына ж. б., адатта кылмыш жасалган жерге жакын жерде жашырышат; в) уурдалган майда буюмдарды өспүрүмдөр көп учурда жанында алып жүрөт, уурдалгандардын бир бөлүгүн турак-жайда сакташат; г) уурдалганды жашыруунун каражаты сатуу, алмаштыруу же белекке берүү болуп саналат²²⁰.

Жабырлануучуларды коркутуп-үркүтүү боюнча бир нече фактылар белгиленген, бирок алардын баары конкреттүү эмес.

Психикалык аномалиялары бар жашы жетпегендерге карата кылмыштын материалдык кесепеттери жөнүндө бардык маалыматтар төмөнкүдөй классификацияланшы мүмкүн: а) кылмыш болгон жердин буюмдук жагдайындагы өзгөрүүлөр (буюмдарды жана нерселерди эч себепсиз талкалоо, туш келди чачуу); б) издерди элестүү көрсөтүү (адамдын колунун, бутунун анча чоң эмес издери, тиштин издери, уурулук, анын ичинде ийгиликсиз, терс жагдайлар); в) предметтер- далил буюмдар (өспүрүмдөрдүн жеке буюмдары, заттар жана микрочастицалар); г) логикасыздыкты, кылмышкердин жүрүм-турумундагы жат көрүнүштөрдү көрсөтүүчү, акыл-эске каршы келген, психикалык четтөөлөрдү ачык көрсөткөн өзгөчө издер (баалуу буюмдарды уурдоо, уурулук учурундагы шайкеш келбеген аракеттердин издери ж.б.).

Схема түзүү, кылмыш болгон жерди сүрөткө тартуу, биздин көз карашыбыз боюнча милдеттүү түрдө болуш керек. Өспүрүмдөр эмне кылганын сүрөттөп жатып, көбүнчө кырдаалда баш аламан болуп калышат, айрым обьектилер, ошондой эле кылмыштын башка катышуучулары кайда жайгашкандыгы тууралуу суроолорго жооп берүү

²²⁰ Гатауллина Г.И. Криминалистические особенности расследования общеуголовных корыстных преступлений, совершенных несовершеннолетними с психическими аномалиями: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 : Уфа, 2003 - с.56-57.

кыйында турат. Кылмыш болгон жердин туура жана так түзүлгөн схемасы, жалпы жана түйүндүү фотосүрөттөр өспүрүмдү суракка алууда тергөөчүгө жардам берет, өспүрүмдүн окуя болгон жерге көңүлүн бурууга, кылмыш жасалган учурда болгон кырдаалды эстеп калууга жардам берет. Бул кылмыш болгон жерге жакын жерде болгон, бирок уурулукка катышпаган топтун мүчөлөрүнүн биринин көрсөтмөсүн шериктери тигил же бул себептер менен колдогондо өзгөчө мааниге ээ болот. Жалган көрсөтмө берген учурда окуя болгон жерге байланышуу карама-каршылыктарды жаратып, кылмышкерлердин бетин ачууга шарт түзөт. Жашы жете элек өспүрүмдүн пайда көздөө максатындагы кылмыштарын иликтөөдө суракка алуу далилдерди чогултуу тергөө аракетиндеги кеңири тараган ыкма болуп саналат. Дал ушул сурактар аркылуу дээрлик ар бир иш боюнча чындыкты орнотууга мүмкүндүк берген эң көп далилдер алынат. Бул жагынан алганда, суракка алуу далилдерди аныктоонун негизги же эн башкы булагы болуп саналат²²¹.

Жашы жете элек айыпкерди (шектүүнү) суракка алуунун өзгөчөлүктөрү жалпысынан жана пайда көздөө максатындагы кылмыштар жөнүндөгү иштер боюнча көптөгөн көптөгөн аракеттер көрүлөт²²², ошондуктан биз эң маанилүү аспектилерге гана токтолобуз.

Жашы жете элек баланы чакыруу ыкмасын туура тандоо, ал буга чейин бул иш боюнча суракка алынган болсо дагы, тергөөгө каршы туруу мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарып же азайтып, туура көрсөтмө алууга жардам берет. Жашы жете элек айыпкерди суракка алуу учурун тандоо төмөнкүлөргө жараша болот: а) кылмыш жасагандан кийинки анын эмоционалдык абалына; б) жашы жете элек өспүрүмгө кызыкдар жактардын таасир этүү деңгээлине; в) иликтенип жаткан пайда көздөө максатында жасалган кылмыш боюнча чогултулган далилдерди жокко чыгаруу жөнүндө.

Тергөө аракеттерин жүргүзгөнгө чейин (же анын даярдоо бөлүгүндө) тергөө органдарынын милдети болуп төмөнкүлөр саналат: 1) суракка педагогдун (психологдун) катышуусуна тоскоол болгон жагдайлардын жок экендигин

²²¹ Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса при расследовании преступлений. М, 1970. С. 5.

²²² Леоненко В. В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних. Киев, 1987

аныктоо, 2) ага суракка алуу жол-жобосу жана жол берилген жүрүм-турум жөнүндө айтып берүү, 3) ага укуктар жана милдеттер жөнүндө кеңири маалымат берүү, 4) анын алдына конкреттүү милдеттерди коюу, 5) суракка алуу үчүн мааниси бар жазык ишинин жагдайлары менен педагогду (психологду) тааныштыруу. Мындай мамиле иш боюнча жашы жете элек айыпкерди суракка алууга педагогдун (психологдун) катышуусун дайындоого мүмкүндүк берет.

Көптөгөн эмгектерде жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөдө адистерди чакыруу боюнча так көрсөтмөлөр жок.

Илимий адабияттарда төмөнкү сөздөрдү кездештирүүгө болот, *биринчиден*, тергөөчү шектүүнүн укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын чыныгы коргоону камсыз кылуу максатында жашы жете электи суракка алууга педагогду чакырууга милдеттүү²²³, *экинчиден*, педагог суракты туура өткөрүүнүн жана суралып жаткан адамдын укуктарын камсыз кылуунун кепилдиги болуп саналат²²⁴, *үчүнчүдөн*, ал өспүрүмдүн адеп-ахлактык-психологиялык касиеттерин изилдөө үчүн же анын иш-аракеттеринин психологиялык себептерин жана ыкмаларын аныктоо²²⁵ соттук-психологиялык экспертиза өткөрүүнүн максатка ылайыктуулугу жөнүндө маселени чечүү жана эксперттик изилдөөнүн предметин аныктоо, ошондой эле баланы мүмкүн болгон реабилитациялоо үчүн тартылатчто он привлекается для изучения нравственно-психологических свойств подростка²²⁶. Биздин көз карашыбызда, көрсөтүлгөн функциялар жактоочуга, мыйзамдуу өкүлгө же экспертке, адиске тиешелүү, бирок жашы жете элек баланы суракка алууга катышкан педагог (психолог) эмес.

Педагогдун (психологдун) суракка катышуусу ар дайым процесстик формада ишке ашырылат жана экспертизанын предметин аныктоо менен байланышпайт,

²²³ Бычков А. Н. Требования, которым должен отвечать педагог, приглашаемый для проведения следственных действий с участием несовершеннолетних // Актуальные проблемы права России и стран СНГ — 2007: материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. Ч. III. Челябинск, 2007. С. 124—125.

²²⁴ Рыбальская В. Я. О процессуальных гарантиях прав потерпевших в производстве по делам несовершеннолетних // Проблемы борьбы с преступностью: труды Омской ВШМ и Иркутского ун-та. Омск; Иркутск, 1975. С. 85.

²²⁵ Зайнуллин Р. И. Присутствие педагога при проведении очной ставки с участием несовершеннолетнего обвиняемого // Закон и право. 2007. № 4. С. 79.

²²⁶ Ожиганова М. В. Досудебное производство по уголовным делам о применении принудительных мер воспитательного воздействия в отношении несовершеннолетних, не являющихся субъектами уголовной ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ижевск, 2007. С. 20.

анткени суракка алуу жана кароо ар кандай максаттарды көздөгөн процессуалдык аракеттер болуп саналат.

С. В. Сурменевдин укугу, жашы жете электердин катышуусу менен кылмыш иштерин териштирүүдө психологду тартуунун негизги максаты аларга психологиялык жардам көрсөтүү болуп саналат, ал алдын ала тергөө шарттарында жашы жете электин психологиялык ыңгайлуулугун түзүү жана абалын турукташтыруу, ошондой эле тергөөчү тарабынан жашы жете электен алынган маалыматты тергөө аракеттеринин протоколдорунда туура чагылдыруу болуп саналат²²⁷. Бул жардам жашы жете элек балага гана эмес, тергөөчүгө да берилип жаткандыгын көрсөтүп турат, ошол эле учурда ал дагы психологиялык мүнөзгө ээ.

Булактардын бүтүндөй спектрин изилдөө илимпоздордун жашы жете электи суракка алууга катышкан педагогдун (психологдун) максаттарын жана милдеттерин түшүнүүгө болгон мамилесинин айырмасын айкын көрсөтүп турат, алар тилекке каршы, суракка катышуучу катары педагогду дайындоо жөнүндө туура түшүнүктү калыптандырууга өбөлгө түзбөйт.

Жашы жетпеген өспүрүмдөн толук жана ишенимдүү көрсөтмөлөрүн алууга көмөктөшүү педагогдун (психологдун) суракка катышуусунун негизги милдети катары каралууга тийиш. Көрсөтүлгөн максатка жетүү жана негизги милдетти чечүү үчүн педагогго (психологго) кырдаалга жараша конкреттүү милдеттерди аткаруу зарыл, атап айтканда: 1) процесстин катышуучуларынын ортосунда психологиялык байланышты орнотуу; 2) сурактын жайбаракат абалын түзүү; 3) иш боюнча жашы жете элек айыпталуучунун оптималдуу эмоционалдык абалын камсыз кылуу; 4) тергөөчүгө педагогикалык жактан туура маселелерди түзүүдө жардам көрсөтүү; 5) сурактын планын түзүү; 6) анын оптималдуу узактыгын аныктоо; 7) көрсөтмөлөрдү белгилөөдө тергөөчүгө көмөк көрсөтүү, бирок процесстик талаптарды эске алуу менен.

²²⁷ Сурменова С. В. Участие психолога в стадии предварительного расследования: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Челябинск, 2009. СП, 22.

Жашы жете элек катышуучуну иликтенип жаткан пайда көздөө максатындагы кылмышты жасоодо суракка алууга даярдоону жүзөгө ашырыууда, ал кош мүнөздөгү маалыматтарды, башкача айтканда, бир тараптан бул жасалган кылмыштын жагдайлары жана ага катышкандар жөнүндө маалыматтарды, ал эми экинчи жагынан - жашы жете электин инсандыгы, анын мүнөзү, кызыкчылыктары, психикасынын өзгөчөлүктөрү ж. б. жөнүндө маалыматтарды алууга мүмкүндүк берерин эске алуу керек.

Бул категориядагы иштер боюнча жашы жетпегенди улантып жаткан суракка алуунун натыйжалуулугу көп жагынан криминалистика илими тарабынан иштелип чыккан тактиканы туура тандоодон жана билгичтик менен колдонуудан көз каранды. Жашы жете элек айыпкерди (шектүү) суракка алуу тактикасы толук жана ишенимдүү көрсөтмөлөрдү алуу үчүн суралып жаткан адамга атайылап багытталган таасир көрсөтүүнү камтыганда гана ийгиликтүү болот. Жашы жете элек баланын курактык-психологиясына жана башка физиологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууга, чеберчилик менен колдонуу жана зарыл учурларда иштин кандайдыр бир маанилүү жагдайлары жөнүндө унчукпай коюуга же чындыкты бурмалоого, анын жүрүм-турумунун себептерин аныктоого умтулууну жеңүү үчүн белгилүү бир психологиялык таасир көрсөтүү маанилүү. Албетте, бул учурда биз психологиялык таасир этүүнүн алгылыктуу формаларын түшүнөбүз, муну өспүрүмдүн психикасына оң таасир этүүнүн, психологиялык процесстердин жүрүшү үчүн эң ыңгайлуу шарттарды түзүүнүн ыкмасы катары кароого болот²²⁸.

Жашы жете электерди суракка алууда психологиялык аспектилерди эске алуунун маанилүүлүгүн эске алып, бул боюнча кененирээк токтолууну максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. О.В. Полстоваловдун туура белгилегендей, процессуалдык аракеттерди жасоодо психикалык зомбулукту колдонуу бир катар терс кесепеттерге алып келет: а) иште об'ективдүү чындыкты бурмалоого; б) ага жетишүүнүн мүмкүн эместигине; в) тергөө жана сот аракеттеринин катышуучуларынын негизсиз моралдык жана физикалык

²²⁸ Леоненко В. В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних. Киев, 1987. С. 120.

азап чегүүсүнө; 2) далилдөө жүгүн мыйзам тарабынан жазык-процесстик далилдөөнүн субъекти катары чыгуусу талап кылынбаган адамдарга жүктөө; укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин деморализациясы²²⁹.

Бул категориядагы иштер боюнча жашы жете элек (шектүү) соттолуучуларды суракка алууда мыйзамдуу жана жол берилген психикалык таасир эки эселенген жүктү алып келет, бир жагынан ал жашы жете элек айыпталуучуда буга чейин болгон ынанымдарды, көз караштарды ж.б. өзгөртүү функциясын аткарат, экинчи жагынан, жаңы коомдук маанилүү идеяларды, көз караштарды, ишенимдерди жана коомдук пайдалуу жүрүм-турумдун формаларын калыптандырат, ошону менен жашы жете элек айыпкер үчүн тарбиялык функцияны аткарат.

Жашы жетпегенди суракка алууда психикалык таасир суралып жаткан адамдын психикасынын ар кандай чөйрөлөрүнө көрсөтүлөт: 1) муктаждык-мотивациялык, алар төмөнкүлөрдү камтыйт: ишенимдер, баалуулуктар, ыктар, каалоолор; 2) интеллектуалдык-когнитивдик, тактап айтканда: сезимдер, кабылдоолор, идеялар, фантазия, эс тутум, ой жүгүртүү; 3) эмоционалдык-эртүү, булар: эмоциялар, сезимдер, эрктик процесстер; 4) коммуникативдик-турумдук, баарынан мурда бул баарлашуунун, өз ара аракеттенүүнүн, мамилелердин, инсандар аралык кабыл алуунун мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү. Мында төмөнкүлөрдү эстен чыгарбоо керек: *биринчиден*, эгерде мындай таасир жашы жете элек (шектүү) айыпкердин керектөөчүлүк-мотивациялык чөйрөсүнө багытталса, анда анын натыйжалары биринчи кезекте өспүрүмдүн умтулууларынын (тартылууларынын, каалоолорунун) багытына жана күчүнө таасир этет; *экинчиден*, эмоционалдык чөйрөгө таасир этүүдө бул жашы жете элек айыпкердин ички тажрыйбасынан, ошондой эле процесстин башка катышуучулары менен өз ара мамилелерде чагылдырылат; *үчүнчүдөн*, бул эки чөйрөгө тең таасирдин айкалышы өспүрүмдүн ыктыярдуу ишмердүүлүгүнө таасир этүүгө жана ошону менен анын жүрүм-турумун көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет; *төртүнчүдөн*, коммуникативдик- жүрүм-турум чөйрөсүнө таасир этүүдө бул социалдык-психологиялык комфортту же ыңгайсыздыкты түзүүгө, жашы жете электи тергөөчү менен кызматташууга же чыр-чатакка

²²⁹ Полстовалов О.В. Основы профессионального общения следователя. - Уфа: Гилем, 2005. -С. 19.

мажбурлоого мүмкүндүк берет; *бешинчиден*, жашы жете элек айыпкердин интеллектуалдык-таанып-билүү чөйрөсүнө психикалык таасир тийгизүүнүн натыйжасында анын идеялары, жаңы келип түшкөн маалыматты кабыл алуу мүнөзү жана акырында анын "ички дүйнөсү" өзгөртүлөт.

Жүргүзүлгөн талдоо психикалык таасир аркылуу берилүүчү маалыматтын таасири астында жашы жете электин (шектүүнүн), айыпкердин психикасында өзгөрүү болуп жатканын ырастоого мүмкүндүк берет, алар кенендиги боюнча да, туруктуулук убактысы боюнча да ар кандай болушу мүмкүн. Биринчи критерий боюнча, жарым-жартылай өзгөртүүлөр айырмаланат, биз психологиялык сапаттардан гана өзгөртүү жөнүндө болуп жатат. Мисалы, бул өспүрүмдүн ал жасаган кылмышка болгон мамилесинин өзгөрүшү. Ошондой эле, бул психиканын жалпы өзгөрүүлөрүнө, башкача айтканда, бир катар өзгөрүүлөргө, психологиялык сапаттардын тобуна тиешелүү (мисалы, кылмышка болгон мамилени гана эмес, бүтүндөй адамдарга болгон мамилени өзгөртүү). Жашы жете элек (шектүү) айыпкерге психикалык таасир көрсөтүүдө тергөөчүнүн негизги максаты өзгөрүүлөрдүн экинчи критерийи узак жана туруктуу болушу, ал эми ал колдонгон психикалык таасир этүү ыкмалары белгилүү бир психикалык касиеттерди өзгөртүүгө гана эмес, ошондой эле инсандын багытынын (дүйнө таанымдары, идеалдары, идеалдары ж.б.) жаңы аспектилерин түзүүгө багытталууга тийиш.

Психикалык таасир көрсөтүүнүн бир катар ыкмалары бар, анда сурак учурунда колдонулган жалпы ыкмаларга төмөнкүлөр кирет: маалыматты берүү ыкмасы, ынандыруу ыкмасы, буйрук ыкмасы, мисал ыкмасы, сунуш ыкмасы, жөнгө салынуучу байланыш ыкмасы, ой жүгүртүү маселелерин коюу жана өзгөртүү ыкмасы. Бирок белгилей кетүүчү нерсе, юридикалык психологдор жана педагогдор тарабынан иштелип чыккан бардык ыкмалар жашы жете электерди (шектүүлөрдү), айыпталуучуларды суракка алууда тергөөчү үчүн алгылыктуу болуп саналбайт. Мисалы, жазык сот өндүрүшүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу атаандаштык ыкмасы колдонулбайт, ал эми суралып жаткан жаш курагына, инсандык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша айрым учурларда

(жашы жете элек баланын жашы 14 жашка толо элек болсо) өспүрүмдүн ой жүгүртүү ишин ачык активдештирүүгө багытталган усулдарды да алып салуу керек.

Жашы жете элек шектүүгө, жалган көрсөтмө берген айыпталуучуга психикалык таасир этүүнүн негизги ыкмасы ынандыруу ыкмасы болуп саналат.

Сурак учурунда, айрыкча жашы жете элек шектүүлөрдү, соттолуучуларды ынандыруунун эффективдүү формалары жөнүндө айткан бир катар авторлордун пикири менен кошулабыз, алар: 1) *логикалык ишеним* - фактылардын белгилүү бир ырааттуулугунда кылдат ойлонулган көрсөтүүнү, алардын ортосундагы байланышты түшүндүрүүнү, бул фактылардын болушунан келип чыккан тыянактарды жана алардын ортосундагы байланыштарды камтыган (мисалы, далилдердин жардамы, конкреттүү фактылар, логиканын күчү менен ынандыруу); 2) *эмоционалдык ынандыруу* – сезимин ойготуу, кийинки ой процесстеринде анын психикасынын эмоционалдык тарабын, анын сезимдерин колдонууга арналган (мисалы, реципиентке маалымат берүү учурундагы сезимдер аркылуу).

Адатта, ынандыруунун бул формалары бир эле учурда колдонулат, анткени логикалык курулуштар ар дайым эмоционалдык түс менен коштолот.

Ынандыруу ыкмаларын тандоодо тергөөчү өспүрүмдүн өздүгүн, анын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, ал жашаган жана тарбияланган чөйрөсү жөнүндө маалыматтарды эске алышы керек. Кылмышты тергөөгө тартылган психолог же тарбиячы тигил же бул ынандыруу ыкмасын тандоодо олуттуу жардам көрсөтө алат.

Алынган маалыматтарга жараша тергөөчү бир жолу түшүндүрүүнү, фактыларды, далилдерди иллюстрациялоону, баланын жеке тажрыйбасын ж. б. колдоно алат. Ынандыруунун маанилүү каражаты болуп алдын ала тергөөнүн юридикалык жактан сабаттуу жана негиздүү актылары-жасалган кылмыштын талашсыз далилдери бекитилген протоколдор, токтомдор эсептелет. Ынандыруу өспүрүм балага мыйзамга баш ийген жана адеп-ахлактык жүрүм-турумдун зарылдыгына ынандырып, анын

суроолоруна жооп берип, анын көз караштарынын туура эместигин бир жолу түшүндүрүп берүү жолу менен ишке ашырылышы керек.

Ынандыруу ыкмасы билдирүүлөрдү толук негиздөөгө жана жашы жете элек шектүү, айыпталуучу тарабынан терең жана мазмундуу түшүнүүгө жетишүүгө багытталган далилдерди кабыл алуу деп ырастай алабыз.

Адистер тарабынан негизинен далилдөөнүн ыкмаларынын эки тобун айырмалашат: риторикалык жана спекулятивдик²³⁰.

Риторикалык каражаттар риториканын мыйзамдарына негизделет, алар «далилдөө үчүн зарыл болгон материалды табуу жана колдонуунун фактылык жана логикалык жактан негизделген жолдорун, анын жайгашкан жерин жана сөздүк жасалгасын» болжолдойт²³¹. Бул ыкмалар далилдердин негизин түзөт. Ар кандай булактардын мазмундук анализинен көрүнүп тургандай, психикалык таасир этүү ыкмасы катары ынандыруу элементтерин жана риторика эрежелерин билүүгө негизделген жашы жете элек шектүүлөрдү, айыпталуучуларды суракка алууда төмөнкү ыкмалар эң ылайыктуу болуп саналат:

а) колдонулган сөздөрдүн жана жүйөөнүн айкындуулугун жана тактыгынын ыкмасы, башкача айтканда ачык-айкын, түшүнүктүү жана так аргументтер гана эң жогорку ынандырууга ээ болот;

б) акцентуация ыкмасы, анда тергөөчү алдыдагы суракка даярданууда сурактын жүрүшүн кантип акл-эсы аркылуу утуу керектигин ойлонушу керек. Маалыматтын айрым элементтерине басым жасоо, кайталоо, бөлүп көрсөтүү, астын сызуу, өспүрүмдүн негизги сөздөргө, формулалардын же далилдердин элементтерине көңүл буруу менен жетишилет;

в) суралып жаткан өспүрүмдүн өзгөчөлүктөрүнө адаптациялоо ыкмасы;

г) фактологиялык негиздүүлүк ыкмасы, фактылар белгилүү болгондой - далилдердин негизи, ошондуктан сөз менен коштолгон буюмдук далилдер, сүрөттөр, сандар өзгөчө далилдүүлүккө ээ;

²³⁰ Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций/В.Г. Крысько. - 3-е изд. - М.: Омега-Л, 2006. - 352 с.

²³¹ Пушков В.Г. Профессионально-психологическое воздействие в процессе расследования преступлений: Авторсф...канд.юрид. наук-М., 2000, -С. 14.

д) фундаменталдуулук ыкмасы. Өспүрүм үчүн илимдин жоболоруна негизделген аргументтер жана негиздөөлөр (мисалы, криминалистика), ал белгилеген мыйзам ченемдерге, өспүрүм окуган окуу дисциплиналарынын жоболору, авторитеттүү басылмалардан цитаталарды келтирүү маанилүү;

е) укуктук даттануу ыкмасы - четке кагылгыс, буга чейин белгиленген, мурда далилденген нерсеге шилтеме, ал канчалык негизделген болсо, ошончолук күчтүү далил болот. Жашы жете элек (шектүү) айыпталуучуларды суракка алууда артыкчылыктуу маани буюмдук далилдерге, башка адамдардын көрсөтмөлөрүнө (айрыкча, алардын саны бир нече болсо жана көрсөтмөлөр дал келсе) шилтемелерге таандык болот;

ж) окуяларды жана аракеттерди кайталоо ыкмасы колдонулганда фактылардын далилдөөчү күчүн алат. Тергөөчү суралып жаткан өспүрүмдүн жана суракка катышуучу адамдардын жардамы менен окуяларды жана аракеттерди оозеки кароодон аларды кайра чыгарууга өтөт;

з) графикалык далилдер ыкмасы ой жүгүртүүнү графикалык сүрөттөр менен коштоону сунуш кылат.

Далилдөөнүн спекуляциялык ыкмалары фактыларга эмес, тергөөчүнүн жашы жете элек шектүүнүн «аларды туура колдонуу жана туура чагылдыруу, оозеки кемчиликтерин жана билдирүүлөрүн көрө билүү»²³² жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. Өспүрүмдөрдү суракка алууда тергөөчү колдонушу мүмкүн: альтернативанын кемчиликтеринин эрежеси-жагымсыз нерсенин далили; "элестетели...». Ошол эле учурда далилденүүчү позициянын негиздөөнүн салмагы менен альтернатива, экөөнүн тең кесепеттери кылдат талданат жана салыштырылат. Ал эми ынандыруунун башка спекулятивдүү ыкмаларына келсек, алар өспүрүмдүн акыл-эсин башкаруу мүнөзүндө жана сурак учурунда колдонулушу мүмкүн эмес. Эгерде башка адамдардын сөздөрүн, аракеттерин, иштерин сынсыз кабыл алууга багытталган болсо, кыйыр сунуш деп таанылат. Бул аныктамага таянсак, калпты ашкерелөөнүн эң кеңири таралган тактикасынын бири – тергөөчү жакшы билет деген

²³² Аврамцев В.В. Психологическое воздействие в оперативной комбинации: Автореф. ...канд. горид. наук. - М.,1993. -С. 15.

ойду түзүү – кыйыр сунуштоо ыкмасынан башка эч нерсе эмес, антени, суралып жаткан адам сурактын жагдайын, иште болгон далилдерди сынсыз баамдап, тергөөчүнүн сөзүн кабыл алат. Бирок анын дагы эле тандоосу бар: ал дароо кылмыш жасагандыгы жөнүндө чынчыл көрсөтмө бере алат, же өзүнүн күнөөсүздүгүн талап кыла алат.

Психикалык таасирдин кыйыр ыкмасын сунуштоо шарттары сунуш кылуу даражасы болуп саналат. Жашы жете элек айыпкерлер сунуштарга башкаларга караганда көбүрөөк дуушар болушкандыктан, суракта бул ыкманы жеңилдетилген формада колдонуу керек, атап айтканда, кыйыр сунуштоонун түрлөрүн колдонуу керек, алар маалыматты критикалык эмес кабыл алууга эсептелгени менен, бул категориядагы адамдар үчүн пайдалуу деп таанылат.

Бизге кыйыр сунуштун салттуу эмес ыкмалары чагылдырылган Е. В. Стрелецованын ишинде баяндалган анализдин жыйынтыгы таасир этет²³³.

Ошентип, жашы жете элек шектүүлөрдү, айыпталуучуларды суракка алууда колдонууга мүмкүн болгон кыйыр сунуштун түрлөрүнө көрсөтүлгөн автор тарабынан төмөнкү тактикалык ыкмалар кирет:

**Татаал курама* - бул татаал кошулма же татаал бирикме сүйлөм, анын биринчи бөлүгүндө ачкыч сөздөргө кошулуу формасы болуп саналат (бул суралып жаткан өспүрүмдүн негизги, маанилүү, ачкычтуу сөздөрдү сүйлөөсү жана ага кайрылганда ошол сөздөрдүн кайтып келиши).

**Сунуш-божомол-бул* иш-аракеттерге же ишмердүүлүккө эч кандай шек келтирбеген маалыматты берүү (мисалы, "Биз качан сиз менен иштей баштайбыз"). "Иштей баштайбыз" бул деген "Сиз каалайсызбы же каалабайсызбы, бирок биз иштейбиз" деген сөз экенинен эч кандай шек жок. Бул жерде биз, жумушка киришүүгө сунуш берилди, суракка алынган өспүрүм иштөөгө туура келерин түшүнүп турганын көрүп турабыз.

²³³ Стрельцова Е.В. Тактические и психологические основы допроса несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 Саратов, 2007. – 165-167 с.

**Баналдуу сунуш*. Мисалы, "биз сени алдап жатасыңбы же жокпу, баары бир билебиз, анткени бизде бул үчүн чоң каражат бар: адистер-эксперттер, психологдор, тарбиячылар".

* *Трюизма*. Сунуштун бул түрү "ар дайым", "баары", "эч ким" ж.б. сыяктуу сөздөр менен айкалыштырылат, б. а. универсалдуу сандык деп аталган сөздөр: мисалы, "баары ушундай жасайт".

**Эриксондун Метафорасы*²³⁴. Методиканын автору, белгилүү психоаналитик Эриксон өзүнүн бейтаптарына «Менин досум Джо сиздей» деген метафоралык чыгарманы берген. Ал чыгармадагы окуяны чындык же жасалма болсо да, Джо үчүн жакшы аяктаган ишти аныктаган. Бул ыкма колдонулган жашы жете элек шектүү, айыпталуучу, ал башына түшкөн көйгөй белгилүү экенин жана аны чечүүгө болоорун билип, ал эми тергөөчү – бул кырдаалда ага жардам бере ала турган адам экенин түшүнөт.

* *Так суроону күтүлбөгөн жерден бетке (критикалык) коюу, мындай ыкма жашы жете элек шектүүнү, айыпталуучуну заматта башаламандык абалга такап, эрктүүлүк көзөмөлүн жоготуу абалына алып келүүгө багытталган.*

* *Гипертрофияланган өзүн-өзү сыйлоо сезимине кайрылуу*. Бул ыкма жашы жете элек шектүүгө, айыпталуучуга ага көңүл буруу жана урматтоо сезимин көрсөтүүдөн турат. Ыкма (өспүрүмдүн жеке психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша) тымызын мактоого, бир аз аша чапкан мактоого же орой кошоматтоого негизделген. Бул ыкма, айрыкча, жашы жете элек өспүрүм текеберболсо же жетишерлик акылдуу, зээндүү болбосо, натыйжалуу болот.

* *Карапайым адамдардын оюну өспүрүмдүн тергөөчүнү жана аларга берилген маалыматты ушул идеялардын «популярдуулугунан» же маалымат булагынын (тергөөчүнүн) жөнөкөй адамдарга таандык болушунан улам позитивдүү баалуулуктар менен аныктоого үндөөгө негизделген*²³⁵.

Кыйыр сунуштоо ыкмалары жашы жете электердин (шектүүлөрдүн) калпты аныктоо жана бетин ачуу максатында пайда көздөө максатындагы

²³⁴ Eriksen C, Lazarus R. Perceptual defense and projective tests-supplement // J. abnormal and soc. psychol. - 1952 - Vol.21.

²³⁵ Стрельцова Е.В. Тактические и психологические основы допроса несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 Саратов, 2007. – 165-167 с.

кылмыштарды жасоо боюнча суракка алуу тактикасында, мында мыйзамдуулуктун жана жол берүүнүн чегинен чыкпайколдонулушу мүмкүн.

Тактикалык ыкмаларды тандоо иштин конкреттүү жагдайларына жана суралып жаткан жашы жете элек баланын инсандыгына жараша болот, анткени бул категориядагы адамдарга карата колдонулат. Биз жашы жете элек шектүүнүн (айыпталуучунун) далилдерди алардын жыйындысында (комплекттүү) көрсөтүү тактикалык жактан туура эмес экендиги жөнүндө мурда айтылган көз карашка кошулабыз²³⁶. Өспүрүмдөрдүн логикалык ой жүгүртүүсү начар, чондорго салыштырмалуу интеллектуалдык денгээли төмөн, ошондуктан жашы жете элек адам далилдерди түшүнбөй калышы мүмкүн, бул болгон толкунданууну күчөтөт жана эскертүүгө, көрсөтмө берүүдөн баш тартууга же баарлашуудан таптакыр баш тартууга алып келиши мүмкүн.

Пайда көздөө багытындагы кылмыш жасаган деп шектелген (айыпкер) жашы жете элек адамды суракка алууда төмөнкүдөй жагдайлар аныкталат:

- качан, ким менен жана эмнеге байланыштуу болгондугу;
- жогоруда көрсөтүлгөн жагдайлар боюнча өзүнүн көрсөтмөлөрүн ким тастыктай алат;пути подхода и отхода подозреваемого к месту происшествия;
- бул эпизоддогу кылмыштуу аракеттер кайда, качан, кимдин демилгеси менен жана кандай жагдайларда жасалган;
- өспүрүм тарабынан жабырлануучуга карата жасалган коркутуулардын ырааттуулугу жана мүнөзү, эгерде алар тоноо учурунда болсо;
- транспорт каражаттары жашы жете элек адам тарабынан кылмыш жасалганга чейин же андан кийин пайдаланылганбы;
- алдамчылык аракеттерди жасоодо шектүү (айыпкер) кандайдыр бир предметтерди, документтерди (уюлдук телефон, жазуулар) колдонгонбу;
- пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоодо өспүрүм кандайдыр бир куралдарды колдонгонбу;

²³⁶ Вахмянина Н. Б. Предупреждение и разрешение конфликтных ситуаций в процессе расследования преступлений несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2009. С. 105—106.

- опузалап талап кылууда шектүү (айыпкер) кандай суммадагы акчаны же кандай баалуулуктарды талап кылгандыгы;
- пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоодо эмне жана кандай өлчөмдө уурдалганы, уурдалгандын мүнөздөмөлөрү;
 - өспүрүм уурдалган мүлктү кайда жашырган же качан жана кандай шарттарда саткан;
 - жашы жете элек бала жабырлануучуну мурда таанычу беле жана анын мүлкү тууралуу маалыматы барбы?

Жашы жете элек бала жалган көрсөтмө берип жатканын көрүп, анын артында кандай себептер бар экенин билиш керек: тандалган “легендага” ээрчүү; тергөөгө терс мамиле кылуу; коркунуч; туура эмес түшүнгөн жолдоштук, тилектештик сезими.

Сурак учурунда жалган көрсөтмө берүүнү алдын алуу жана аларды ачыкка чыгаруу боюнча чараларды көрүү керек. Бул үчүн ар кандай тактикалык ыкмалар колдонулушу мүмкүн: 1) суралып жаткан адам тарабынан билдирилген жалган маалыматтарга басым жасоо, мындай маалыматтарды андан ары берүүнү алдын алуу максатында. Далилдерди көрсөтүү жана мыйзамдуу психологиялык таасир көрсөтүү сурактын башталышында жалган маалымат берүү аракетин токтотууга мүмкүндүк берет. Ошол эле учурда калп айтып жатат, тергөөчү ага ишенбей жатат деген катуу билдирүү болбошу керек, «Айыпталуучудан жаңылбайбы, кимдир бирөө адаштырдыбы деп сураганыбыз максатка ылайыктуу. Ал ээлеген позициясын карманууга татыктуубу, жокпу, ошону ойлонууга кеңеш берүү керек. Жалган көрсөтүүдөн чындыкка өтүү айыпкердин жоопкерчилигин жеңилдетүүчү жагдайларды, коркутуу же мажбурлоонун таасири астында жеке жана үй-бүлөлүк оор жагдайлардын айкалышынын натыйжасында кылмыш жасоо сыяктуу жагдайларды тактоого көмөктөшүшү мүмкүн²³⁷; 2) тергөөчүнүн маалымдуулугун көрсөтүү; 3) суракка алуунун жүрүшүндө көрсөтмөлөрдөгү негизги ойлорду андан ары текшерүү үчүн тактоо; 4) жашы жете электин сезимдерине кайрылуу, анын өз

²³⁷ Карнеева Л. М. Особенности тактики допроса несовершеннолетних. Волгоград, 1978. С. 39.

алдынчалыкка умтулуусун түшүнүү, тайманбас иш-аракеттерди жасоо ж. б.; 5) жасалган кылмыштын жагдайлары жөнүндө өспүрүмдүн баянын деталдаштыруу; 6) далилдерди өсүп жаткан тартипте жарыялоо жана аларды жашы жете элек айыпталуучу менен бирдикте талдоо; 7) суралып жаткан адамга сурактын фрагменттерин башка адамдарды суракка алуу жөнүндө жалпы көрсөтмөнү ачыкка чыгарбастан кайра чыгаруу; 8) жашы жете элек айыпкердин алдына дал келген суроолорду коюу. Мурда аларга берилген көрсөтмөлөр же башка адамдардын көрсөтмөлөрү менен карама-каршылыктар пайда болгондо колдонулат.

Тергөө практикасын талдоо көрсөткөндөй, көптөгөн тергөөчүлөр пайда көздөө максатында кылмыш жасаган деп шектелген жашы жете элек баладан туура көрсөтмө алуу үчүн бул тактиканы кеңири жана ийгиликтүү колдонушат. Тактикалык ыкманы тандоо жашы жете электин индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнө, жаш курагына, тергелип жаткан окуяга болгон мамилесине жана чындыктын аныкталышына ж.б. көз каранды. А.А.Закатов тактикалык жана этикалык жактан чындыкка дал келген көрсөтмөлөрдү алуу үчүн калпты ачыкка чыгаргандан көрө, анын алдын алган жакшы деп туура белгилеген. Туруктуу калпты жеңүү кыйыныраак, анткени суракка алынган адам аларды коргоого умтулат²³⁸.

Жашы жете элек шектүүнү суракка алууда, пайда көздөө максатындагы кылмыш жасагандыгын тааныйбы же тааныбайбы, анын ушул мезгилдеги аракеттери жөнүндө мүмкүн болушунча кеңири көрсөтмөлөрдү, ошондой эле бул окуялар жана иш-аракеттер болуп өткөн кырдаалды мүнөздөгөн майда-чүйдө нерселерди алууга аракет кылуу керек.

Жашы жете электин жашаган жерин тинтүү сыяктуу тергөө иш-аракеттеринин мындай түрү изилденген иштер боюнча өтө сейрек жүргүзүлүп, айыпкердин коргоочусу да, анын мыйзамдуу өкүлү да ар дайым катышып келген. Мындай сейрек кездешүүчү тинтүү жүргүзүүнүн себеби тергөөчүлөр

²³⁸ Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних. Волгоград, 1979. С. 34.

аны чыгарууга эч кандай негиз көрбөгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда жашы жете элек шектүүнүн жашаган жери боюнча тинтүү токтоосуз жана кечиктирбестен жүргүзүлүшү керектиги эске алынбайт, эгерде: а) пайда көздөө максатында кылмыш жасагандан жашы жете элек шектүүнү кармоого чейинки убакыттын ичинде ал өз үйүндө болушу мүмкүн; б) ушундай эле ыкма менен же кармалган адам менен белгилери боюнча окшош жашы жете электер тарабынан ачылбаган пайда көздөө максатындагы кылмыштар бар.

Эреже катары, издөөнүн предмети кылмыштын мүнөзүнө жана аны жасоо ыкмасына жараша аныкталат. Жашы жете электерге тинтүү жүргүзүүнүн максаты кылмыш жасоонун куралдарын, кылмыш жолу менен алынган буюмдарды жана баалуулуктарды, кылмыш жасалган учурда анын үстүндө болушу мүмкүн болгон кийим-кече жана бут кийимдерди, анын жүрүм-туруму жана жашоо образы жөнүндө маалыматтарды камтууга жана иш боюнча жазык сот өндүрүшүнүн көйгөйлөрүн чечүүгө көмөк көрсөтүүгө ошондой эле кылмыш жасоого мүмкүн болгон башка буюмдарды жана документтерди табуу жана алуу болуп саналат.

Пайда көздөө максатындагы кылмыштар боюнча тинтүүгө даярдык көрүү чараларынын этабы чоңдорго тинтүү жүргүзөндөн эч айырмаланбайт. Ата-эненин көзөмөлү жок болгон учурда жашы жете элек балдар уурдалган буюмдарды жана кылмыш жасоо үчүн каражаттарды түздөн-түз батиринде сакташат. Өспүрүмдүн өзүнүн бөлмөсү, өзүнө тиешелүү өзүнчө жери жана жеке өзүнө тиешелүү болгон нерселери (сатып алынган, белек кылган) барбы, андан кийин батирдин жана анын бөлмөсүнүн, ага бөлүнүп берген гараждагы же башка жайдагы жайгашкан жерин кылдат изилдеп чыгуу керек.

Издөө өндүрүшүнүн өзгөчөлүктөрү изделип жаткан жашы жете электи жашыруу мүмкүн болгон жерлерди аныктоодо да байкалат. Жашы жете электер баалуу эмес буюмдарды (тринкеттерди) көп учурда өзүндө калтырып кетиши мүмкүн, ал эми кээ бир учурларда алар уурдалган буюмдарды жана кылмыш куралдарын чогултуу жана убакыт өткөрүү жайларында: сарайларда, жер төлөлөрдө, чердактарда, гараждарда, кароосуз калган курулуштарда,

тепкичтердин алдындагы жашыруун жерлерде же лифт каналдарында жана башка жерлерде жашырышат. Жашынуучу жайларды жабдууга боло турган жерлерди аныктоодо жашы жете элек баланын хоббисин жана анын тапкычтыгын эске алуу зарыл. Эреже катары, бул учурларда колдонулган психологиялык методдор (байкоо, баарлашуу ж.б.) чоң кишилерди тинтүүдө колдонулган ыкмаларга окшош. Жашы жете электердин эмоционалдуулугунун жогорулашына, өзүн кармай албагандыгына көңүл буруу керек, ошондуктан болуп жаткан окуяларга жайбаракат жооп кайтаруу жана тинтүү процессинде алардын жүрүм-турумуна тыкыр байкоо жүргүзүү керек, бул тинтүүчүлөрдүн иш-аракеттерине өзү үчүн реакцияны белгилеп, тергөөчүнүн максаттуу түрдө тинтүүсүнө мүмкүндүк берет.

Иш үчүн маанилүү далилдөөчү баалуулук болуп тинтүү учурунда уурдалган буюмдун бир бөлүгү, анын экинчи бөлүгү пайда көздөө максатындагы кылмыш болгон жерден табылган (мисалы, уурдалган техниканын деталдары) болуп саналат. Уурдалган буюмдарды издөөдө тергөө органдары уурдалган буюмдун өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурушу керек (мисалы, бул товарлардын ар кандай этикеткалары же этикеткалары, ар кандай аталыштар менен таңгактары жана уурдалган товар жайгашкан өндүрүүчүнүн штамптары - таттуулар, пачкалар жана кутулар тамеки, спирт ичимдиктеринин бөтөлкөлөрү).

Жашы жете элек өспүрүмдөр, адатта, уурдалган буюмдарды кылдаттык менен катып же сатып, көп учурда анча бааланбаган майда бөлүктөрүнө же буюмдарды таңгактаган сырткы бөлүктөрүнө маани бербей, аларды үйүндө калтырышат же жашаган жеринин жанына ыргытышат. Ошондуктан, көбүнчө керексиз нерселер ыргытылган жерлер (таштанды ж.б.) текшерилүүгө тийиш²³⁹.

Тинтүү күндөлүктөрдү, дептерлерди, кат-алышууларды, анын ичинде электрондук, фотосүрөттөрдү, жүгүртүүдөн алынган буюмдарды жана ири өлчөмдөгү же бирдей сандагы буюмдарды (саат боосу ж.б.) табууну жана алууну болжолдойт. Мындай ыкма жашы жете элек айыпкердин жакын чөйрөсүн анын байланыштарын, муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын аныктоого жардам берет, ошондой эле анын турмуш-тиричилигинин тамеки

²³⁹ Баранов Н. Н., Степичев С. С. Расследование краж государственного и общественного имущества, М., 1970. С. 44.

тартуу, спирт ичимдиктерин ичүү, баңги заттарды колдонуу сыяктуу өзгөчөлүктөрүн белгилейт.

Тинтъ тактикасынын жүрүшүндө бойго жеткен адамдын кылмышка катышкандыгын же тукургандыгы мүмкүн болгон далилдерге көңүл буруу керек. Буга өспүрүмдү кызыктырбаган уурдалган буюмдар, жана кылмыш жасоо үчүн ачкычтын ордуна колдонулган ачкычтар же дагы башка каражаттар далил боло алат.

Пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоого жашы жете элек бир нече адам катышкан учурда, бир эле учурда аларга тинтүү жүргүзүү чоң мааниге ээ болот. Уюшкан өспүрүмдөрдүн топторунун мүчөлөрү адатта байланышта болуп, бири-бирине маалымат берип турушат, бул уурдалган мүлктү жашырууга өбөлгө түзөт.

Көрсөтмөлөрдү жеринде текшерүү негизсиз сейрек жүргүзүлөт жана бул, биринчи кезекте, тергөө амалдарын жүргүзүүнү каалабаган тергөөчүлөрдүн профессионалдуулугунун төмөндүгүнө байланыштуу.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын тергөөдө өспүрүмдөрдүн тобу тарабынан жасалган кылмыш фактылары боюнча жеринде көрсөтмөлөрдү текшерүү негизги өзгөчөлүккө ээ. Себеби, бул топ, эреже катары, же өзүнүн аймактык жайгашкан жеринде, же ошол жерлерге жакын жерде кылмыш жасайт. Ушул жагдайга байланыштуу, жашы жете электердин тобунун кылмыштары болгон жердеги көрсөтмөлөрдү текшерүүдө тергөөгө жардам берип жаткан өспүрүмдү «ачып албоого» өзгөчө көңүл буруу керек. Анткени бул андан ары жашы жете элек өспүрүмгө же тергөөнүн жүрүшүнө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындай жашы жете электи анын тобунун мүчөлөрүнүн бири да көрбөсүн эске алуу менен убакытты тандоо керек.

Жашы жете элек айыпкердин көрсөтмөлөрүн жеринде текшерүүгө катышууга макулдугун алганда жүргүзүлүп жаткан тергөө аракетинин бардык этаптарын пландаштыруу талап кылынат. Ушул максатта изилдөөгө өзгөчө көңүл буруу керек болгон жердин түйүндүү участкаларын алдын ала аныктоо максатка ылайыктуу. Мындай участкалар: жашы жете электердин топтору

чогулган жер; буктурма жайгашкан жер же айлана-чөйрөнү байкап калган өспүрүм турган жер; кылмыш болгон жерден качып кетүүнүн жолу; алар уурдалган буюмдарды бөлүшүп же жашырган жер ж.б.

Бир нече айыпкердин катышуусу менен көрсөткүчтөрдү текшерүүдө түйүндүү участкалар өзгөчө мааниге ээ болот. Алардын бардыгын кайталоолор жана бирдей жол менен көрсөтүү, иликтенип жаткан окуянын чоо-жайы жөнүндө жакшы кабардар экендигин көрсөтөт, демек, тескерисинче²⁴⁰.

Көрсөтмөлөрдү текшерүү жашы жетпегенге анын көрсөтмөлөрү текшериле турган жерди көрсөтүүнү сунуштоодон башталат. Далилдерди жеринде текшерүү мурда суракка алынган адамдын тергелип жаткан окуянын жагдайын жана жагдайларын жеринде кайталоосунан, иш үчүн маанилүү болгон буюмдарга, документтерге, издерге көрсөтүүсүнөн, белгилүү бир жөндөмдөрдү жана аракеттерди көрсөтүүсүнөн турат. Жеринде көрсөткүчтөрдү текшерүүнүн жүрүшүнө жана жетектөөчү суроолорго сырттан кийлигишүүгө жол берилбейт. Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарын иликтөөдө бул тергөө аракетин жүргүзүүнүн өзгөчөлүгү көрсөтмөлөрдү жеринде текшерүү процессинде пайда болушу мүмкүн, жашы жете элек адам тергөө менен кызматташууга өзүнүн оюн өзгөртүп, кандайдыр бир кесепеттерден коркуп, эч нерсе айтпай коюшу мүмкүн. Мындай кырдаалда тергөөчү менен жашы жете элек шектүүнүн ортосунда мурда түзүлгөн психологиялык байланыш чоң мааниге ээ болот, анын жардамы менен алгачкы текшерүү органдары аны тергөө үчүн ишенимдүү маалымат алуу зарылдыгына ишендирүүгө аракет кылышы мүмкүн. Бул тергөө амалдарын жүргүзүүдө жашы жете электердин психикалык-курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жашы жете электи токтотууга, ошондой эле окуя болгон жерде аларга кандайдыр бир аракеттерди көрсөтүүдө аны шаштырууга болбойт. Көрсөтмөлөрү текшерилип жаткан жашы жете элек адамга жасалган иш-аракеттерди эркин айтып, көрсөткөндөн

²⁴⁰ Расследование хищений чужого имущества / под ред. А. П. Резвана, М. В. Субботиной. Волгоград, 2001. С. 100

кийин суроолор берилиши мүмкүн. Жазык-процессуалдык мыйзам бир эле учурда бир нече адамдын көрсөтмөлөрүн жеринде текшерүүгө тыюу салат²⁴¹.

Баса белгилей кетъъчь нерсе, таанып, аныктоону көрсөтъь көп эмгекти талап кылган жана татаал тергөө аракеттерине кирет. Сакталып калган идеалдуу сүрөттөлүштөр боюнча жашы жетпегендер аныктоочу адам мурда байкалган объектти башка бир катар натуралай же фотосүрөттөрдөн көрсөтүлгөн объект менен аныктайт. Жашы жете электердин тобу тарабынан жасалган пайда көздөө максатындагы кылмыштын объектилери төмөнкүлөр болушу мүмкүн: адамдар, айрым буюмдар, буюмдар, баалуулуктар, ошондой эле окуя болгон жерде таштап кеткен курал-жарактар жана буюмдар.

Көбүнчө жашы жете элек кылмышкерлер буюмдарды (өзгөчө кийимдерди) уурдагандан кийин өздөрүнүн сырткы көрүнүшүн өзгөртүүгө (кайра боёп, кайра жасоо, айырмалоочу белгилерин жок кылуу ж.б.) умтулушат. Мындай учурларда аларды эксплуатациялоонун натыйжасында пайда болгон жана жасалма түрдө өзгөртүүгө кыйын болгон башка белгилер (тытыктар, кемтиктер, тактар ж.б.) боюнча аныктоого болот. Таануу үчүн алдын ала билдирүүдөн мурунку сурактын протоколдорунда мындай белгилердин бар экендигин аныктоого жетиштүү көңүл бурулбаган, ал эми предметтер кийин (жүргүзүлгөн сурактардан кийин) башкача, өзгөртүлгөн түрдө табылган кырдаалда, аларды таануу үчүн тапшырганга чейин тааный турган адам катары иш алып барган адамды суракка алуу жүргүзүлүшү керек²⁴².

Бул тергөө иш-аракети шектүүнүн кылмыш менен кармалгандан кийин да, пайда көздөө максатындагы кылмыш жасагандан кийин да жүргүзүлүшү мүмкүн. Мындай кырдаалда мүлктүк кылмыш жасаган деп шектелген адам же анын жанында табылган буюмдар жана буюмдар таанууда алдын ала дайындалышы мүмкүн. Таанунун максаты-кармалган адамдын жана кылмыш

²⁴¹ Вандышев В. В. Уголовный процесс. Общая и Особенная части: учебник для юрид. вузов и факультетов. М, 2010. С. 127.

²⁴² Бурнашев Н. А. Расследование краж, совершаемых в условиях крупного города. М., 1983. С 49.

жасаган адамдын инсандыгын аныктоо, анда табылган буюмдарды белгилүү бир адамдан же белгилүү бир жерден уурдалган менен аныктоо²⁴³.

Таануу үчүн алдын ала билдирүү тактикасынын өзгөчөлүктөрү жашы жете электин психикасынын курактык өзгөчөлүктөрү менен, анын ичинде жашы жете электин таанылуучу жүрүм-турумунун жеңил ойлуулугу менен шартталат, атап айтканда, чечилип жаткан жүрүм-турум, таануучуга орой кайрылуу, бул таануучуга таасир тийгизиши жана бул тергөө аракетинин жыйынтыктарынын далилдүү маанисин төмөндөтүшү. Муну менен катар, башка өспүрүмдөр, тескерисинче, белгисиз кесепеттерден ашыкча уялышат, эч нерсе айтышпайт жана коркушат.

Таануунун так тандалышына кепилдик берген жазык-процессуалдык шарттар болуп төмөнкүлөр саналат: 1) адамдардын туура тандалышы, алардын арасында таанылуучу; 2) алар пайда көздөө максатындагы кылмышка шериктеш болушу мүмкүн эмес; 3) башка таанылуучу белгилер сырткы көрүнүшү жана кийими шектүүнүн белгилеринен кескин айырмаланбашы керек; 4) таанылууга тийиш болгон шектүү адам жеке кызыкчылыгы бар кылмыш жасаган учурда ошол эле кийимди кийиши керек; 5) таанылгандардын арасынан ал орунду өзү тандайт.

Таануунун оң натыйжалары жагымдуу шарттарды тандоого, таануунун баалары жөнүндө тандоонун тууралыгына жараша болот, алар үчтөн кем болбошу керек.

Жашы жете электердин топтук кылмыштарын тергөөдө атайын психологиялык-педагогикалык жана психиатриялык билимдерди колдонуунун негизги багыттарын аныктоо маанилүү маселе болуп саналат.

Жашы жете электердин кылмыштары боюнча жазык иштери боюнча сот өндүрүшүндө пайда болгон жазык мыйзамдарынын жана жазык-процессуалдык мүнөзүнүн айрым аспектилерине арналган ар кандай булактар тергөөчүлөр менен психологдордун, мугалимдердин жана психиатрлардын өз ара аракеттенүү маселелерин белгилейт²⁴⁴. Ошол эле учурда, эреже катары, иштер

²⁴³ Николайчик Н.И. Методика расследования краж. Мн., 1987. С. 40

²⁴⁴ Костина Л.Н. Психологические аспекты расследования групповых преступлений несовершеннолетних // Юридическая психология. 2006. № 2 (СПС «Консультант»).

тергөөчү тарабынан кандайдыр бир тармакка адистерди тартуу менен байланышкан маселелерди чечүүгө багытталган. Жашы жете электердин кылмыштарынын жалпы жана өзгөчө топтук кылмыштардын өзгөчөлүгү атайын психологиялык-педагогикалык жана психиатриялык атайын билимдерди колдонуу маселесин чечүүгө системалуу мамилени талап кылары талашсыз.

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжалары атайын билимдерди жашы жете электердин топтук жеке кылмыштары боюнча кылмыш сот өндүрүшүндө психология, педагогика жана психиатрия чөйрөлөрүнөн айрым жагдайлар менен шартталгандыгын көрсөтөт, атап айтканда: 1) жазык-укуктук нормаларда психологиялык, педагогикалык жана психиатриялык мүнөздөгү категориялардын жана кубулуштардын болушу менен мүнөздөлгөн кылмыш-укуктук аспект бар, аларды белгилөө ушул чөйрөлөрдөн атайын билимдерди колдонууну талап кылат; 2) бул үч пункт менен мүнөздөлгөн жазык-процессуалдык аспектиге тиешелүү: а) жашы жете электердин иштери боюнча жазык сот өндүрүшүнүн тартибинин өзгөчөлүктөрү; б) жашы жете электердин кылмыштары жөнүндө иштер боюнча далилдөөнүн өзгөчө предмети; в) ушул категориядагы иштер боюнча сот өндүрүшүнүн тартибин жөнгө салуучу Жазык-процесстик кодексинин нормаларында атайын билимдердин (психология, педагогика жана психиатрия) аталган багыттарын түз жана кыйыр түрдө көрсөтүү. Мындан тышкары, аталган үч илим үчүн жалпы изилдөө объектиси – адамдын психикасы бар, бул да аларды кылмыш-жаза процессинде биргелешип колдонууну талап кылат. Ошол эле учурда психологиянын предмети адамдын психикасынын процесстерин, касиеттерин жана абалын изилдөөнү камтыйт²⁴⁵; психиатрия психикалык бузулууларды изилдөө болуп саналат²⁴⁶; педагогиканын алкагында аны социалдаштыруу, коомдогу жашоого даярдоо үчүн адамдын психикасына таасир этүүчү каражаттарды издөө жана изилдөө жүрөт²⁴⁷.

²⁴⁵ Романов В. В. Юридическая психология: Учебник. М., 1998. С. 10.

²⁴⁶ Судебная психиатрия / Под ред. Л.С. Дмитриева, Т.В. Клименко. М., 1998. С. 8.

²⁴⁷ Коджаспирова Г.М. Педагогика: Учебник. М., 2004. С. 20

Ошондой эле, бирдей мааниге ээ аспект, бир жагынан топтук кылмыштар да, пайда көздөө максатындагы кылмыштар да ниет түрүндөгү күнөө менен мүнөздөлсө, экинчи жагынан жашы жете электердин кылмыштары үчүн топтук кылмыштар өзгөчө мүнөздүү болуп саналат. Ошол эле учурда, сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, тергөөчүлөр жашы жете элек өспүрүмдөр арасындагы кылмыштардын ичинен топтук (респонденттердин 88%) жана пайда көздөө максатындагы (20%) кылмыштарды тергөө эң татаалы деп эсептешет. Бул ар кандай жагдайларга байланыштуу болушу мүмкүн: бул категориядагы кылмыштарды иликтөөнүн объективдүү татаалдыгы, тергөөчүлөрдүн ишинин көптүгү, алардын атайын билимдерди колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн билбегендиги ж.б.

3 жылга чейин иш тажрыйбасы бар тергөөчүлөрдүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, эреже катары, кылмыштуу топ жөнүндө маалыматтарды чогултуу жана жалпылоо көндүмдөрү, ошондой эле жашы жете электер менен баарлашуунун психологиялык ыкмаларын билүү деңгээли жетиштүү деңгээлде өнүккөн эмес. Бул жашы жете электердин топтук кылмыштарын иликтөөнү биринчи кезекте топтун кылмышына шектелген адамдар жөнүндө маалыматты издөөгө алып келет²⁴⁸. Учурдагы кырдаалдын себептеринин бири; Л. Н.Костиндин ою боюнча, тергөөчүлөрдүн психология жаатындагы атайын билимдерди аз натыйжалуу колдонушу болуп саналат.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштары жөнүндө изилденген кылмыш иштери боюнча тергөөчүлөрдүн психологиядан гана эмес, педагогикадан жана психиатриядан атайын билимдерди колдонуусу натыйжасы аз болгон деген тыянакка келишкен, бул тергөөдөгү кыйынчылыктардын негизги себеби болгон.

Тергөөчүлөр өздөрү учурдагы кырдаалды ишинин көптүгү менен түшүндүрүшөт, ошондуктан аларда атайын билимдерди колдонуу

²⁴⁸ Костина Л.Н. Психологические аспекты расследования групповых преступлений несовершеннолетних // Юридическая психология. 2006. № 2 (СПС «Консультант»).

мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу кырдаалдарды кылдат талдоо үчүн жетиштүү убакыт жок.

Ошону менен бирге атайын булактарды изилдөө төмөнкүдөй мыйзам ченемдүүлүктү аныктады, атап айтканда: кылмыш иштеринин 50% тергөөдө алдын ала макулдашуу боюнча адамдардын тобу тарабынан жосунсуз жорук жасалгандыгы аныкталган, иштин материалдарында болгон маалыматтарга карабастан, жашы жете элек айыпталуучулардын иштердин 22% ы алгачкы этапта адамдардын тобу тарабынан кылмыш жасалгандыгын айыпташкан эмес. Иштердин 28% боюнча тергөөчүлөр күбө катары иштин материалдары боюнча алар кылмыш жасоого түздөн-түз катышкан деп эсептөөгө негиз болгон адамдарды тартышкан. Бул сандан 20% учурларда алгач бир топ адамдар кылмыш жасагандыгы боюнча кылмыш ишин козгоо жөнүндө токтоп чыгарылып, андан кийин квалификациясы өзгөртүлүп, катышуучулардын бир бөлүгү күбө катары, ал эми айрымдары айыпталуучу катары көрсөтүлгөн.

Тергөөчүлөрдүн өздөрү интервью учурунда топтук кылмыштарды иликтөөгө мындай мамиле жабырлануучу өзү кылмыш окуясы жөнүндө түшүнүксүз көрсөтмө берген же көрсөтмө берүүдөн баш тарткан, ал эми кылмыштын күбөлөрү жок болгон учурларда негиздүү деп эсептээрин түшүндүрүштү. Мындай кырдаалда, тергөөчүлөрдүн айтымында, кылмыштын жагдайы тууралуу маалыматты өзү кылмыш жасаган адамдар гана бере алат. Албетте, мындай жагдай мындай иштер боюнча далилдердин начардыгынан келип чыгат, бул бир жагынан тергөөчүлөрдүн атайын билимдерди колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн билбегендигине байланыштуу. Ошентип, мындай иштер боюнча соттук-психологиялык экспертизанын жардамы менен топтун лидерин, анын айрым катышуучуларынын калп айтуу тенденциясын жана таасирге берилүүнүн жогорку деңгээлин ошондой эле кылмышты жасаган учурда катышуучулардын ар биринин жүрүм-турум моделин аныктоого болот.

Ошону менен бирге, жазык сот өндүрүшүндө атайын билимдерди пайдалануунун натыйжалуулугу кылмыш ишин иликтөөдө колдонулган атайын билимдердин түрүн жана формасын туура тандоого байланыштуу экендиги

айдан ачык. Психология, педагогика жана психиатрия тармактарынан атайын билимдерди колдонуу формаларын тандоодо тергөөчүлөрдүн пикири төмөнкүдөй бөлүнгөн.

Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыш иштеринин материалдарын изилдөө, кылмыш иштеринин ушул категориясын иликтөө үчүн мүнөздүү болгон атайын билимдерди колдонуу формаларын аныктоо боюнча тергөөчүлөрдү анкеталоо жана маектешүү төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктады.

Атайын билимди колдонуунун эң кенири тараган формасы-соттук экспертиза. Бирок, атайын психологиялык билим комплекстүү соттук психологиялык-психиатриялык экспертизанын алкагында гана²⁴⁹, ал эми психиатриялык билим комплекстүү жана түздөн - түз соттук-психиатриялык экспертизада тартылган. Адабияттарда соттук педагогикалык экспертиза эскерилип, тергөөчүлөрдүн 32% аны атайын педагогикалык билимдерди колдонууну жактырган формалардын бири катары белгилешкени менен, кылмыш иштеринин материалдарында бул экспертиза бир дагы жолу жолуккан эмес.

Тергөө аракеттерине катышуу үчүн адисти тартуу сыяктуу форма жашы жете элек айыпталуучуларды суракка алуу үчүн педагогдорду жана психологдорду тартуу менен чектелген. Жашы жете элек айыпкерлердин 52% суракка катышууга педагогдор тартылган. Психолог өз кезегинде жашы жете электердин 9% суракка катышкан. Ошентип, жашы жете элек айыпталуучуларды суракка алуу үчүн педагогдор көбүрөөк тартылат.

Кылмыш иштеринин изилденген материалдарында экспертти жана адисти суракка алуу, ошондой эле адистин корутундусун алуу жолуккан эмес. Аңгемелешүү учурунда тергөөчүлөр жашы жете электердин кылмыштуу топко кошулуу кылмыштары боюнча кылмыш иштерин тергөөдө экспертти суракка алуунун зарылчылыгы жок экенин, мыйзамдык жөнгө салуу талаптагыдай

²⁴⁹ Гецманова И.В., Жданов А.Ю. Возможности судебно-психологической экспертизы при расследовании бандализма // Журнал российского права. 2004. № 2. С. 65

болбогондуктан суракка алуу жана адистин корутундусун алуу кыйынчылык жаратып жатканын түшүндүрүштү. Мындан улам тергөөчүлөр жашы жете элек өспүрүм менен окуган жеринде иштеген педагогдорду жана психологдорду күбө катары суракка алууну максатка ылайыктуу жана негиздүү деп эсептешет.

Консультациялар сыяктуу атайын билимдерди колдонуунун процессуалдык эмес формасына келсек, изилденген жазык иштеринин материалдарында аны алуу жана анын жүрүшүндө алынган маалыматтарды ишке ашыруу бул форманын өзгөчөлүгүнө байланыштуу чагылдырылган эмес. Консультациялар сыяктуу атайын билимдерди колдонуунун процессуалдык эмес формасына келсек, изилденген жазык иштеринин материалдарында аны алуу жана анын жүрүшүндө алынган маалыматтарды ишке ашыруу бул форманын өзгөчөлүгүнө байланыштуу чагылдырылган эмес.

Жашы жете электердин топтук пайда көздөө максатындагы кылмыштарын иликтөөдө атайын билимдерди колдонуу менен байланышкан дагы бир маанилүү жагдай, айрым учурларда башка документтерди жазык сот өндүрүшүндө атайын билимдерди колдонуунун процессуалдык формасына киргизүү маселеси болуп саналат.

Бардык жашы жете элек айыпталуучуларга карата изилденген булактарда окуган жерлеринен мүнөздөмөлөр болгон. Мындан тышкары, жашы жете элек соттолуучу психиатрдын эсебинде турган учурларда, кылмыш ишинде тиешелүү медициналык документтер болгон.

Тиркелген медициналык документтер жана окуган жеринен мүнөздөмөлөр атайын билимдерди колдонуунун процессуалдык формасы болуп саналары мүмкүн жана негиздүү деп эсептейбиз.

Адабиятта жарым-жартылай окшош көз караш айтылганын белгилей кетүү керек²⁵⁰. Бирок, медициналык документтерди атайын билимдерди колдонуунун процессуалдык формасы катары таанып, авторлор, биздин оюбузча, аларды

²⁵⁰ Гришина Е.П., Саушкин С.А. Консультативно-справочная деятельность специалиста как форма использования специальных знаний в производстве по уголовным делам // Российский судья. 2006. № 6. С. 31-33.

"аларды берген адамда тергөөнү кызыктырган атайын билимдердин болушун болжолдобогон"²⁵¹ мүнөздөмөлөрдөн ажыратышат.

Ф.В. Глазырин, айыпталуучунун инсандыгы жөнүндө маалыматтарды алуунун кеңири таралган булактарынын жана каражаттарынын санына: 1) жабырлануучуну суракка алуу; 2) күбөлөрдү суракка алуу; 3) шектүүнү, айыпкерди суракка алуу; 4) ыкчам-издөө иш-чараларынын натыйжалары боюнча айыпкердин инсандыгы жөнүндө маалыматтар; 5) айыпкердин мүнөздөмөлөрү; 6) соттук экспертизалар (психологиялык жана психиатриялык); 7) айыпкердин инсандыгы жөнүндө маалыматтарды камтыган ар кандай документтер (күндөлүктөр, каттар, маалымкаттар, анкеталар ж.б.) киргизген²⁵².

Жогоруда айтылган көз караш менен макул болуп, жашы жете электердин кылмыштарын иликтөөдө атайын билимдерди пайдалануунун процесстик формасы катары окуу жайларынан берилген мүнөздөмөлөрдүн, ошондой эле соттук экспертизалардын (психиатриялык, психологиялык жана комплекстүү) өзгөчө маанисин белгилөө зарыл деп эсептейбиз.

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкү жагдайлар баяндалышы керек:

1. Жашы жете элек бала тарабынан жалган көрсөтмө берүүнүн алдын алуу максатында төмөнкү ыкмаларды колдонуу керек: 1) жалган көрсөтмө берүүнүн себебин аныктоо: а) тергөөгө карата терс мамиле, б) "тилектештик" сезими, жолдошчулук боюнча өзүнүн түшүнүгү, в) үчүнчү жактар тарабынан коркунучтун болушу, г) шериктери тандап алган "легендага" ылайык келүү; 2) мындай көрсөтмөлөрдү берүүнү болтурбоо максатында суракка алынган жашы жете электен тергөөчүлөр тарабынан алынган жалган маалыматтарга басым жасоо (мисалы, уурулук фактысы боюнча далилдерди көрсөтүү менен); 3) жашы жетпегенди суракка алууда анын көрсөтмөлөрүнүн кийинки текшерүү

²⁵¹ Гришина Е.П., Саушкин С.А. Консультативно-справочная деятельность специалиста как форма использования специальных знаний в производстве по уголовным делам // Российский судья. 2006. № 6. С. 31-33.

²⁵² Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий: Учебное пособие. Свердловск, 1973. С. 36.

иш-аракеттеринин жүрүшүндө колдонулушу мүмкүн болгон негизги пункттарын табуу талап кылынат; 4) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) алдына уурдалган нерселер боюнча тергөөчүгө белгилүү болгон контролдук суроолорду берүү; 5) тергөөчү тарабынан жашы жете электерге жасалган криминалдык жосундун жагдайлары жана (механизми) боюнча өзүнүн маалымдуулугун көрсөтүү; 6) жашы жете электин же анын шериктеринин пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоодогу аракеттери жөнүндө эң деталдуу көрсөтмөлөрдү алууга умтулуу зарыл; 7) жашы жете электер менен бирге пайда көздөө кылмышы боюнча болгон далилдерди талдоо жана аларды андан ары күчөтүү тартибинде алдын ала көрсөтүү; 8) жашы жете электерге башка катышуучулардын көрсөтүүлөрүнө карама-каршылыктар пайда болгон учурда зарыл болгон, же болбосо иликтенип жаткан иш боюнча алгачкы суракта ал тарабынан берилген суроолорду коюу; 9) жашы жете элек айыпкерге туура көрсөтмө берген башка кошо катышуучулардын көрсөтмөлөрүнүн фрагменттерин кайталап карап чыгаруу, бирок ошол эле учурда анын алдында алардын жалпы көлөмүн көрсөтпөө; 10) төмөнкү тактикалык ыкмаларга айырмалоо керек болгон кыйыр сунушту колдонуу: а) сунуш – божомол; б) баналдык сунуш; в) триуизм; г) Эриксондун метафорасы; д) гипертрофияланган өзүн-өзү сыйлоо сезимине кайрылуу; 11) жашы жете элек айыпкерди (шектүүнү) эрктүүлүк контролун жоготуу абалына алып келүүчү кескин суроону коюу. Бул учурда, мындай суроо, биринчиден, учурда сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу болбошу керек, экинчиден, сурак темасынын олуттуу көйгөйлүү аспектилерине тиешелүү болушу керек.

2. Окуя болгон жерди текшерүүдө психикалык жактан четтеген жашы жете электерге пайда көздөө максатында кылмыш жасагандыгы жөнүндө версияны көрсөтүүгө мүмкүндүк берген төмөнкү өзгөчөлүктөргө көңүл буруу керек: 1) жалпы белгилер (уурдалган жерден техниканын майда өлчөмдүү мүнөздөмөлөрү, буттун, колдун, тиштердин калган спецификалык издери, уурдалгандардын ассортименти ж.б.); 2) спецификалык өзгөчөлүктөр; а) жашы жете электердин уурдоо үчүн оңой жетүүчү жерди тандоосу, анда ал үчүн

көбүнчө баалуу буюмдары жок (сарай, жер төлө, гараж ж.б.); б) кылмыштуу ниетке жетүү үчүн бейбаштык аракеттерди жасагандыгын көрсөтүүчү белгилердин болушу (мисалы, мүлккө зыян келтирүү, атайылап жасалган бузуу ж.б.у.с.); 3) жашы жете элек субъекттин башка нерселер менен катар окуя болгон жерде агрессивдүү жана ырайымсыздыктын көрүнүшүндө туюнтулган аракетинин мотивациясыз, окшош, адекваттуу эмес мүнөзү; 4) окуя болгон жерде баалуу буюмдар болсо, же жашы жете элек бала тарабынан ачык эле керексиз жана аз баалуу буюмдар уурдалып кетсе; 5) жашы жете элек бала тарабынан уурулук ийгиликтүү жасалган жерлерден кайталап уурулук жасоо; б) акыл-эси кем өспүрүмдү, эреже катары, эске алуу керек: а) криминалдык иш-аракеттердин издерин жашыруу мүнөздүү эмес, ошондуктан жок кылынууга тийиш эмес; б) мүлктүк кылмыштарды жасоодо мындай адамдар уурдалган ири көлөмдөгү мүлктү жашырууга чара көрүшөт жана көбүнчө мындай жерлерге: чердактар, жертөлөлөр, талкаланган же курулуп жаткан имараттар да кирет. Майда-чүйдө буюмдарды негизинен өздөрү менен же алып жүрөт жашаган жеринде катышат; в) мүлктү жашыруунун ыкмасы уурдалгандарды алмаштыруу, белекке берүү же сатуу болушу мүмкүн; 7) Буюмдар-буюмдук далилдер (бул жеке буюмдар, микробөлүкчөлөр, заттар).

3. Жашы жете элек айыпкерлерди (шектүүлөрдү) пайда көздөө максатындагы кылмыштары жөнүндө иштер боюнча суракка алууда психикалык таасир этүү методдоруна жана риторика эрежелерине негизделген далилдөө ыкмаларын колдонуу максатка ылайыктуу болуп саналат, атап айтканда: 1) акцентуация ыкмасы (анда тергөөчү тарабынан жашы жете электин көңүлүн анын ар кандай элементтерин колдонуунун аркасында маалыматтын айрым аспектилерине басым жасалат (мисалы, сүйлөө темпи, сөздөрдү кайталоо, тон менен бөлүп көрсөтүү, ачкыч сөздөргө көңүл бурууну баса белгилөө ж. б.); 2) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн) өзгөчө белгилери боюнча суракка алууда адаптациялоо ыкмасын колдонуу; 3) фундаменталдуулуктун методу, ал илимдин белгилүү ченемдери менен белгиленген жоболоруна, жашы жете электер окуткан академиялык дисциплиналардын мазмундук компоненттерине

негизделген аргументтерге жана негиздемелерге, ошондой эле билимдин белгилүү чөйрөсүндөгү авторитеттүү басылмалардан аргументтерди келтирүүгө негизделген; 4) фактологиялык өзгөчөлүктөрдү колдонуу ыкмасында, мында сурак учурунда келтирилген фактылар далилдердин негизи болуп саналат (мисалы, буюм далили, видео жазуу, фотосүрөттөр, цифралар ж.б.); 5) далилдөөнүн фактыларга эмес, тергөөчүнүн колдонуу жөндөмдүүлүгүнө негизделген спекулятивдүү ыкмалары: анын оозеки «кемчиликтерин» көрө билүү, жашы жете электин айткандарына сын көз караш менен баа берүү; талдоо жүргүзүү жана салыштырма аспектиде далилденүүчү позициянын негиздемелеринин олуттуулугун, ошондой эле тергөөгө альтернативалуу мамилени көрсөтүү; 6) соттук даттануу ыкмасын колдонуу, мында мурда эле аныкталган жана тергөөнүн жүрүшүндө далилденген далилдер (иш боюнча жазык процессинин башка катышуучуларынын көрсөтмөлөрү); 7) графикалык иш-аракеттин методу деп аталган графикалык сүрөттөр менен сурактын коштоосу айтылат; 8) тергөөчүнүн окуяларды жана аракеттерди оозеки кароодон аларды көбөйтүүгө өтүшү, ал окуялардын жана иш-аракеттердин репродукциясынын ыкмасы катары аталат, мында фактылардын далилдүү күчү алынат; 9) суракка алууда келтирилген аргументтердин, аргументтердин, ошондой эле колдонулган ой жүгүртүүлөрдүн жана сөздөрдүн тактыгы жана түшүнүктүүлүгү; 10) сүйлөшүүдө баарлашуу стилинин тууралыгы-ынандыруу жана аны жүзөгө ашырууда эң ылайыктуу жана акылга сыярлык мамиле; 11) сыйлоо - көрсөтмө берүүдө жашы жете электерге жоопкерчилик сезимин пайда кылган, бирок аны колдонуу мүмкүнчүлүгү ченемдик актылар менен чектелген ыкма.

4. Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн топтук кылмыштарын жасоодо көрсөтмөлөрдү жеринде текшерүүнүн өзгөчө өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек, атап айтканда: 1) бул тергөө аракеттери жашы жетпегендердин тобу аймактык жайгашкан жерлерде жүргүзүлгөн учурда сотко чейинки өндүрүш органдарына көмөк көрсөтүүнү каалаган жашы жетпегендин "чечмеленишине" жол бербөө чараларын көрүү керек; 2) жашы жете элек айыпкердин анын көрсөтмөлөрүн

жеринде текшерүүгө катышууга макулдугун алган учурда, тергөөчү аны өткөрүүнүн бардык этаптарын кылдаттык менен пландаштырышы керек (жашы жете электин өзүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, ошондой эле изилдене турган жердин түйүндүү катышуучуларын аныктоого жараша); 3) төмөнкү негизги катышуучуларга өзгөчө көңүл бурулууга тийиш: а) пайда көздөө максатындагы кылмыштарга тиешеси бар жашы жете электердин тобу чогулган жер; б) кылмыш жасаган мезгилде башка кошо катышкандар менен айлана-чөйрөгө байкоо жүргүзгөн жашы жете электин турган жери; в) кылмыш болгон жерден алып салуу жолу жана алар токтогон жер; г) шериктери уурдалганды жашырган же аны өз ара бөлүшкөн бөлмө (жай); 4) көрсөтмөлөрдү жеринде текшерүү учурунда башка бирөөнүн кийлигишүүсүнө жана жетектөөчү суроолорду берүүгө жол берилбейт; 5) жашы жете элек айыпкердин курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аларга кандайдыр бир иш-аракеттерди көрсөтүүдө шашпоо же аларга көрсөтмө берүүнүн жүрүшүндө анын сөзүн бөлүү сунушталбайт; б) тергөөчү тарабынан жашы жете элек адамга өзүнүн иш-аракеттери окуя болгон жерде жана эркин аңгемелешүүдөн кийин көрсөтмөлөрү текшерилип жаткан суроолорду берүү сунушталат.

5. Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыш процессинде психиатрия, психология, педагогика чөйрөсүндөгү атайын билимдерди колдонуу төмөнкүдөй конкреттүү аспектилер менен шартталган: биринчиден, жашы жете электердин топтук кылмыштарынын өзгөчөлүктөрү жалпысынан жазык-процессуалдык мыйзамдардын ченемдери менен жөнгө салынуучу аталган чөйрөлөрдө атайын билимдерди пайдалануу менен байланышкан маселелерди чечүүгө системалуу мамиле жасоону талап кылат; *экинчиден*, ЖПКнын ченемдеринде регламенттелгенин эске албай коюуга болбойт; а) жашы жете электердин иштери боюнча жазык сот өндүрүшүнүн тартибинин өзгөчөлүгү; б) иштин бул категориясы боюнча далилдөөнүн өзгөчө предмети; в) ЖПКнын ченемдеринде атайын билимдердин аталган чөйрөсү, атап айтканда: педагогика, психология, психиатрия; г) изилдөөнүн объектиси жөнүндө жалпы адамдын психикасы болуп саналат; үчүнчүдөн, жазык-укуктук

аспект маанилүү болуп саналат, анткени ал жазык-укуктук ченемдерде психологиялык, психиатриялык жана педагогикалык мүнөздөгү категориялардын жана кубулуштардын болушу менен мүнөздөлөт, аларды орнотуу жогоруда көрсөтүлгөн чөйрөлөрдөн атайын билимдерди колдонууну талап кылат.

6. Жашы жете электерди (шектүүлөрдү) суракка алууда ушул категориядагы иштер боюнча укук ченемдүү жана жол берилген психикалык таасир эки эселенген жүктү көтөрөт, бир жагынан ал жашы жете элек айыпкерде болгон ишенимдерди, көз караштарды ж.б. өзгөртүү функциясын аткарат, экинчи жагынан ал социалдык жактан маанилүү жаңы түшүнүктөрдү, көз караштарды, ынанымдарды жана коомдук пайдалуу жүрүм-турум формаларын калыптандырат, ошону менен жашы жете элек айыпкерге тарбиялоо функциясын аткарат. Жашы жетпегенди суракка алууда психикалык таасир суралып жаткан адамдын психикасынын ар кандай чөйрөлөрүнө көрсөтүлөт: 1) керектөөчүлүк-мотивациялык, аларга төмөнкүлөр кирет: ишенимдер, баалуулук багыттары, тартылуулар, каалоолор; 2) интеллектуалдык-таанып билүү, атап айтканда: сезимдер, кабылдоолор, көрсөтүүлөр, элестетүү, эс тутум, ой жүгүртүү; 3) эмоционалдык-эрктүү, бул: эмоциялар, сезимдер, эрктүүлүк процесстери; 4) коммуникативдик-жүрүм-турумдук, жана баарынан мурда, бул баарлашуунун, өз ара аракеттенүүнүн, мамилелердин, адамдар аралык кабылдоонун мүнөзү жана өзгөчөлүктөрү. Бул жерде төмөнкүлөрдү эстен чыгарбоо керек: *биринчиден*, эгерде мындай таасир жашы жете элек (шектүү) айыпкердин керектөөчүлүк-мотивациялык чөйрөсүнө багытталса, анда анын натыйжалары биринчи кезекте өспүрүмдүн умтулууларынын (тартылууларынын, каалоолорунун) багытына жана күчүнө таасир этет; *экинчиден*, эмоционалдык чөйрөгө таасир тийгизгенде, бул жашы жете элек айыпкердин ички тажрыйбаларында, ошондой эле процесстин башка катышуучулары менен өз ара мамилелерде чагылдырылат; *үчүнчүдөн*, аталган эки тармакка тең таасир этүүнүн айкалышы өспүрүмдүн эрктүү активдүүлүгүнө таасир этүүгө жана ошону менен анын жүрүм-турумун башкарууга мүмкүндүк берет; *төртүнчүдөн*, коммуникативдик-жүрүм-турум чөйрөсүнө таасир этүүдө социалдык-психологиялык жайлуулукту же

ыңгайсыздыкты жаратууга, жашы жете электи кызматташууга же тергөөчү менен чыр-чатакка алып келүүгө мүмкүндүк берет; *бешинчиден*, жашы жете элек айыпкердин интеллектуалдык-таанып билүү чөйрөсүнө психикалык таасиринин натыйжасында анын идеялары, жаңы келип түшкөн маалыматты кабыл алуу мүнөзү жана анын ички "дүйнө сүрөтү" өзгөртүлөт.

Корутунду

Ошентип, жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде жасалган корутундулар:

1. ККМ сыяктуу илимий категория үчүн мүнөздүү (өзгөчө) негизги белгилер болуп төмөнкүлөр саналат: 1) мазмундук компоненти кылмыштын башка тобуна же түрүнө карата колдонулуучу жана олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон динамикалык илимий категория болуп саналат; 2) ККМны түзүүдө эмпирикалык материалдардын олуттуу массивдери колдонулат, мында ар кандай категориялардагы кылмыштардын репрезентативдик сыпаттамалары сүрөттөлгөн кырдаалга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү чагылдырган алардын абстрактуу моделин иштеп чыгуу үчүн негизги негиз болуп калат; 3) ККМнын практикалык мааниси ал окуянын ыктымалдык модели катары иш алып баргандыгында жана версияларды сунуштоо үчүн негиз болуп кызмат кылат, тергелип жаткан кылмыш сотко чейинки өндүрүш процессинин конкреттүү учуруна карата потенциалдуу ыктымалдык моделин түзүүгө мүмкүндүк берет; 4) ККМ - бул анын түзүүчү элементтеринин өз ара байланышкан жыйындысы, мында алардын айрымдарынын ортосунда өз ара байланыштар бар; 5) бул элементтердин кокустук жыйындысы эмес, соттук-медициналык маанидеги жалпыланган фактылык маалыматтардын системасы, ал төмөнкү компоненттерден турган ажырагыс түзүлүшкө ээ: а) алынган маалыматтарга негизделген, кылмыштарды ачууга жана тергөөгө көмөктөшүүчү илимий корутундулар; б) эмпирикалык материалдарды жалпылоонун натыйжасында алынган, мыйзамга каршы аракеттердин криминалистикалык маанилүү белгилерин табигый түрдө чагылдырган фактылык маалыматтар; в) сотко чейинки (өндүрүштүк) тергөөнүн жана соттук териштирүүнүн практикасын жалпылоонун жүрүшүндө алынган маалыматтар; г) кылмыш ишин натыйжалуу ачууну жана тергөөнү камсыз кылуу үчүн тергөөчү талап кылган маалыматтардын тутуму; б) криминалистикалык мүнөздөмөлөрдүн мазмуну кылмышты түздөн-түз криминалистикалык позициялардан мүнөздөгөн, ошондой эле квалификациялуу жана натыйжалуу тергөөгө көмөктөшүүчү курамдык бөлүктөр (элементтер) болушу керек.

2. Унификациялоо көп кырдуу көрүнүш болуу менен төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ экендигин жөндүү деп эсептейбиз: а) жашы жете электердин иштери боюнча өзгөчө өндүрүштүн негизи катары жазык сот өндүрүшүн системалаштыруунун функционалдык багытталышы; б) методологиялык (өзгөчө) принцип катары иштейт, б.а. кылмыш-жаза процессинин типтүү (өзгөчө) идеалдуу моделин билдирет, ошондуктан ага жалпы формалдуу мүнөздөгү пайда болгон тенденциялар таасир этпеши керек; в) унификациядан четтөө (кандай гана кырдаал болбосун, процесстик форманы татаалдатуу менен да, жөнөкөйлөштүрүү менен да) жүйөлүү аргументтердин негизинде гана болушу керек. Ошол эле учурда жашы жете электердин жазык иштерине карата бул категориядагы иштер үчүн татаал процесстик форма бузулгус норма болуп саналат деген постулатты кармануу керек; г) бир кыйла кеңири көрүнүштүн жазык-процесстик формасын дифференциялоодон мурда болгон унификация, кийинчерээк бирдиктүү тартипке өтө турган жогорку деңгээлдеги натыйжанын бир түрү болуп саналат. Бирок, ошол эле учурда, ар кандай об'ективдүү турмуштук кырдаалдардын, ошондой эле келип чыккан карама-каршылыктардын таасири астында өнүккөн өзгөрүүлөргө жооп берип, жазык-процесстик укук дифференциациянын өзүнүн маанисин жокко чыгара албастыгын эске алуу керек, анткени бир жагынан кылмыш-жаза процессинин идеалдуу моделинен четтөөнүн бир түрү болсо, экинчи жагынан, бирдиктүү формадан келип чыгат.

3. Жашы жете электердин ээлик кылуучу кылмыштарды жасоо чөйрөсүнүн элементтерин изилдөө төмөнкүдөй маалыматтарды алууга мүмкүндүк берет: 1) белгиленген (көрсөтүлгөн) шарттардын жана факторлордун кайсынысы жашы жете электердин мыйзамсыз аракеттеринен эле мурда болгон же аны коштогон, ошондой эле алардын ортосундагы өз ара аракеттенүү кандай болгон; 2) белгиленген шарттардын жана факторлордун кайсынысы жасалган кылмыш жосунунун мазмунуна жана мүнөзүнө таасир этиши мүмкүн; 3) тергелип жаткан об'екттин абалына (тергөө органдары тарабынан) кылмышкер тарабынан атайын эмнелер даярдалган жана кылмыштуу аракеттерге шериктештерине карабастан кандай

өзгөрүүлөр болгон; 4) изилденип жаткан кырдаалда эмнелер көмөктөшүшү мүмкүн же тескерисинче, тоскоолдук кылышы мүмкүн: кылмыш жасоого даярдык көрүү чаралары; аны жасоо процессинин өзү; кылмыштын изин жашыруу; жашы жете элек кылмышкерлер тарабынан жагдайлар кандайча эске алынган; 5) керт башынын пайдасы үчүн кылмыш жасалганга чейин жана аны жасоо учурунда жашы жете элек шериктештер тарабынан колдонулган бүтүндөй иш жүзүндөгү кырдаал, анын ичинде кылмыштуу аракеттерди жасоо ыкмасын тандоодо (кырдаал) кандай болгон; 6) көйгөйлүү (кийин) кырдаалда өзгөчө мүнөздөгү кандай факторлор өз көрүнүшүн тапкан жана алар кылмыш болгон окуянын өзүнө кандай таасир эткен; 7) катышуучулардын кимиси (же башка адамдар) каралып жаткан кылмыштын түрүн жасоо үчүн түзүлгөн кырдаалдан пайдаланышы же аны түзүшө мүмкүн.

4. Жашы жете электердин кылмыштарын тергөөдө төмөнкүдөй негизги типтүү тергөө кырдаалдарын бөлүп көрсөтүү керек: 1) жашы жете элек кармалган эмес, бирок ошол эле учурда жабырлануучунун конкреттүү адам же топтук кылмышка жеке шериктери экендигин аныктоого мүмкүндүк берүүчү күбөлөрдүн ишенимдүү маалыматтары болсо; 2) жашы жете элек кылмыш болгон жерде же ал жасалгандан кийин дароо кармалса; 3) кылмыш жасаган жашы жетпегендер тууралуу маалымат жок; 4) кылмыш болгон жердин абалын изилдөө, издер жана башка далилдер тергелип жаткан кылмыштын психикалык бузулуулар менен жашы жете элек тарабынан жасалгандыгы жөнүндө күбөлөндүрөт; 5) жашы жете электердин (же болжолдонгон адамдын) болжолдуу чөйрөсүн белгилөөгө мүмкүндүк берүүчү, мүлктү, баалуулуктарды ж.б. уурдоого кимдер көбүрөөк катышкандыгы боюнча ж.б. маалыматтар бар болсо; 6) чыр-чатак тибиндеги кырдаалдар (сотко чейинки өндүрүшкө каршылык көрсөтүүнүн болушу жана пайда көздөө багыттагы кылмышка катышкан адамдарды аныктоо менен мүнөздөлөт).

5. Жашы жете электердин иштин бул категориясына катышы бар экендигин көрсөткөн типтүү белгилер болуп төмөнкү фактылык маалыматтар эсептелет: обүектке кирүүнүн алгачкы, татаал эмес жана олуттуу физикалык күчтү талап кылбаган жолдору; 2) алдын ала даярдоо белгилеринин жоктугу жана кылмыш

болгон жерден кокусунан табылган буюмдарды бузуп алуу куралы катары колдонуу; 3) бекитүүчү түзүлүштөрдү бузуунун эң жөнөкөй ыкмаларын колдонуу; 4) кылмыш жасоонун техникалык каражаттарын колдонууда кесиптик көндүмдөрдүн жоктугу; 5) кылмыштарды даярдоодо же жасоодо кокустук, ошондой эле аракеттердин логикалык ыраатсыздыгы; 6) кылмыш болгон жерде маанисиз жок кылуунун, кыянаттык аракеттердин болушу; 7) жок кылынган шлагбаумдун мүнөзү жана жайгашкан жери, видеобайкоо жана башка коргоо каражаттарын эске албаганда; 8) аз баалуу, бирок сырткы көрүнүшү боюнча жагымдуу нерселерди уурдоо; 9) калган издердин өспүрүмгө таандык экендигин көрсөтүүчү белгилери; 10) кылмыштын изин жашыруу боюнча чараларды көрбөгөндө; 11) уурдалган нерселерди, буюмдардын баалуулуктарын атайын жашырбастан сактоо жана сатуу; 12) кылмыштуу топторго кирген чоңдор менен кылмыштуу байланыштарды түзүү. Мында жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыштарга катышы бар экендигин аныктоону татаалдаштырган факторлорду эске алуу керек, алардын негизгилери: чоңдордун шыкактоочуларынын (катышкандардын) иши; уюшкан кылмыштуулуктун таасири; жашы жете электердин кылмыштуу ишинин топтук мүнөзү; жашы жете электердин кылмыш жасоо тажрыйбасынын болушу (мисалы, мурда соттолгон адам); жалпыга маалымдоо каражаттарынын таасири.

6. Жашы жете элек бала тарабынан жалган көрсөтмө берүүнүн алдын алуу максатында төмөнкү ыкмаларды колдонуу керек: 1) жалган көрсөтмө берүүнүн себебин аныктоо: а) тергөөгө карата терс мамиле, б) "тилектештик" сезими, жолдошчулук боюнча өзүнүн түшүнүгү, в) үчүнчү жактар тарабынан коркунучтун болушу, г) шериктери тандап алган "легендага" ылайык келүү; 2) мындай көрсөтмөлөрдү берүүнү болтурбоо максатында суракка алынган жашы жете электен тергөөчүлөр тарабынан алынган жалган маалыматтарга басым жасоо (мисалы, уурулук фактысы боюнча далилдерди көрсөтүү менен); 3) жашы жетпегенди суракка алууда анын көрсөтмөлөрүнүн кийинки текшерүү иш-аракеттеринин жүрүшүндө колдонулушу мүмкүн болгон негизги пункттарын табуу талап кылынат; 4) жашы жете элек айыпкердин (шектүүнүн)

алдына уурдалган нерселер боюнча тергөөчүгө белгилүү болгон контролдук суроолорду берүү; 5) тергөөчү тарабынан жашы жете электерге жасалган криминалдык жосундун жагдайлары жана (механизми) боюнча өзүнүн маалымдуулугун көрсөтүү; 6) жашы жете электин же анын шериктеринин пайда көздөө максатындагы кылмыш жасоодогу аракеттери жөнүндө эң деталдуу көрсөтмөлөрдү алууга умтулуу зарыл; 7) жашы жете электер менен бирге пайда көздөө кылмышы боюнча болгон далилдерди талдоо жана аларды андан ары күчөтүү тартибинде алдын ала көрсөтүү; 8) жашы жете электерге башка катышуучулардын көрсөтүүлөрүнө карама-каршылыктар пайда болгон учурда зарыл болгон, же болбосо иликтенип жаткан иш боюнча алгачкы суракта ал тарабынан берилген суроолорду коюу; 9) жашы жете элек айыпкерге туура көрсөтмө берген башка кошо катышуучулардын көрсөтмөлөрүнүн фрагменттерин кайталап карап чыгаруу, бирок ошол эле учурда анын алдында алардын жалпы көлөмүн көрсөтпөө; 10) төмөнкү тактикалык ыкмаларга айырмалоо керек болгон кыйыр сунушту колдонуу: а) сунуш – божомол; б) баналдык сунуш; в) трузизм; г) Эриксондун метафорасы; д) гипертрофияланган өзүн-өзү сыйлоо сезимине кайрылуу; 11) жашы жете элек айыпкерди (шектүүнү) эрктүүлүк контролун жоготуу абалына алып келүүчү кескин суроону коюу. Бул учурда, мындай суроо, биринчиден, учурда сүйлөшүүнүн темасына байланыштуу болбошу керек, экинчиден, сурак темасынын олуттуу көйгөйлүү аспектилерине тиешелүү болушу керек.

7. Жашы жете электердин пайда көздөө максатындагы кылмыш процессинде психиатрия, психология, педагогика чөйрөсүндөгү атайын билимдерди колдонуу төмөнкүдөй конкреттүү аспектилер менен шартталган: биринчиден, жашы жете электердин топтук кылмыштарынын өзгөчөлүктөрү жалпысынан жазык-процессуалдык мыйзамдардын ченемдери менен жөнгө салынуучу аталган чөйрөлөрдө атайын билимдерди пайдалануу менен байланышкан маселелерди чечүүгө системалуу мамиле жасоону талап кылат; *экинчиден*, ЖПКнын ченемдеринде регламенттелгенин эске албай коюуга болбойт; а) жашы жете электердин иштери боюнча жазык сот өндүрүшүнүн тартибинин

өзгөчөлүгү; б) иштин бул категориясы боюнча далилдөөнүн өзгөчө предмети; в) ЖПКнын ченемдеринде атайын билимдердин аталган чөйрөсү, атап айтканда: педагогика, психология, психиатрия; г) изилдөөнүн объектиси жөнүндө жалпы адамдын психикасы болуп саналат; үчүнчүдөн, жазык-укуктук аспект маанилүү болуп саналат, анткени ал жазык-укуктук ченемдерде психологиялык, психиатриялык жана педагогикалык мүнөздөгү категориялардын жана кубулуштардын болушу менен мүнөздөлөт, аларды орнотуу жогоруда көрсөтүлгөн чөйрөлөрдөн атайын билимдерди колдонууну талап кылат.